Toplum ve Bilim

60-61 BAHAR 1992

Kriz ve teknoloji **Erol Taymaz**

Post-Fordist gelişmeler ve dünya iktisadi işbölümünün geleceği **Nurhan Yentürk**

Uluslararası işbölümünde yeni eğilimler **Alain Lipietz**

Esneklik: Tehdit mi yoksa fırsat mı? **David Harvey**

2000 yılına doğru dünyada gıda ve tarım **Deniz Yenal & Zafer Yenal**

Esnek uzmanlaşma ve İngiliz imalat sektörü **Paul Hirst & Jonathan Zeitlin**

İstanbul tekstil sanayiinde üretim faktörleri **Murat Güvenç**

İletişim, girişimcilik ve örgüt sosyolojisinin ilk tartışması **Aydın Uğur**

Adam Smith'de yatırım teorisi **A. Dinç Alada**

Toplum ve Bilim

56-61 BAHAR 1993

Erol Taymaz
Kriz ve teknoloji

Nurhan Yentürk
Post-Fordist gelişmeler ve
dünya iktisadî işbölümünün geleceği 42

Alain Lipietz
Uluslararası işbölümünde yeni eğilimler:
Birikim rejimleri ve düzenleme tarzları 58

David Harvey
Esneklik: Tehdit mi yoksa fırsat mı? 83

Deniz Yenal & Zafer Yenal
2000 yılma doğru dünyada gıda ve tarım 93

Paul Hirst & Jonathan Zeitlin
Esnek uzmanlaşma ve İngiliz imalat
sektörünün rekabetçi başarısızlığı 115

Murat Güvenç
İstanbul tekstil sanayiinde üretim faktörlerinin
ekonomik ve mekânsal dağılım örüntülerinin
bazı özellikleri üzerine 130

Aydın Uğur
İletişim, işletmecilik ve örgüt sosyolojisinin
ilk randevusu: "Ağ tarzı örgüt modeli" 148

A. Dinç Alada
"Astronomi Tarihi"nden "Milletlerin Zenginliği"ne
A. Smith'de yanılma faktörü 167

ELEŞTİRİ

Tülin Ongen (Hoşgör)
Teknoloji ve emek: Bir öncü çalışma 182

Levent Yılmaz
Fordist moderniteden esnek postmoderniteye mi? 188

KİTAP TANITIMI 193

DERGİLERDEN 216

Toplum ve Bilim

BİRİKİM YAYINCILIK
VE TİC. LTD. ŞTİ. ADINA SAHİBİ
Murat Belge

YAYIN YÖNETMENİ
Tanıl Bora

REDAKSİYON KOMİTESİ
Ulus Baker
Necmi Erdoğan
Oğuz Işık
Mehmet Küçük
Bülent Peker
Erol Taymaz

56. SAYI EDİTÖRÜ
Erol Taymaz

SORUMLU YAZIİŞLERİ MÜDÜRÜ
Tanıl Bora

KAPAK VE SAYFA DÜZENİ TASARIM
Ali Artun • Ümit Kıvanç

UYGULAMA
Filiz Burhan

DİZGİ
Maraton Dizgievi

OFSET HAZIRLIK
İletişim Yayınları

KAMERA VE FİLM ÇIKIŞ
PerkaA.Ş.

KAPAK VE İÇ BASKISI
Ayhan Matbaası

YAZIŞMA ADRESİ
Konur Sok. 24/4 Kızılay 06640 Ankara
Tel. 425 36 00 • 425 20 71 • Fax: 425 18 15

BİRİKİM YAYINLARI
Klodfarer Cad. İletişim Han
Cağaloğlu 34400 İstanbul
Tel. 516 22 60 • Fax: 516 12 58

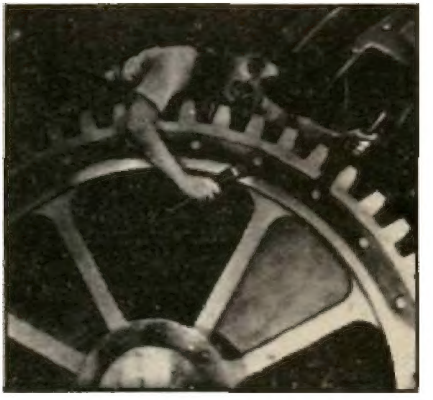

KAPAK: Charlie Chaplin, "Modern Times"

YAYIN DANIŞMA KURULU
Aydın Uğur / Deniz Kandiyoti
Isenbike Togon / Jale Parla
Selçuk Esenbel / Çağlar Keyder
İlkay Sunar / Korkut Boratav
Sureia Foroqhi / Reşat Kasaba
Alain Duben / Şirin Tekeli
Tosun Arıcanlı / Fatma Işıkda
İnsan Tunalı / Mahmut Mutman
MeydaYeğenoğlu / Kemal İnan
Levent Köker / Ümit Cizre
İlhan Tekeli / Ayşe Buğra
Huricihan Islâmoğlu - İnan
Aykut Karsu / Ahmet İnsel
Zafer Toprak / Ümit Hassan
Asu Aksoy / Nurhan Yentürk
Faruk Yalvaç / Şerif Mardin
Reşit Canbeyli / Asaf Savaş Akat
Nilüfer Göle / Nihal Kara
İlber Ortaylı / Oğuz Oyan
Ayşe Öncü / Ömür Sezgin
Burhan Şenatalar / Galip Yalman
Oğuz Işık / Atilla Eralp
Büşra Ersanlı - Behar / Zafer Yenal
Deniz Yenal / Korkmaz Alemdar
Ünal Nalbantoğlu

Bu sayıda...

Toplum ve Bilim'in bu sayısının konusu, kapitalizmin ekonomik yeniden-yapılanmasının krizi bağlamında post-Fordizm ve üretim örgütlenmesindeki gelişmeler. 1960'ların sonlarından itibaren kapitalist dünya ekonomisinin bir krize girdiği, bu krizin sadece ekonomik düzeyde kalmadığı, tüm toplumsal ilişkilerde önemli dönüşümlere tanık olunduğu yönünde yaygın bir kanı var. Tartışılan, toplumsal ilişkilerde köklü dönüşümler olup olmadığı değil, bu dönüşümlerin kapsamı, nedenleri, yeni "fırsatlar" ve yeni toplumsal oluşumların bu "fırsatları" değerlendirebilme potansiyelleri, oluyor.

Bu tartışmalarda "çevre ülkeler", "Üçüncü Dünya", "azgelişmiş ülkeler", "gelişmekte olan ülkeler" gibi amaca uygun değişik isimlerle adlandırılan Türkiye türü ülkelerin dünya ekonomisindeki konumlarında önemli değişiklikler olabileceği, bu ülkelerin sınai gelişimlerinin yön ve temposunun etkilenebileceği, toplumsal ilişkilerinde (uluslararası işbölümünde alabilecekleri konumlarına da bağlı olarak) köklü değişimler olabileceği/olduğu söyleniyor.

Kriz, aynı zamanda "karar anı" demek. Yeni oluşumlar, gelecekte ne olacağı, toplumsal ilişkilere konu olan aktörlerin şimdiki (bilinçli) müdahalelerine bağlı. Bu nedenle krizin ve yeni-yapılanmaların açıklanması ve anlaşılması özellikle daha özgür ve eşitlikçi bir gelecek özleyenler için önemli olmalı.

Erol Taymaz'ın "Kriz ve Teknoloji" başlıklı yazısı, ekonomik kriz ve teknolojik gelişme ile ilgili bellibaşlı yaklaşımların eleştirel özetini sunarak Fordizm ve post-Fordizm kavramlarını inceliyor. Bu yazıda zımni olarak sadece gelişmiş ülkeler gözönüne alınıyor. Nurhan Yentürk'ün "Post-Fordist Gelişmeler ve Dünya işbölümü Üzerindeki Etkileri" başlıklı yazısında ise, özel olarak post-Fordist gelişmelerin dünya işbölümünü nasıl şekillendireceği ve gelişmekte olan ülkelerin sanayileşme politikalarını nasıl etkileyeceği tartışılıyor. Aydın Uğur'un "İletişim, İşletmecilik ve Örgüt Sosyolojisinin İlk Randevusu: Ağ Tarzı Örgüt Modeli" başlıklı yazısı, işletmeler-arası "ağ tipi örgütlenme" modelini konu ederken, emek süreçlerindeki değişimlerin kültürel veçhelerini de ele alan, bu süreçlerde "enformasyon"un konumunu ve anlamını açıklayan bir makale. Deniz ve Zafer Yenal ise, kapitalizmin

yeni uluslararası yapılanmasının ve teknolojik gelişmelerin gıda ve tarım ekonomisindeki görünümünü ele alırken; "gıda düzenleri" ve "yeni biyo-teknolojiler" literatürünü tartışıyorlar. Murat Güvenç, "Metropol-İçi Sanayi Komplekslerinin Yapısal Çözümlemesi"ni konu alan makalesinde, İstanbul tekstil sanayiinde farklı ölçeklerdeki kuruluşların ekonomik ve coğrafi örgütlenme biçimleri üzerine ampirik çözümlemeler sunuyor. Bu örnekte küçük ölçekli kuruluşlar için mekânsal örgütlenmenin önemi gösteriliyor. Bu sayımızda üç çeviri yazıya yerverildi. Düzenleme Okulu'nun önde gelen kuramcılarından A.Lipietz uluslararası işbölümünde ortaya çıkabilecek yeni eğilimleri ele aldığı makalesinde, dünya kapitalist ekonomisi, modernizasyon ve bağımlılık teorisyenlerinin uluslararası işbölümündeki yapılanma ve eğilimleri kavramsallaştırma biçimlerine karşı metodolojik uyarılar getiriyor. Hirst ve Zeitlin'in yazısı ise, İngiliz imalat sanayiinin çöküşünü inceleyerek "esnek uzmanlaşma" yaklaşımı doğrultusunda politika önerileri geliştiriyor. Harvey, işgücü piyasaları ile üretim süreçlerindeki esneklik eğilimi ve kültürel-politik alanda postmodernizm tartışmalarının konusunu teşkil eden dönüşümleri sosyalist bir bakış açısından ele alıyor.

Toplum ve Bilim'in elinizdeki sayısı, kapitalizmin yeniden-yapılanma sürecinin dar anlamda sistemsel etkisi belirgin olan, iktisadî veçhesi ile ilgili. İzleyen sayılarda, bu sürecin başka veçhelerini ele almayı planlıyoruz. Önümüzdeki sayının, "Ulus-Devlet; Ulus ve Devlet"e ilişkin olması öngörülüyor. Daha sonra, "politikanın alanındaki, kamusal olanın konumundaki değişim; ve yurttaşlık konumunun muhtemel yeni anlamları" ile ilgili; coğrafya ve mekân kuramındaki değişimlerle ilgili sayılar tasarlanıyor.

EROL TAYMAZ

Kriz ve Teknoloji

*Erol Taymaz**

1. Giriş

1973-74 "Petrol Şoku"ndan sonra önce gelişmiş ülkelerin, daha sonra da dünyadaki hemen her ülkenin ekonomilerini önemli ölçüde etkisi altına alan ekonomik kriz günümüzde hâlâ aşılamadı. Önceleri "Petrol Şoku"na bağlı geçici bir olgu olarak kabul edilen krizin sürekliliği ve şiddeti artık tartışma konusu değil. Fakat krizin nedenleri, başlangıcı ve gelişimi, krizden etkilenen ülkelerin ekonomilerindeki yeniden-yapılanma süreçleri, krizin gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin ekonomik ve toplumsal gelişim süreçlerine etkisi, krizin politik ve kültürel/ideolojik boyutları üzerine yoğun tartışmalar devam ediyor.

Bu yazıda mevcut ekonomik krizi açıklamaya çalışan farklı yaklaşımlar özetlendikten sonra, kriz ve teknoloji arasındaki ilişki incelenecek. Yazıyı kriz ve teknoloji arasındaki ilişki ile sınırlamamızın nedeni, bu yaklaşımların hepsinde hem krizin oluşumunda, hem de kriz dönemindeki yeniden-yapılanma süreçlerinde (yeni) teknolojilere özel bir ağırlık verilmesi. Teknolojinin, kriz sürecinde belirginleşmeye başladığı söylenen yeni ekonomik, politik ve ideolojik oluşumları önemli ölçüde etkilediği/şekillendirdiği yolunda öneriler, çalışmamızı kriz ve teknoloji arasındaki ilişkiye yoğunlaştırmamızda önemli bir etken.

Çalışmamız kriz ve teknoloji ilişkiler etrafında yoğunlaşmış olmasına rağmen, bu tartışmaların çok geniş bir alanı kapsadığını özellikle vurgulamamız gerekiyor. Kriz ve teknoloji arasındaki ilişkiler, aslında kriz konusundaki tartışmaların sadece bir kesimini oluşturuyor. Özellikle (postmodernizm tartışmaları bağlamında) kültürel alandaki değişmeler, politika ve devlet yapısındaki değişmeler, krizin ve kriz sürecinde oluşmaya başlayan yeni ilişkilerin/oluşumların sendikalar ve

(*) ODTÜ Ekonomi Bölümü öğretim üyesidir. (Bu makaleyi titizlikle okuyup hataların azaltılmasına yardım eden Oktar Türel hocamıza teşekkür ediyorum. *Erol Taymaz)*

işçi hareketleri üzerindeki etkileri konularında son derece önemli ve ilginç tartışmalar yapılıyor. Bu tartışmalarda krizin doğası ve bu kapsamda yeni teknolojilerin etkisi sürekli gündeme gelen bir konu. Bu nedenle, krizi bütün boyutlarıyla incelemeden önce, krizin nedenlerini ve (bu nedenler arasında en önemlisi gibi gösterilen) teknoloji konusunu incelemek sadece bir başlangıç olarak ele alınmalı. (Kriz üzerine genel bir çalışma için bkz. Keyder, 1981.)

Bu çalışmada esnek uzmanlaşma, tekno-ekonomik paradigma ve düzenleme okulu olarak bilinen yaklaşımları inceledik. Teknolojik değişimin uzun dalgalar üzerindeki etkisi üzerine özgün katkıları olan Mandel'in çalışmalarına ayrıca değindik. Bu yaklaşımların bir arada incelenmelerini ve karşılaştırılabilmelerini mümkün kılan üç ortak özellikleri var. İlk olarak bu yaklaşımların hepsi, İkinci Dünya Savaşı'ndan 1970'lere kadar süren dönemde gelişmiş ülkelerdeki ekonomik yapıyı Fordizm veya bu kavramla adetâ özdeş tutulan kitlesel üretim kavramı temelinde tanımlıyorlar. İkinci olarak ekonomik krizin 1960'ların sonu veya 1970'lerin başında ortaya çıktığı ve "Petrol Şoku"nun krizin şiddetini (belki) arttırdığı fakat nedeni olmadığı konusunda görüş birliği mevcut. Son olarak mikroelektroniğe dayanan "esnek" teknolojilerin krizden çıkışta ve (post-Fordist) gelecekte önemli bir rol oynayacağı genel kanı. Bu ortak noktalara rağmen sınaî/kapitalist gelişimin dinamikleri ve bu bağlamda krizin nedenleri, etkileri ve (post-Fordist) geleceğin tanımlanmasında önemli ayrılıklar mevcut.

Makale genel olarak iki kesimden oluşuyor. İlk beş bölümde bu yaklaşların genel kuramsal yapısı, Fordizm ve kriz konusunda söyledikleri ve post-Fordist yapılanmalar konusundaki görüşleri özetleniyor. Sonraki üç bölümde ise kriz ve teknoloji arasındaki ilişkiler, bu yaklaşımlar çerçevesinde, inceleniyor.

2. Kriz

Ekonomik kriz ilk önce kendisini gelişmiş kapitalist ekonomilerdeki üretim ve üretkenlik artış oranlarındaki düşüşlerde gösterdi. 1970'lerde gelişmiş ülke devletlerinin aldığı çeşitli tedbirler, sorunu çözmek bir yana, bazı iktisatçılara göre krizi daha da yoğunlaştırdı. Bu dönemde yaygınlaşan ve derinleşen krizin, daha önceki kapitalist krizlere kıyasla önemli bir farkı vardı: üretim artış oranındaki hattâ üretimdeki düşmelere rağmen fiatlarda bir düşme görülmüyordu. Durgunluk (stagnasyon), genel ve sürekli hat artışlarıyla (enflasyon) beraber devam edince yeni bir kavram daha geliştirildi: stagflasyon.

Krizin zamanlaması ve şiddeti ülkeler arasında önemsiz farklılıklar göstermesine rağmen, en büyük kapitalist ekonomi ile ilgili veriler kriz konusunda bir fikir verebilir. Tablo 1'de, 1970'lere kadar kapitalist ülkeler arasındaki kudreti ve üstünlüğü tartışmasız olan ABD ekonomisiyle ilgili bazı veriler Özetlenmiştir. Krizin başlangıç tarihi konusunda görüş birliği olmadığı için 1965-1973 dönemiyle ilgili veriler ayrıca gösterilmiştir.

TABLO 1
ABD ekonomisinde ortalama yıllık büyüme ve işsizlik oranları (yüzde)

Dönem	Sınai üretim artış oranı	Emek üretkenliği artış oranı	işsizlik oranı	Enflasyon oranı	Gerçek ücretler artış oranı
1950-65	5.4	3.4	4.8	2.3	1.9
1965-73	5.1	2.4	4.5	4.7	0.7
1973-81	2.8	0.8	6.7	8.1	0.5
1981-90	2.5	1.0	7.0	4.4	-0.2

Notlar: Emek üretkenliği tarım-dışı kesim ortalamasıdır. Enflasyon, GSMH zımni deflatöründen hesaplanmıştır. Reel ücretlerin hesaplanmasında saatlik ücretler ve enflasyon oranı kullanılmıştır.
Kayn.: Sınai üretim, enflasyon ve gerçek ücretler, IMF, International Financial Statistics; işsizlik, OECD, Labour Force Statistics; emek üretkenliği, Bureau of Labor Statistics, Employment and Earnings.

TABLO 2
ABD'de üretkenlik artış oranları (yıllık ortalama, yüzde)

Emek üretkenliği	1950-65	1965-73	1973-81
Bütün tarım-dışı kesimler	2.48	2.14	0.5
İmalat sanayi	2.75	2.77	1.52
Toplam faktör üretkenliği			
Bütün tarım-dışı kesimler	1.77	1.17	O.1
İmalat sanayi	2.10	1.96	0.76

Not: Üretkenlik artış oranları çevrimsel etkilerden arındırılmıştır.
Kaynak: Baily, 1984: 232.

Tablo l'de görüldüğü gibi, 1970'lerden itibaren bütün ekonomik değişkenler ABD ekonomisinin önemli bir krize girdiğini göstermektedir. Sınai üretim ve emek üretkenliği artış oranlarında önemli düşmeler olurken, işsizlik ve enflasyon oranlan da hızla artmıştır. (Enflasyon oranı 1980'lerde, eski düzeyine kadar olmasa da kısmen düşürülebilmiştir.) Bu arada reel ücretlerin artış oranlarında da önemli düşüşler olmuştur. Hatta Reagan döneminde reel ücretler mutlak olarak da düş(ürül)müştür. (1979-1990 döneminde ABD'de reel ücretler % 9 düşmüştür.)

Kriz tartışmalarında önemli bir yer tutan üretkenlik artış oranlarındaki düşmeler üzerinde biraz daha durmak gerekiyor. Tablo l'deki üretkenlik verileri emek üretkenliği ile ilgili. Fakat emek üretkenliği kârlılığı belirleyen tek etken değil. Emek üretkenliği artış oranı düşerken, sermaye/hasıla oranındaki azalma sonucu kârlılığı arttırmak olası. Bu nedenle toplam faktör üretkenliği daha açıklayıcı bir değişken olabilir. Tablo 2'de emek üretkenliği ve toplam faktör üretkenliği artış oranları

aynı dönemler için gösterilmiştir. Bu tablodaki veriler de, her iki üretkenlik değişkeninde 1970'lerde önemli düşmeler olduğunu gösteriyor. Bilindiği gibi, özellikle uzun dönemler için kullanılan üretkenlik verilerinin güvenirliliği, kamu kesimi faaliyetlerin çoğunda üretkenliğin hesaplanamaması, kalite değişimlerinin ve yeni ürünlerin etkilerinin (yeterince) yansıtılamaması gibi sorunlar içermektedir. Fakat bu sorunlara rağmen üretkenlik verilerinde 1970'lerdeki düşüşler ekonomik krizin şiddetini yansıtabiliyor.

Krizle ilgili verilere tekrar dönmek üzere bundan sonraki bölümlerde krizi açıklamaya yönelik değişik yaklaşımla inceleyeceğiz.

3. **Yeni-Smithçi kuram: Esnek Uzmanlaşma**

"Esnek uzmanlaşma", Amerikalı araştırmacılar M.Piore ve C.F.Sabel'in 1984'de yayınladıkları *The Second Industry Divide* kitabında geliştirdikleri ve özellikle akademik dünyada hayli etkili olan bir görüş. Bu görüş, tarihsel değişimin merkezine piyasalardaki değişimi yerleştirmesi nedeniyle Elam (1990:10) tarafından haklı olarak yeni-Smithçi yaklaşım olarak tanımlanmıştır.

Esnek uzmanlaşma kuramının temeli, sınai örgütlenme biçimlerinin kitlesel üretim ile zenaat üretimi, yani esnek uzmanlaşma olarak ikiye ayrılmasına dayanır. Kitlesel üretim, standart ürünlerin niteliksiz işgücü ve özel-amaçlı makineler kullanılarak büyük ölçekli üretimi olarak tanımlanır.

Esnek uzmanlaşma ise, kitlesel üretimin tersi: kalifiye işçiler ve esnek, genel-amaçlı makineler kullanılarak değişen, çeşitli ürünlerin küçük ölçekli imalâtı olarak tanımlanmaktadır. (Piore ve Sabel, 1984: 4, 17). Yeni-Smithçi kuram bu kavram çiftine dayanmasına ve bu örgütlenme biçimlerinin birbirine üstün olmadığını söylemesine rağmen, bu kuram "esnek uzmanlaşma" olarak tanımlanıyor.

Kitlesel üretim ve esnek uzmanlaşma iki ayrı sınai örgütlenme biçimi veya teknolojik paradigma olarak açıklanıyor. Piore ve Sabel'in (1984) çalışmasında bu iki kavram daha çok tarihsel genelleme biçiminde kullanılırken, Hirst ve Zeitlin (1991: 2) bu kavramların ideal-tipik modeller olduğunu belirtiyor. Bu anlamda ne kitlesel üretim, ne de esnek uzmanlaşma özsel olarak diğerine üstündür.

Bu teknolojik paradigmaların uzun dönemde varolabilmesi için belirli mikro ve makro düzenleme sorunlarının çözülmesi gerekir. Burada kullanıldığı anlamda "düzenleme" kavramı, daha sonraki bölümde inceleyeceğimiz "düzenleme kuramı"ndan esinlenmiş bir kavram olmasına rağmen farklı bir bağlamda kullanılıyor (Piore ve Sabel, 1984: 4-5). Düzenleme sorunları farklı biçimlerde çözülebilir; bu nedenle kitlesel üretim ve esnek uzmanlaşma farklı kurumsal yapılarla birlikte var olabilir.

Kitlesel üretimin en önemli mikro-düzenleme sorunu, her piyasada arz ve talebin dengelenmesi (Hirst ve Zeitlin 1991: 3-6). Kitlesel üretimde, başka ürünler için

kullanılamayan pahalı özel-amaçlı makineler kullanıldığı için piyasalarda istikrar sağlanması önemli bir sorun. Bu sorun kısmen de olsa ancak büyük firmaların piyasaları etkileyebildiği koşullarda çözülebilir. Esnek uzmanlaşma için en önemli mikro-düzenleme sorunu, üretim birimleri (firmalar/işletmeler) arasındaki işbirliği ve rekabetin dengelenmesi için kaynakların yeniliklere açık bir şekilde kullanılması sorunu. Bu sorun iki ayrı kurumsal çerçevede aşılabilir: küçük ve orta ölçekli firmaların oluşturacağı "sınai bölgeler" veya büyük, ademi-merkeziyetçi firma ve/veya firma grupları.

1930'lardaki Büyük Bunalım'ın gösterdiği gibi, büyük firmaların piyasalarda istikrarı sağlama çabaları kitlesel üretimin merkezi düzenleme sorununu çözememiştir. Bunun için toplam talebin düzenli bir şekilde büyümesini sağlayacak, piyasalardaki belirsizliği ve dalgalanmaları azaltacak makro düzeyde kurumlar gerekir. İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde gelişen Keynesçi "refah devleti", makro-düzenlemeyi sağlayan en önemli kurumlardan biridir.

Esnek uzmanlaşma, piyasadaki değişikliklere, kalifiye işçileri ve genel-amaçlı makineleri sayesinde daha rahat uyum sağlayan esnek teknolojik yapısıyla makro-düzenlemeye daha az ihtiyaç duyuyor. 19. yy'daki serbest rekabetçi dönemde olduğu gibi fiat mekanizması arz ve talebi dengelemekte önemli bir rol oynar. Fakat esnek uzmanlaşmanın ayırdedici özelliklerinden biri olan piyasanın küçük bir kesimine yönelik uzmanlaşmış üretim, büyük ölçüde fiat-dışı rekabete dayanacağına göre fiat mekanizmasının rolüyle ilgili bu vurgu aşırı görülebilir.

Kitlesel üretim ve esnek uzmanlaşma, ideal-tipik modeller olarak ele alındığında, somut koşullarda birlikte var olabilir. Örneğin kitlesel üretim modelinin yaygın olduğu durumda bile, bu sistemlerde kullanılacak özel-amaçlı makinelerin tasarım, montaj ve bakım işleri esnek uzmanlaşma modeline uygun olarak yapılabilir. Fakat farklı sistemler aynı anda kullanılsa bile belirli bir dönemde bu modellerden biri egemen teknolojik paradigma olarak ekonomik gelişime damgasını vurur.

Belirli dönemlerde hangi teknolojik paradigmanın egemen olacağı, teknolojik-ekonomik özellikleri temelinde önceden belirlenemezse de, piyasanın büyüklüğü ve yapısı en önemli belirleyici/seçici unsur olarak görülmektedir. Bu konuyu açmadan önce Piore'nin piyasalar, işbölümü ve üretkenlik arasındaki ilişkiler üzerine daha önceki çalışmalarına değinmekte fayda var.

Bilindiği gibi A.Smith'e göre bir toplumdaki üretkenlik işbölümüne bağlıdır. İşbölümü geliştikçe

1. daha az faaliyete yoğunlaşan işçilerin becerileri gelişecek,
2. bir faaliyetten diğerine geçişteki gereksiz zaman azaltılacak, ve
3. bir faaliyete yoğunlaşan işçiler, o faaliyeti geliştirebilecek yenilikleri bulacaklar,

böylece üretkenlik artacaktır. Smith'e göre, işbölümünü belirleyen temel etken, piyasaların büyüklüğüdür. Ancak piyasalar genişledikçe her işçinin sadece bir faaliyette çalışmasını sağlayabilecek üretim ölçeğine ulaşabilmek mümkün olacaktır.

Piore (1980: 61-62) işbölümünü belirleyen piyasanın büyüklüğüne üç etken daha ekler: ürünlerin standartlaşması, piyasadaki talebin istikran ve piyasadaki talebin belirsizliği. Örneğin bir firma standart parçalar ve modüller kullanarak çok sayıda farklı ürünler üretebilir. Bu durumda parçaların standartlaştırılması işbölümünü geliştirebilir.

İşbölümünün uygulanması özel-amaçlı makina ve ekipmanın kullanılmasına bağlı olduğu ölçüde talepteki istikrarsızlık işbölümünü azaltan bir etken olacaktır, çünkü özel-amaçlı makineler o ürüne olan talep azaldığı zaman başka faaliyetlerde kullanılamayacak, sermaye, istikrarsızlık oranında dönemsel olarak eksik kullanılacaktır. Bu durumda genel-amaçlı makinelerin daha düşük işbölümü düzeyinde kullanılması uygun olabilecektir. Talepteki belirsizlik de benzer bir etkide bulunacaktır.

Piore'ye göre işbölümü ve piyasanın özellikleri arasındaki bu ilişkiler çağdaş sınai ekonomilerdeki büyük, tekelci sektör ile küçük, rekabetçi sektör şeklinde ikili yapıların oluşmasına neden olur. Bu sınai yapının işgücü piyasalarındaki karşılığı ise, (ABD'de genellikle beyaz ve erkeklerden) oluşan yüksek ücretli, istikrarlı bir çekirdek işgücü kesimi ve (zenci ve kadınlardan oluşan) düşük ücretli, istikrarsız işgücü kesimi arasındaki ikiliktir. (Piore, 1980: 55. Piyasalardaki belirsizlik ve istikrarsızlığın ikili yapıların oluşmasına yol açabileceği başka iktisatçılar tarafından da belirtilmiştir. Örnek olarak bkz. Carlton, 1979.) Tahmin edilebileceği gibi büyük, tekelci sektör talebin daha düzenli, istikrarlı ve belirli olduğu ürünlerin imalâtında kitlesel üretim yöntemleri kullanarak uzmanlaşırken, esnek uzmanlaşma ise, talebin istikrarsız ve belirsiz olduğu, ürün tasarımında hızlı değişiklikler olan sektörlerde yaygınlaşabilir. İkili yapılarla ilgili bu açıklamalara yapılan vurgu Piore ve Sabel'in daha sonra ortak yazdıkları *The Second Industrial Divide* kitabında önemini kaybetmiştir. Bu kitapla birlikte, iki yapının aynı anda değişik/tamamlayıcı alanlarda bir arada bulunması üzerinde fazlaca durulmamaktadır; artık sorun, iki paradigmadan birinin seçilmesi sorunudur.

Piore ve Sabel'e göre 19. yy'da, Sanayi Devrimi'ni yaşayan ülkeler zenaat üretimi (esnek uzamanlaşma) ile kitlesel üretim arasında bir seçim yapmak durumundaydı (Birinci Sınai Ayrım). Bu iki paradigma teknolojik-ekonomik açıdan bir diğerine üstün olmadığı halde, belirli toplumsal ve politik ilişkiler sonucu kitlesel üretim yöntemleri tercih edildi ve bu paradigma egemen hale geldi. Kitlesel üretim yöntemlerinin egemen hale gelmesi, doğal olarak esnek uzmanlaşmanın bazı sektörlerde kullanılmasına bir engel değildi. Fakat asıl belirleyici olan, otomobil imalâtı gibi önemli, öncü sektörlerde kitlesel üretim yöntemlerinin yaygınlaşması ve belirleyici olmasıydı, ilk defa Ford'un T-modeli otomobil imalâtında kullandığı bant üzerindeki seri-üretim sistemi, kitlesel üretiminin Fordizm, simgesi oldu, hattâ kitlesel üretim ile aynı anlamda kullanılmaya başlandı. Kitlesel üretimin egemenliği İkinci Dünya Savaşı sonrası pekişerek 1970'lere kadar sürdü. Bu dönemde büyük tekelci firmalar ve Keynesçi refah devleti, fiyat rekabetini, yeni

ürünlerin geliştirilme sürecini, toplam talebin gelişimini düzenleyerek kitlesel üretimin devam edebileceği mikro ve makro kurumları oluşturdu.

Fakat bu gelişim süreci, kitlesel üretimin sınırlarına dayanmaya başladı. Bu nedenle 1970'lerde yaşanmaya başlanan kriz, gerçekte kitlesel üretime dayalı sınai gelişme tarzının kriziydi. Bu krizin temel nedenleri,

1. otomobil, beyaz eşya gibi kitlesel üretimin egemen olduğu ve gelişmenin motoru olan dayanıklı tüketim mallan sektörlerinde piyasaların doymaya başlaması (talebin artış hızının düşmesi) ve

2. geliri artan tüketicilerin artık daha çeşitli mallar talep etmesiydi (piyasaların parçalanması).

3. Ayrıca ekonomilerin uluslararasılaşması, artan uluslararası rekabet ve Petrol şokunun etkisiyle piyasalarda yaygınlaşan belirsizlik ortamı, üretim artış oranlarındaki istikrarsızlık kitlesel üretim için önemli engeller haline gelmişti. Gittikçe uluslararasılaşan ekonomik ilişkiler, Keynesçi ulusal devletlerin kitlesel üretimin ihtiyaç duyduğu düzenleyici işlevlerini yerine getirmelerine de engel oluyordu.

Gelişmiş sınai toplumlarda krize ilk tepki, mevcut kitlesel üretim ve makroekonomik kontrol sisteminin güçlendirilmeye çalışılması olduğu (Sabel, 1989: 20). Devlet, işveren ve işçi kuruluşları ulusal ücret ve fiat düzeylerini düzenlemek için üçlü korporatist kurumlar oluşturdu. Firmalar, kitlesel üretimin mantığıyla (ölçek ekonomilerinden faydalanmak için) üretim ölçeğini arttırarak birim maliyetlerini düşürmeye çalıştı. Yerel piyasalar için tasarlanmış ürünler daha da standartlaştırılarak dünya piyasalarına sunuldu (Ford ve General Motors'un "dünya arabası"). Üretim yeniden-örgütlendi ve emek-yoğun süreçler düşük-ücretli bölgelere aktarıldı. Fakat büyümeyi yeniden canlandıracağı umulan bu politikalar tam bir başarısızlıkla sonuçlandı.

Kitlesel üretimin krizi derinleşirken, yeni gelişen mikroelektronik teknolojilerin de katkısıyla yeniden canlanan zenaat üretimine (esnek uzmanlaşmaya) doğru bir eğilim başladı. Bir yanda, küçük ve orta ölçekli firmaların yoğunlaştığı sınai bölgeler gelişirken, diğer yanda büyük firmaların küçük, görece özerk birimlere bölünmesi şeklinde ademi-merkeziyetçi eğilim yaygınlaştı. İki farklı uçtan ortak bir yapıya doğru bu eğilimi, Sabel "ikili yakınlaşma" olarak tanımlamaktadır (Sabel, 1989).

Esnek uzmanlaşmaya dayalı yeni sınai bölgelere örnek olarak Kuzey İtalya'da "Üçüncü İtalya" olarak bilinen bölge ve Almanya'da Baden-Württemberg gösterilmektedir. Piore ve Sabel'e göre bu bölgeler esnek uzmanlaşmanın sürdürülebilir bir gelişme modeli olduğunu göstermektedir. Bu bölgelerde yoğunlaşan küçük ve orta ölçekli işletmeler bir ilişki ağı oluşturmakta, işletmeler birbirlerine taşeronluk yaparken üretim bilgisini paylaşmakta, bir firmanın sağlayamayacağı eğitim, araştırma, kredi temini gibi faaliyetler ortaklaşa yürütülmektedir. Firmalar arasındaki işbirliği ve rekabet ile sermaye-emek ilişkileri yerel politik yapılanmalar vasıtasıyla düzenlenmektedir. Başarılı bölgelerde, firmalar arasındaki rekabetin

ücretlerin düşürülmesi, yoluyla değil, ürün ve üretim süreçlerindeki yenilikler ile yürütülmesini teşvik eden kurumsal yapılar oluşturulmuştur. Sınai bölgeyi oluşturan firmalar birbirlerine piyasa mekanizmasının dışında "güven" ilişkileriyle de bağlıdır ve firmalar yüksek yenilik temposunu sürdürmek için gerekli olan firmalar-arası bilgi akışı ve paylaşımını piyasa-dışı mekanizmalarla gerçekleştirmektedir. Küçük ve orta ölçekli işletmelerin oluşturduğu bu yapıya esnek uzmanlaşma denilmektedir: bu yapıdaki işletmelerin her biri, gittikçe artan oranda çeşitlilik isteyen piyasanın sadece bir kesiminde uzmanlaşmıştır; fakat işletmelerin bir bütün olarak üretimi esnektir, değişen piyasa koşullarına kolaylıkla adapte olabilmektedir.

Esnek uzmanlaşma temelinde örgütlenmiş işletmelerin ürün esnekliğinin iki nedeni vardır. İlk olarak, üretim sistemine katılan işletmelerin bileşimi değiştirilerek hızla değiş (tiril) en piyasanın talep ettiği ürünler üretilebilmektedir. Sıkça vurgulanmasına rağmen bu yöntem, firmalar arasında güven ilişkisinin sağlanması için gerekli uzun-dönemli ilişkileri koparacağı için daha önceki varsayımla çelişmektedir. İkinci olarak, işletmeler kalifiye işçilerin kullandığı genel amaçlı makinalarla kendi üretimlerinin esnek olmasını sağlamakta, yani değişen ürün taleplerine kolaylıkla uyum sağlayabilmektedir. Sayısal kontrollü (NC) takım tezgâhları, robotlar, esnek imalât sistemleri (FMS) gibi mikroelektroniğe dayalı yeni esnek teknolojiler bu bağlamda önem kazanmaktadır.

Küçük ve orta ölçekli firmalar arasındaki ilişkilerde bu yönde değişiklikler olurken, büyük firmalar da görece özerk birimlere ayrılıp kendi içinde benzer ilişkiler geliştirmeye çalışmaktadır.

Kısaca özetlersek, kitlesel tüketim piyasalarının doyması ve tüketicilerin artan ölçüde ürün çeşitliliği talep etmesi sonucu 1970'lerde gelişmiş ülkelerde kitlesel üretime dayalı gelişimin sınırlarına dayanılmıştır. Bu ülkeler İkinci Sınai Ayrım'ın eşiğindedir: ya mevcut düzenleyici kurumların genişlemesi, uluslararası Keynesçilik ve devasa firmalar ile standart ürünlerin kitlesel üretim ve tüketimi egemen olmaya devam edecek, ya da ürün çeşitliliği ve hızlı teknolojik yeniliklere dayanan esnek uzmanlaşma egemen olacaktır. Bu iki paradigmanın uluslararası ekonomide beraber olması da mümkündür. Bu durumda eski kitlesel üretim sanayileri az-gelişmiş dünyada kurulurken, yüksek-teknoloji sanayileri ve geleneksel beceri ve yeni teknolojilerin birleşmesi ile yeniden canlanan, takım tezgâhları, giyim, tekstil gibi ürün çeşitliliğinin önemli olduğu sektörler sanayileşmiş ülkelerde kalabilecektir (Piore ve Sabel, 1984: 279). Esnek uzmanlaşma ile kitlesel üretim arasındaki tercihin karmaşık güç ilişkilerine bağlı olduğu ve önceden kestirilemeyeceği söylenmesine rağmen, esnek uzmanlaşma hem teknolojik-ekonomik olarak daha geçerli, hem de (işçilerin geleneksel becerilerini yeniden-kazandıkları) daha insanî bir alternatif olarak sunulmaktadır. Bu bağlamda esnek uzmanlaşma, gelişmekte olan ülkelere bir sanayileşme stratejisi olarak sunulurken (Schmitz 1989), İngiliz imalât sanayisi için de kurtuluş yolu olarak önerilmektedir (Hirst

ve Zeitlin'in bu sayıda yayınlanan makalesi).

Diğer kuramlara geçmeden önce esnek uzmanlaşma kuramının dört temel sorununu vurgulamamız gerekiyor. İlk olarak, bütün yöntem (Hirst ve Zeitlin'e göre) ideal-tipik model olarak sunulan kitlesel üretim-esnek uzmanlaşma ikilisine dayanmaktadır. Niçin sadece bu iki modelin seçildiği açık değil. Ayrıca, bu modellerde açık şekilde üretim ölçeği - ürün teknolojisi - üretim teknolojisi - iş örgütlenmesi - işgücünün niteliği gibi farklı alanlar arasında birebir karşılık olduğu varsayılıyor. Örneğin standart ürünlerden büyük ölçüde üretmek için özel amaçlı makinalar ve üretim bantlarında çalışan niteliksiz işçiler gerekiyor (kitlesel üretim). Fakat bu durumda aslında karmaşık bir ürün üreten sadece bir sektörün (otomobil sanayi) bir bölümü (mekanik imalât atölyesi) için geçerli olan model genelleştirilmiş oluyo. Bir üretim hattı gerektirmeyecek kadar basit tükenmez kalem, vida, somun, rulman gibi parçaların üretimi bu kitlesel üretim tanımına sığmıyor. (Bu konuyu "Fordizm ve Teknoloji" bölümünde ayrıntılı olarak inceleyeceğiz.)

İkinci olarak bu kuramı geliştiren araştırmacıların da belirttiği gibi belirli bir tarihsel dönemde kitlesel üretimin her alana yaygınlaşması söz konusu değil. Çünkü, en azından, kitlesel üretim özel amaçlı makinalar gerektirdiği için, bu (standart olmayan) makinaların üretiminde esnek uzmanlaşmanın kullanılması gerekir. Ayrıca, kitlesel üretim yöntemlerinin uygulanamayacağı kadar talebi düşük sayısız ürünün (uçak, gemi vb. ulaşım araçlarının imalâtı) üretiminde de esnek uzmanlaşma zorunlu. İki paradigma aynı anda kullanılacağına göre, Birinci ve İkinci Sınai Ayrımların anlamı egemen teknolojik paradigmanın seçilmesi olmaktadır. Fakat bu araştırmacıların yazılarında "egemen" paradigma tanımlanmadığı gibi, kitlesel üretim ve esnek uzmanlaşma ile ilgili temel istatistiki verileri de bulmak mümkün değil (Williams vd., 1.987).

Üçüncü olarak, "esnek uzmanlaşma" aslında iki ayrı biçimde tanımlanıyor: kitlesel üretimin tersi anlamında (özel ürünlerin genel amaçlı makinalarla üretilmesi, zenaat üretimi) ve belirli bir bölgedeki firmalar arasında kurulan özgül ilişki ağı (network) anlamında. İkinci tanım, ancak geçerliliği şüpheli yeni bir varsayım ile, ilişki ağına katılan bütün firmaların özel ürünleri genel amaçlı makinalarla ürettiği varsayıldığı zaman birinci tanımı da içerebiliyor. Fakat, sık sık kullanılan Japonya örneğinde olduğu gibi, bu tip ilişki ağlarında kitlesel üretim yapan firmalar da önemli olabiliyor.

Son olarak, esnek uzmanlaşma kuramı krizin zamanlaması ve şiddetini tam olarak açıklayamıyor. Bütün sanayileşmiş ülkelerin bütün kitlesel üretim sanayileri niçin aynı dönemde krize girdi? Bu durum hem farklı kitlesel üretim sanayileri farklı talep yapılarına sahip olduğu için, hem de aynı sanayiler farklı ülkelerde farklı düzeyde geliştiği için açıklanması oldukça zor. Örneğin esnek uzmanlaşma yaklaşımı çerçevesinde Amerikan film sanayini inceleyen Christopherson ve Storper'e (1989) göre, bu sanayide kitlesel üretim modeli 1970'lerdeki genel krizden çok önceleri, 1940'ların sonlarındaki tıkanma sonucu büyük ölçüde esnek uz-

manlaşma modelinde örgütlenmeye başladı. Amerikan otomobil sanayinde 1970'lerde kitlesel üretimin tıkanmasını, Japon otomobil sanayinde (farklı biçimde örgütlenmiş) kitlesel üretimin başarısına bağlamak da mümkündür. Bu nedenlerle, her kitlesel üretim sanayisi için farklı tıkanma dönemleri varsa, genel olarak Sınai Ayrımlardan bahsetmek pek mümkün değildir.

4. Yeni-Schumpeterci yaklaşım: Tekno-ekonomik paradigmalar

Yeni-Schumpeterci kuram, Kondratiev'in "uzun dalgalar" kuramını Schumpeterci ekonomik gelişme kuramı ile birleştiren ve kapitalist gelişim sürecinde (Schumpeter'i izleyerek) teknolojik değişim sürecine ve teknolojik yeniliklere ağırlık veren bir kuramdır. Bu kurama göre, neoklasik ve Keynesçi ekonomik gelişme kuramlarının en zayıf yanı, her tarihsel dönemde değişen teknolojinin özgün yanlarının göz önüne alınmaması Teknolojik değişimin özgün yanlarının anlaşılabilmesi için, teknolojik yeniliklerin önemlerine göre sınıflandırılması gerekir. (Freeman ve Perez, 1988:45-47).

1. Küçük, sürekli yenilikler: Bu tür yenilikler hemen her sanayide veya hizmet sektöründe görülen, günlük, üretim sürecinde (bir anlamda kendiliğinden oluşan) küçük teknolojik yeniliklerdir. Bu yenilikler için kurumsallaşmış Araştırma-Geliştirme (AR-GE) faaliyetleri yok. Küçük, sürekli yeniliklerin toplam birikimli etkisi oldukça önemli olsa bile, her bir yeniliğin etkisi çok küçük.

2. Radikal yenilikler: Bunlar ürün veya üretim teknolojisinde önemli değişikliklere yol açan, genellikle bu amaca yönelik kurumsallaşmış AR-GE faaliyetlerinin ürünü olan yenilikler, Pamuk ipliği üretiminde üretkenliği arttıran basit yenilikler bir önceki yenilik kapsamında ele alınırken, naylonun bulunması radikal yeniliklere bir örnek teşkil eder. Radikal yenilikler belirli bir firma veya sektör için önemli olmakla beraber, genel ekonomi düzeyinde ele alındığında etkileri görece küçük ve yereldir.

3. "Teknoloji sistemi"nde değişimler: Radikal ve sürekli yenilikler ile örgütsel ve yönetimsel yeniliklerin bir arada oluşmasıyla ekonominin birden fazla sektörünü etkileyen veya yeni sanayilerin gelişmesine neden olan değişikliklerin "teknoloji sistemi"ni değiştirdiği belirtilmektedir.

4. "Tekno-ekonomik paradigma"nın değişmesi ("teknolojik devrimler"): Teknoloji sistemindeki bazı değişiklikler sadece bir grup ürün, hizmet veya sektörü etkilemekte/oluşturmakta kalmaz, bütün ekonomi düzeyinde etkide bulunabilir, dolaylı veya dolaysız olarak bütün sektörleri etkiler. Onyıllar boyunca etkisini sürdürecek, kurumsal yapıların da değişmesini sağlayacak bütün ekonomi kapsamındaki bu değişmeler, "tekno-ekonomik paradigma"mn değişmesi olarak tanımlanmaktadır. Yeni tekno-ekonomik paradigma, ekonomideki hemen her sektörün üretkenliğinde "kuantum sıçraması" gerçekleştirir ve yeni yatırım ve kâr olanakları açar.

Kapitalist gelişim sürecindeki uzun dalgalar ve tekno-ekonomik paradigmalardaki değişmeler birbiriyle çakışmaktadır.[1] Çünkü, her tekno-ekonomik paradigmanın "bütün gelişim potansiyelinin açığa çıkması" için ulusal ve uluslararası düzeyde toplumsal-kurumsal çerçevenin kökten yeniden-yapılanması gerekmektedir (Perez, 1985:441). Yeni tekno-ekonomik paradigmaya "uyan" toplumsal ve kurumsal dönüşümler (ekonominin toplumsal yönetim sistemi, "düzenleme tarzı", Freeman ve Perez, 1988:38) yeni uzun dalganın "gelişim tarzını", ekonomik gelişimin genel biçimini şekillendirecektir.

Yeni tekno-ekonomik paradigma, eski paradigmanın egemen olduğu dünyada gelişmeye başlar ve üstünlüğünü önce sadece bir veya birkaç sektörde gösterir. Yeni paradigmaya özgü bir (grup) girdi,

1. gittikçe azalan üretim maliyetine,
2. uzun dönemde adeta sınırsız arz olanaklarına ve
3. ekonomik sistemin tamamına yayılmış çeşitli ürün veya (üretim) süreçlerinde kullanılma potansiyeline sahipse, kilit faktör(ler) olarak tanımlanabilir. Bu kilit faktörlerin yaygınlaşmasıyla yeni paradigma karşılaştırmalı üstünlüğünü gösterir.

Ekonomide derin yapısal değişmeler gerektiren eski paradigmadan yeni paradigmaya geçiş süreci uzun dalganın gerileme ve bunalım dönemine karşılık gelir. Bu dönemde, toplumsal ve kurumsal çerçevede de köklü dönüşümlerin olması zorunludur. Bunalımın sürmesi, yeni tekno-ekonomik paradigma ile toplumsal-kurumsal çerçeve arasında uyumun sağlanamadığını göstermektedir. Toplumsal-kurumsal yapılar değişik biçimlerde oluşabilir ve tekno-ekonomik paradigma üzerinde etkide bulunabilse de, yeni toplumsal-kurumsal oluşumlar, tekno-ekonomik paradigmanın gereksinimleri ve kısıtlamaları çerçevesinde oluşacaktır (Perez, 1985:445).

Yeni tekno-ekonomik paradigma, egemen olduktan sonra bir teknolojik yörünge boyunca gelişecektir. Uzun dalganın gelişim döneminde teknolojik çeşitlilik sonsuz sayıda görünse bile, yeni tekno-ekonomik paradigmanın geliştirdiği 'sağduyusal' ilkeler, yeni paradigmayı oluşturan yeniliklerin geliştirilmesi ve bu yenilikleri tamamlayan başka yeniliklerin gerçekleştirilmesi süreçlerini belirleyecek, sektörler tedrici olarak mevcut paradigmanın sağlayabileceği üretkenlik artış olanaklarını tüketecektir (Perez, 1985:443). Yeni paradigmanın olanakları tüketildikçe, sektörler birer birer büyüme sınırına gelecek, kârlar düşecek ve üretkenlik artış hızı yavaşlayacaktır.

Bu kurama göre, İkinci Dünya Savaşı sonrası genişleme döneminde baskın olan teknolojik rejim, düşük maliyetli petrole ve enerji-yoğun malzemelere dayanıyordu (petrokimya ürünleri ve sentetik maddeler). Petrol ve kimya ürünleri, otomobil ve diğer dayanıklı tüketim malı üreten büyük firmaların öncülük ettiği

1 Belirli sektörlerin gelişimleri iki dalgaya da taşabilir. Örneğin otomobil sanayi hem İkinci Dünya Savaşı öncesi, hem de savaş-sonrası (üçüncü ve dördüncü) uzun dalgalarda önemli bir rol oynamıştır.

bu rejimde, işletme düzeyinde "ideal" üretim örgütlenme biçimi, standart ürünlerin büyük ölçüde üretimine dayanan, seri, montaj-hattı tipi sistemlerdi. "İdeal" firma tipi, reklam ve pazarlama faaliyetlerinin önemli olduğu oligopolistik piyasalarda faaliyet gösteren, ayrı yönetim, finans, AR-GE ve üretim bölümleri ile büyük, bürokratik firmalardı. Dayanıklı tüketim mallarına talebin hızla büyümesi, bu malların satın alınabilmesi için kredi sistemindeki genişleme ve büyük altyapı yatırımları, bu dönemi temsil eden değişikliklerdi. Bu dönem, tekno-ekonomik paradigmalar yaklaşımına göre Fordist kitlesel üretim Kondratiev dalgası olarak tanımlanmaktadır. Fakat 1970'lerde bu uzun dalga gerileme, kriz dönemine girmiştir. 1980'ler ve 1990'lar, beşinci uzun dalganın, Enformasyon ve İletişim Kondratiev dalgasının oluşmaya başladığı yıllardır.

Tekno-ekonomik paradigmalar kuramına göre, krizin, birbiriyle ilişkisi ayrıntılı olarak incelenmemiş, iki farklı nedeni vardır. Krizin birinci nedeni, Fordist kitlesel üretimin sınırlarına varılması, bu tekno-ekonomik paradigmanın gelişme olanaklarının tüketilmesi sonucu krizin başlamasıdır. Ölçek ekonomilerinin (economies of scale) sona ermesi, yâni artık üretim ölçeğinin arttırılmasıyla üretim maliyetlerinin düşürülememesi, montaj hattına dayalı üretim sistemlerinin katılığı, enerji-yoğun ürün ve üretim teknolojilerinin sorunları, firmaların hiyerarşik bölünmesinin getirdiği sorunların birikerek artması, artık Fordist kitlesel üretim paradigmasının gelişme olanaklarının bittiğine işaret etmektedir.

Görüldüğü gibi bu kuram, Fordist kitlesel üretimin sorunlarını esnek uzmanlaşma kuramı ile benzer bir şekilde anlatmaktadır. Fakat, esnek uzmanlaşma kuramında sorunun kaynağı piyasalarda aranırken, tekno-ekonomik paradigma kuramında sorun teknolojinin kendisindedir. Ayrıca esnek uzmanlaşma kuramı, kitlesel üretime dayalı yeni bir gelişme dönemini en azından teorik olarak olanaklı gördüğü halde, yeni-Schumpeterci kurama göre kitlesel üretim tüm gelişme potansiyelini artık tüketmiştir. Bu nedenle yeni genişleme dönemi (Beşinci Kondratiev Dalgası), mikroelektronik teknolojiler sayesinde gelişen esnek üretim tekniklerine dayanacaktır.

Yeni paradigmanın en önemli kavramlarından biri esnekliktir (Perez, 1985: 449). Esneklik, kitlesel üretimi üç temel alanda sıkıştırmaktadır. Artık standart ürünlerin büyük ölçekli üretimi, üretkenliği arttırmanın ana yolu değildir. Birbirinden farklı bir ürün grubunun az sayıda imalâtında da üretkenlik yüksek olabilmektedir. Ürün değişikliğine adapte olamayan katı kitlesel üretimin "en az değişiklik" stratejisi de artık geçerli değildir. Esnek sistemler sayesinde, hızlı teknik değişme daha az masraflı ve daha az risklidir. Son olarak, "homojen" talep temelinde piyasanın genişletilmesi de önemini kaybetmiştir. Esnek sistemler sayesinde, ürünleri yerel koşullara ayarlamak ve/veya farklı tüketici gruplarının beğenilerine göre farklılaştırmak mümkün olmuştur.

Yeni paradigma, hızla büyüyen bilgisayar, elektronik sermaye malları, yazılım, iletişim araçları imalâtı, optik kablo, robot, esnek imalât sistemleri, veri bankacılığı

gibi "taşıyıcı sektörler"i oluştururken, en önemli kilit faktör olan yongalar (chips), "geleneksel" sektörlerde yaygınlaşmakta, bu sektörlerdeki ürün ve üretim teknolojilerinde önemli değişikliklere yol açmaktadır. Yeni paradigma üretimde sağladığı esneklik ile eski paradigmanın sorunlarını çözebilirken, mevcut toplumsal-kurumsal çerçeve ile uyum sorunları da şiddetlenmektedir. Krizin ikinci nedeni, yeni tekno-ekonomik paradigma ile mevcut ulusal ve uluslararası düzenleme rejimi arasındaki uyumsuzluktur. Esnek çalışma süreleri, çalışma süresinin azaltılması, yeniden-eğitim sistemlerinin düzenlenmesi, enformasyon teknolojisine uygun koşullar hazırlayan bölgesel politikalar, yeni mali sistemler, devlet ve firma yönetimlerindeki merkeziyetçi yanların azaltılması gibi konularda artan oranda toplumsal ve politik arayışlar, mevcut kurumlar ve yeni tekno-ekonomik paradigma arasındaki uyumsuzluğu ortadan kaldırma çabalarıdır. Şimdiye kadar kısmi ve görece önemsiz-değişiklikler olmuştur. Fakat nasıl Dördüncü Kondratiev Dalgası'nın başlaması için İkinci Dünya Savaşı ve sonrası dönemde Keynesçi devrim ve toplumsal kurumlarda köklü değişiklikler gerektiyse, günümüzde de aynı ölçekte köklü (özellikle uluslararası düzeyde) toplumsal yeniliklere gereksinim vardır.

Tekno-ekonomik paradigmalar kuramı, diğer yaklaşımlarla karşılaştırıldığında, post-Fordist dönemin üretim ve teknoloji yapısıyla ilgili daha kesin tahminlerde bulunuyor. Bu kurama göre bir sonraki dönemde egemen olacak, gelişimi belirleyecek paradigma bellidir (esnek üretime dayanan Enformasyon ve İletişim Paradigması). Bu yeni paradigmanın özellikleri ve gelişimi büyük ölçüde teknoloji tarafından belirlenmiştir. Bu nedenle, yeni-Schumpeterci kuramın teknolojik-ekonomist-determinist yönü çok belirgindir.

Daha önce belirtildiği gibi tekno-ekonomik paradigma kuramında krizin iki nedeni var: eski tekno-ekonomik paradigmanın gelişim olanaklarının tüketilmesi ve eski paradigma içinde gelişen yeni paradigma ile mevcut (toplumsal-kurumsal) düzenleme rejimi arasında ortaya çıkan uyumsuzluk. (Bu ikinci nedenin, Marks'ın ünlü Önsöz'ündeki analize çok benzediğini hatırlatalım.) Fakat bu iki neden arasındaki ilişki, bu kuramın geliştirildiği çalışmalarda yeterince açık değil. Bu soruna ek olarak, eski paradigmanın gelişim olanaklarının tükenmesinin neden krize, yâni kâr oranlarının düşmesine yol açtığı da belirsiz kalıyor. (Boyer, 1991: 112). Çünkü emek üretkenliğinde artışlar olmasa bile, sermaye/hasıla oranı artmazsa (yani mevcut teknolojiler kullanılmaya devam edilirse) gerçek ücretler sabit olduğunda kâr oranlarında bir düşme olmayabilir (Boyer, 1991:112). Fakat bu konuda da tekno-ekonomik paradigma kuramı yeterince açık değil.

5. Yeni-Marksist yaklaşım: Düzenleme okulu

Düzenleme Okulu, Fransa'daki iktisatçıların 1970'lerde geliştirdikleri bir yaklaşımdır. Bu yaklaşım, aslında benzer terimleri farklı eğilimlerden oluşuyor. Düzenleme Okulu ile ilgili genel bir değerlendirme yazısı yazan Jessop'a göre (1990),

yedi farklı eğilim saptamak mümkün. Üç eğilim bu yaklaşımın geliştirildiği Fransa'da: Paris, Grenoblois, FKP (Boccara-Tekelci Devlet Kapitalizmi) yaklaşımları. Ayrıca Amsterdam okulu, Batı Alman düzenlemecileri, İskandinav grubu ve Amerika'daki "birikimin toplumsal yapısı" yaklaşımları da ayrı olarak ele alınabilir. Bu çalışmamızda sadece en yaygın ve bilinen eğilimi, Paris Düzenleme Okulunu inceleyeceğiz. (Bu kuramı açıklayan Türkçe kaynaklar için bkz. Gökalp, 1984 ve Arın 1985; 1986.)

Düzenleme Okulu, kapitalizmin tarihini değişik dönemlere ayırıyor. Her dönem, tarihsel olarak gelişmiş özgül toplumsal-kurumsal yapılarla tanımlanan farklı ekonomik eğilim ve ilişkilerden oluşuyor. Düzenleme Okulu'nun dönemleri, tekno-ekonomik paradigma kuramındaki Kondratiev dalgalarına benzemesine rağmen bu sadece görünüşte bir benzerlik. Düzenleme Okulu'nun temel amaçlarından biri, tüm çelişkilerine rağmen kapitalist üretimin nasıl uzun dönemlerde görece istikrarlı bir şekilde gelişebildiğim açıklamaktır.

Düzenleme Okulu'nun kullandığı kavramlar ve yöntem büyük ölçüde Marksist iktisada dayanmaktadır. Örneğin Lipietz (1987: 29), kullandıkları kavramsal araçların Marks'ın çalışmalarından türetildiğini belirtir. Aglietta'nın, bu okulun temel kaynaklarından sayılan Kapitalist Düzenleme Teorisi isimli çalışması da, başta emek değer teorisi olmak üzere, Marksist kavramlar üzerine inşa edilmiştir. (Aglietta, 1987). Boyer ise (1988: 70), Marksist ortodoksinin eleştirisi ve Kalecki ile Keynes'in makroekonomik düşüncelerinin geliştirilmesiyle yeni teorik çerçevenin oluşturulduğunu belirtir. Bu nedenle Düzenleme Okulu'nu "yeni-Marksist yaklaşım" olarak tanımlıyoruz.

Düzenleme kuramına göre, sermaye birikiminin mantığı kapitalist ekonomilerin merkezinde yer alır. Bu nedenle, sermaye birikim sürecinin incelenmesi, kapitalist gelişim dinamiklerinin incelenmesi için başlangıç noktasını teşkil eder.[2] Birikim süreciyle ilgili temel kavram olan birikim rejimi, sermaye birikim sürecinin oldukça uzun bir dönem boyunca istikrarlı bir şekilde sürmesini sağlayacak şekilde toplumsal ürünün tüketim ve birikim arasında paylaşılması olarak tanımlanmaktadır.

Birikim rejiminin sürmesi için gerekli beş teknolojik, toplumsal ve ekonomik koşulu,

1. işçilerin üretim araçlarıyla ilişkisini belirleyen üretimin örgütlenme biçimleri,
2. yatırım kararlarının planlandığı dönemin süresi,
3. ücret, kâr ve vergi arasında gelirin paylaşımı (bu, değişik toplumsal sınıf veya grupların yeniden üretimini sağlar),
4. üretim kapasitesindeki değişmelere uygun olarak efektif talebin hacmi ve bileşimindeki değişmeler, ve
5. kapitalist ve kapitalist-olmayan üretim tarzları arasındaki ilişkiler olarak

2 Sermaye birikim sürecine merkezi rol atfedilmesinin eleştirisi için bkz. Ruccio, 1989:39.

belirlenmişti (Boyer, 1988: 71, ayrıca bkz. Aglietta, 1987: 69).

Birikim rejimi, matematiksel olarak yeniden-üretim şemalarıyla gösterilebilir. Bir başka deyişle, yeniden üretim şemaları istikrarlı olduğu zaman birikim rejimleri de varlığını sürdürebilir (Lipietz, 1987: 14,32). Fakat birikim rejimleri kendi başlarına varolmaz. Yeniden-üretim şemasının gerçekleşmesi için, kapitalist piyasa ekonomisindeki birimlerin beklenti ve stratejilerinin uyumunu sağlayacak güçlerin ve kurumsal biçimlerin saptanması da gereklidir (Lipietz, 1986:15). Ekonomik birimlerin davranışlarında, mevcut birikim rejimi ve toplumsal ilişkiler çerçevesinde gerekli uyumu sağlayacak kurumsal biçimler, ilişkiler ve kurallar bütününe düzenleme tarzı denilmektedir. Düzenleme tarzı, ekonomik birimlerin çoğu kez çelişen davranışlarını uyumlu hale getirir; mevcut birikim tarzını düzenler ve kontrol eder; ve tarihsel olarak belirlenmiş kurumsal biçimler aracılığıyla temel toplumsal ilişkileri yeniden-üretir.

Düzenleme tarzında incelenmesi gereken beş (kurumsal) ilişki vardır:

. 1. Para ve kredi ilişkileri (mevcut kredi dağıtım mekanizması, para sistemi, uluslararası finans kurumları, vb.),

2. Ücret-emek ilişkisi,

3. Rekabet tipi (geleneksel fiat rekabeti, oligopolistik rekabet, vb.),

4. Uluslararası rejime eklemlenme tarzı (dış ticaret, yabancı sermaye yatırımları ve dış borç/kredi ilişkilerini düzenleyen kural ve koşullar, vb.),

5. Devletin müdahale biçimleri (yasa ve düzenlemeler, kamu harcamaları, kamu iktisadi teşekkülleri vb.).

Ücret-emek ilişkisi, sermaye ile emek ve yöneticiler ile işçiler arasındaki ilişkiyi tanımlayan en önemli kurumsal biçimlerden biridir. Genel olarak, ücret-emek ilişkisi, iş örgütlenmesi ve ücretlilerin yaşam standartlarıyla ilgili tüm sorunları kapsar. Birikimin sürekliliği için, ücret-emek ilişkisini oluşturan aşağıdaki öğelerin uyumlu bir sistem oluşturması gerekir:

1. üretim araçlarının tipi ve işçilerin kontrolü,

2. teknik ve toplumsal işbölümü,

3. istihdamın (işin) süreklilik derecesi,

4. (işgücü piyasaları ve devletin sosyal hizmetleri bağlamında) dolaysız ve dolaylı (toplumsal) ücretlerin belirlenmesi,

5. tüketilen ürünlerin kaynağı ve hacmine göre ücretlilerin yaşam düzeyi (Boyer, 1988:72-75).

Sermaye birikim sürecinde kesintiler, yâni ekonomik krizler oluşabilir. Bireysel davranış ve beklentilerin gerçek duruma uymadığı durumlarda oluşan ve bu uyumu (genellikle fiat mekanizması ile) sağlayan krizler dönemsel, "küçük krizler"dir. Küçük krizler mevcut düzenleme tarzı içinde çözülürler. Küçük krizlere "kriz" dememek belki daha uygundur, bunlar normal ekonomik çevrimlerdir.

Yeni birikim rejiminin gelişimi eskimiş düzenleme tarzı tarafından engelleniyorsa veya mevcut düzenleme tarzı veri iken mevcut birikim rejiminin potansiyelleri

tüketilmişse yapısal, "büyük krizler" oluşur. Bu durumda düzenleme tarzı ve/veya birikim rejimi değişecektir. Yeni birikim rejiminin eski düzenleme tarzı tarafından engellenmesi sonucu oluşan krize örnek olarak 1930'lardaki kriz verilebilir. 19. yy'ın sonlarındaki ve günümüzdeki krizler birikim rejiminin gelişme potansiyelini tüketmesi sonucu oluşan krize örnek olarak gösterilebilir. (Lipietz, 1987: 34. Görüldüğü gibi Lipietz'in büyük krizlerle ilgili açıklaması, tekno-ekonomik paradigma kuramının "teknolojik devrim" açıklamalarına benzemektedir.) Yapısal krizlerden çıkışta, ekonominin yeniden-yapılanmasında politik ve toplumsal tercihler önemli bir rol oynar; bu nedenle krizden nasıl çıkılacağını önceden kestirmek zordur. Düzenleme tarzı ve birikim rejimi uyum içinde olduğunda oldukça uzun bir dönem istikrarlı bir büyüme (birikim tarzı) sağlanabilir.

Düzenleme yaklaşımı, tarihsel olarak oluşmuş üç farklı düzenleme tarzı saptamaktadır. Eski düzenleme ("regulation a l'ancienne") tarımın baskın olduğu, modern kapitalist sanayinin henüz oluşmaya başladığı toplumlarda görünen, tarımda eksik-üretimin yol açtığı krizlerle tanımlanan ve stagflasyonist etkileri olan bir düzenleme tarzıdır. Rekabetçi düzenleme sanayinin geliştiği, firmalar arasında "serbest rekabetin" büyük ölçüde geçerli olduğu durumda geçerli olan, krizlerin genellikler aşırı-üretim krizi şeklinde oluştuğu düzenleme tarzıdır. Bu düzenleme tarzı, 19. yy'da Avrupa ülkelerinde yaygın olan tarzdı.[3] Tekelci düzenleme, sermaye ve emek arasında (enflasyon ve üretkenlik artışına paralel Fordist ücret düzenlemesi), firmalar arasında ("mark-up" fiatlandırma) ve devlet-vatandaşlar-sermaye arasında (Keynesçi refah devleti, kamu harcamaları ve vergi sistemi) bir dizi taviz sonucu gelir dağılımının önemli ölçüde toplumsallaştığı bir düzenleme tarzıdır. Bu tarzda, fiat mekanizması, toplumsal üretim ve talebi ayarlamada sadece küçük bir rol oynamaktadır. Karmaşık bir kurumlar ve kurallar sistemi, efektif talebin üretim kapasitesiyle aynı oranda artmasını sağlamaya çalışmaktadır (Boyer, 1988: 77-79).

Bu düzenleme tarzlarına karşılık iki birikim rejimi vardır. Yaygın birikimde firmalar genellikle mevcut bilgiyi kullanarak, üretim kapasitesini mevcut makina ve ekipmanın sayısını çoğaltarak üretimi arttırırlar. Yaygın birikimde büyüme, basit, niceliksel bir büyümedir. Yoğun birikimde ise, teknolojik gelişme ve üretkenlikteki artışlar, üretim artışında önemli bir rol oynar. Bu birikim rejiminde büyümenin niteliksel yanı önplândadır.

Düzenleme kuramına göre, 1929 Krizi 20. yy'ın başlarında kitlesel üretim teknolojileri temelinde gelişmeye başlayan yoğun birikim rejimi ile 19. yy'dan kalma rekabetçi düzenleme tarzı arasındaki uyumsuzluğun sonucudur. İş örgütlenmesinde önceleri Taylorizm, daha sonra, Taylorizm ile işçilerden alınan

3 Yaklaşık İkinci Dünya Savaşı'na kadar olan dönemin rekabetçi düzenleme ile tanımlanması, bu yüzyılın başlarında tekeller üzerine klasik sayılan eserler vermiş "eski" Marksistlerle bir ölçüde çelişiyor. Çünkü o dönemdeki yazarların hemen hepsi 1870'lerden sonra tekellerin öneminin arttığını ve tekellerin 19. yy'ın sonlarında egemen konuma geldiğini (emperyalizm aşaması) belirtiliyordu.

bilginin makinalara aktarılması ve işçilerin çalışma temposunun makinalar tarafından saptanması olan Fordizm (Lipietz, 1986:17) sayesinde kitlesel üretime geçilmiş, üretimde büyük artışlar olmuş, fakat kitlesel tüketimi sağlayacak düzenleyici kurumlar olmadığı için 1930'larda aşırı-üretim (veya eksik-tüketim) krizi patlak vermiştir. Bu nedenle İkinci Dünya Savaşı ve sonrası dönemde, yoğun birikim rejiminin gereksinimlerini karşılayabilecek yeni tekelci düzenleme kurumları oluşmaya başlamıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrası oluşan Fordist gelişim tarzı (=tekelci düzenleme tarzı+yoğun birikim rejimi) 1970'lere kadar oldukça istikrarlı ve yüksek bir büyüme temposu yakalamıştır. Düzenleme kuramcıları bu gelişme tarzını (Gramsci'nin anısına) "Fordizm" olarak tanımlamaktadır.

Düzenleme kuramına göre, 1920'lardan günümüzdeki krize kadar birikim rejiminde bir değişme olmadı. Fordizm olarak tanımlanan bu (yoğun) birikim rejiminin "özgül emek süreci, *yarı-otomatik montaj-hattı üretimidir"* (Aglietta, 1987:117, vurgular Aglietta'nın). Bu emek süreci tipi, ABD'de 1920'lerden sonra özellikle büyük miktarlarda üretilen kitlesel tüketim mallarının üretiminde kurulmuş ve giderek bu tüketim araçlarının imalâtında kullanılan standart ara malların/parçaların üretimine yayılmıştır. Fordizm, Taylorizmin ilkelerini daha etkin olarak uygulamaya geçirmiş ve emeğin daha yoğun kullanılmasını sağlamıştır. Fordizm, emek sürecinin mekanizasyonunu geliştirmiş ve kafa ve kol emeği arasındaki ayrımı pekiştirmiştir. Fordist üretim sisteminde, işçiler (artık makinalar/yönetim tarafından belirlenen) çalışma temposu üzerindeki kontrollerini tamamen kaybetmiştir.

İkinci Dünya Savaşı öncesi ve sonrası dönemde aynı birikim rejimi baskın olduğu halde, neden ilk dönemde yaşanan büyük krizler ve durgunluk savaş sonrası dönemde yerini yüksek ve istikrarlı büyüme temposuna bırakmıştır? Düzenleme yaklaşımına göre, bu sorunun cevabı iki dönemde farklı olan düzenleme tarzlarında aranmalıdır. Dünya savaşları arasında üretim ve üretkenlikte hızlı artışlar gerçekleştiren yoğun birikim tarzı ile bu ürünlerin gerçekleşmesini sağlayamayan rekabetçi düzenleme tarzı arasındaki uyumsuzluk, durgunluk ve krizlerin nedenidir. İkinci Dünya Savaşı ve sonrası dönemde kurumsallaşan tekelci düzenleme, Fordist yoğun birikimin potansiyelini açığa çıkarmış ve kapitalizm "Altın Çağı"nı yaşamıştır. Bu dönemdeki tekelci düzenleme tarzını oluşturan temel öğeler, toplu sözleşmeler, sosyal sigorta ve işsizlik sigortası sistemini geliştiren Refah Devleti ve düzenli talep artışlarını garantileyen Keynesçi devlet, fiat rekabetini sınırlayan oligopolistik rekabet ve birikiminin gereksinimine göre para ve kredi arzını düzenleyen banka sistemidir.

Lipietz'e göre, İkinci Dünya Savaşı sonrası 20-25 yıllık Altın Çağ'ın sürmesinde gerçekleştirilmesi gereken iki koşul vardır (Lipietz, 1986:17-18; Leborgne ve Lipietz, 1988:265):

1. Sermayenin genel teknik (fiziksel) bileşimindeki büyüme ile üretim araçları üreten Kesim I'deki emek üretkenliğinin artış hızı aynı olmalıdır. Bu koşul sağ-

landığı zaman sermayenin organik bileşimi artmayacaktır. (Hatırlanacağı gibi, sermayenin organik bileşimindeki artış kâr oranlarının düşmesine neden olan en önemli etkendir.)

2. Ücretlilerin gerçek tüketimlerindeki (gerçek ücretlerdeki) artış oranı, tüketim mallan üreten Kesim II'deki emek üretkenliğinin artış oranına eşit olmalıdır. Kitlesel tüketimin kitlesel üretim ile aynı hızda büyümesini sağlayacak bu koşul, eksik-tüketim krizlerinin oluşmasını engelleyecektir. Birinci koşul "adeta mucizevi şekilde" gerçekleşirken (Lipietz, 198:18), ikinci koşul tekelci düzenleme kurumları sayesinde gerçekleştirilmiştir.

Bu dönemde ABD'nin hegemonyasına rağmen "dünya birikim rejimi"nden bahsedemeyiz. Ücret ilişkisini düzenleyen kurumlar bütün gelişmiş ülkelerde yaygınlaşmasına rağmen, uluslararası düzeyde düzenleme kurumlan oluşmamıştır. Fordist gelişim tarzının "ulusal" niteliğinden ötürü, bu dönemde "çevre" ülkelerin önemi azaldı ve Lenin Emperyalizm'i yazdıktan sadece 30 yıl sonra, kapitalizmin dinamiklerinde önemli bir yeri olan emperyalizm önemini kaybetti (Lipietz, 1987: 57-58).

Fordizmin krizine geçmeden önce, Lipietz ile Aglietta arasındaki önemli bir farklılığa değinmemiz gerekiyor. Lipietz'in eksik-tüketim sorununun çözümü için gerekli gördüğü (gerçek ücretlerdeki artış oranı ile Kesim II'deki emek üretkenliğinin artış oranının eşit olması şeklindeki) koşul sağlandığı zaman, artı-değer oranı (böylece sömürü oranı) sabit kalacaktır. Yâni Lipietz'e göre, İkinci Dünya Savaşı sonrası Fordist dönemde artı-değer oranı büyük ölçüde değişmemiştir. Aglietta'ya göre bu dönemin en önemli özelliklerinden biri, ABD verilerinin de gösterdiği gibi, artı-değer oranındaki artıştır (Aglietta, 1987:90-93). Brenner ve Glick de (1991: 93), ABD'de 1948-1970 döneminde gerçek ücret artışlarının üretkenlik artışlarından düşük kaldığını belirtmektedir.[4]

Fordizm 1960'ların sonlarında krize girdi. Bu krizin en önemli nedeni, bir anlamda, kâr oranlarının düşme eğilimi yasasının etkisini göstermesiydi. (Aglietta ve Lipietz bu yasayı vurgularken, benzer nedenler belirtmesine karşın emek değer teorisini kullanmayan Boyer bu yasayı neden olarak göstermez.) 1960'lara kadar yüksek üretkenlik artış oranı ile kâr oranlarındaki düşmeyi engelleyen Fordizm, bu tarihlerde artık tüm potansiyelini tüketerek kâr oranlarındaki düşmeyi engelleyememektedir. Bu nedenle "...Fordizmin krizi herşeyden önce emek örgütlenme tarzının krizidir" (Aglietta, 1987:162).

Fordizmin emek üretkenliğinde artış sağlayamamasının iki nedeni vardır. Mekanizasyon ilkesinin artan yoğunlukta uygulanması yönünde iş örgütlenmesinin gelişimi, montaj hattında makinalar arasında dengesizlikler, aşırı işbölümünün üretkenlik artışına engel olması, üretim sisteminin giderek esnekliğini kaybetmesi

4 Aglietta ile Lipietz arasındaki başka bir farklılık da emek üretkenliğinin tanımına ilişkindir. Lipietz emek üretkenliğini fiziksel olarak tanımlarken, Aglietta değer ölçüleri kullanarak tanımlamaktadır (Aglietta, 1987: 55).

gibi nedenlerle üretkenlik artış temposununda düşmeye yol açmıştır. Ayrıca işçilerin üretim sürecine yabancılaşması, montaj hattının birleştirdiği işçilerin çalışma yoğunluğuna tepkisi gibi nedenlerle üretimde sınıf mücadelesi yeniden yoğunlaşmıştır (bkz. Aglietta, 1987:162,119-122; Boyer, 1988: 86).

Fordist üretiminin potansiyelinin tüketilmesi yanında, iki etken daha kâr oranlarındaki düşüşe katkıda bulunmuştur: sermaye/hasıla oranındaki artış (Leborgne ve Lipietz, 1988: 267; veya sermayenin organik bileşimindeki artış, Lipietz, 1986:27) ve kitlesel tüketime dayalı tüketim tarzının artan oranda kamusal mallara (collective goods) gereksinim duyması ve bu malların üretim maliyetinde devasa artışlar (Aglietta, 1987: 384).[5]

1960'larda patlak veren ve kendisini kâr ve üretkenlik oranlarındaki düşüşte (ve birikim temposundaki yavaşlamada) gösteren krize sermayenin tepkisi, emek-yoğun süreçleri ücretlerin düşük olduğu bölgelere/ülkelere ihraç etmek, devletin tepkisi de çeşitli "istikrar tedbirleri" almak oldu. Bu "tedbirler" istihdam olanaklarını azalttı ve, dolayısıyla, refah devletinin bunalıma girmesine neden oldu. Uluslararasılaşma ve talepteki durgunluk, 1970'lerde krizin talep yönünde de yoğunlaşmasına neden oldu. Esneklik, krizin bu yönüne adaptasyon olarak görünmektedir; fakat kârlılık sorunu devam etmektedir (Leborgne ve Lipietz, 1988: 267). Görüldüğü gibi bu yaklaşımda piyasaların "doyması" ve "istikrarsızlığı" esnek uzmanlaşma kuramının işaret ettiği gibi krizin nedeni değil, (daha da yoğunlaşmasına yol açan) sonucudur.

Fordist birikim rejimindeki bir tıkanmaya ek olarak krizin, özellikle Boyer'in vurguladığı başka bir yönü de düzenleme tarzı ile ilgilidir (bkz. Boyer, 1988: 86-88; 1991:121-123). Ulusal tekeller, kurulduktan ve ulusal sınırlar içinde gelşitikten sonra dünya genelinde birbirleriyle rekabete girmektedir. Bu durum, fiatların görece kolay saptandığı ülke içindeki oligopolistik rekabeti ve ücretlerin oluşumunu düzenleyen mekanizmaları bozmaktadır. Böylece üretim ve tüketim normlarının ulusal sınırlar içinde paralel değişme olanakları ortadan kalkmakta, hâlâ ulusal düzeyde kalan düzenleme tarzı ile dünya genelinde belirmeye başlayan birikim rejimi arasında bir çatışma başlamaktadır.

Krizin bir başka nedeni de budur (Boyer, 1991). Ayrıca Avrupa ve Japon ekonomilerinin gelişimi ile birlikte ABD hegemonyasının aşınması, döviz kurlarındaki dalgalanmaların artmasıyla istikrarsızlığı arttırıcı/krizi yoğunlaştırıcı bir etkide bulunmuştur.

Fordizmin krizden çıkış biçimiyle ilgili olarak, Aglietta (1987:122-130,385), "yeni-Fordizm" kavramını kullanmaktadır. Yeni-Fordizm, kapitalist üretim ilişkilerinde ücret-ilişkisinin yeniden-üretimini sağlayacak, başka bir deyişle kapitalizmin devamını sağlayacak biçimde krizden çıkılmasına yönelik bir evrimdir. Yeni-

5 Aglietta Kısım I ve II arasındaki eşitsiz gelişimi de krizde payı olan etkenlerden biri olarak görmektedir. Fakat Brenner ve Glick'in (1991) belirttiği gibi bu açıklama yeni çalışmalarda pek kullanılmamaktadır.

Fordizm, Fordizm gibi, üretici güçlerin emek sürecinde kapitalist yönetimin gereksinimleri doğrultusunda örgütlenmesine dayalıdır. Yeni üretici güçler kompleksi, otomatik üretim kontrolü veya otomasyon; yeni iş örgütlenme ilkesi ise işlerin yeniden-birleşimidir. Bu esnek örgütlenme modeli ve üretim ile tüketimin daha da toplumsallaştırılması ile Fordizmin krizi çözülebilecektir.

Aglietta'nın, Palloix'i izleyerek Fordizm-sonrası dönem için yeni-Fordizm kavramını kullanmasına karşın düzenleme kuramını izleyen yeni çalışmalarda bu kavram çok az kullanılmaktadır. Post-Fordizm kavramı da kullanılmakla birlikte, genellikle "Fordizmin krizinden çıkış" ifadesi kullanılmaktadır (Nielsen, 1991: 38). Bu durum kısmen düzenleme kuramının, esnek uzmanlaşma ve yeni-Schumpeterci kuramların tersine, krizden çıkış biçiminin çeşitli toplumsal/politik etkilere bağlı olduğu ve bu nedenle kestirilemeyeceği önermesine uygundur.

Fordizm-sonrası dönemi kavramak açısından Boyer'in sektörel farklılıkları da vurgulayan yaklaşımı kanımızca çok önemlidir. Boyer'e göre, kriz sonrası dönemde gelişmiş ülkelerde, 1) esnek kitlesel üretim modern yüksek-teknoloji ve olgun orta-teknoloji sektörlerinde, 2) esnek uzmanlaşma tekstil gibi sık model değişikliği yaşanan ve gerileme döneminde olan sektörlerde, 3) eski Fordist yöntemler daha az sanayileşmiş ülkelere ihraç edilebilecek ağır kimya ve çelik gibi sektörlerde, ve 4) mikroelektroniğin yaygınlaşması sonucu (Taylorist) Bilimsel Yönetim'in geleneksel hizmet sektöründe yaygınlaşması mümkündür (Boyer, 1991:128-129). Bu durumda birikim rejiminin hangi süreç ile tanımlanacağı açık değildir.

Düzenleme kuramının en önemli katkılarından biri, birikim sürecinin sürekliliğinin sağlanmasında düzenleyici kurumların önemini ve bu bağlamda krizde makro-ekonomik koşulların etkisini vurgulaması olmuştur. Bir başka önemli katkısı ise, İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde sağlanan hızlı ve istikrarlı büyüme döneminde kitlesel tüketimin ve bu tüketimi sürdürebilecek düzenleyici kurumların önemini vurgulamasıdır. Fakat, "kitlesel tüketim"in işçi sınıfı tüketimi ile eşanlamlı kullanılması önemli bir sorun teşkil etmektedir. Örneğin, Lipietz (1986:15), kâr oranlarının düşme eğilimi yasasını incelerken bütün tüketim mallarının ücretliler tarafından tüketildiği varsayılan iki sektörlü modeli kullanır. Fakat, artı-değeri elde eden kesimlerin tüketeceği malları üreten Kesim III de modele katılırsa, bu ilişki ortadan kalkabilir. Ayrıca, Fordist genişleme döneminde, işçi sınıfı-tüketimi kadar silahlanma harcamalarının, Kore ve Vietnam savaşlarının, Marshall Planı'nın, orta sınıfların tüketimlerinin de önemli olduğu söylenebilir (Clarke, 1988: 75-76).

Kitlesel üretim -kitlesel tüketim arasındaki bu soruna ek olarak Fordist birikim rejimi ile "uyum" içinde olan tekelci düzenleme tarzının kuruluşu ve krizin başlangıcı konusunda başka bir (ampirik) sorun daha var. Brenner ve Glick'e (1991: 91) göre, yoğun birikim tarzı ve rekabetçi düzenleme arasındaki uyumsuzluğun sonucu olduğu söylenen 1930'lardaki kriz, tekelci düzenleme tarzı kurulmadan

çok önce sona erdi. Benzer şekilde, Clark da (1988: 75) Fordizmin 1960'larda kurumsallaştığını söylemektedir: Marshall Planı ve Amerikan dış yatırımları 1950'lerde, Avrupa'da konvertibiliteye geçiş 1958'de, OECD ülkelerinin çoğunda gelir politikalarının uygulanmaya başlanması 1961'de, sosyal-demokrat politikaların uygulanması 1960'larda gerçekleşmiştir. Örneğin bu yaklaşımı kullanan bir araştırmacıya göre, Kanada'da "Fordist düzenleme tarzı, bütün bilmen özelliklerini 1960'ların ortalarından itibaren kazandı" (Jenson, 1989:79). Bu durumda, hem kriz daha önce çözümlenmiş olmakta, hem de Fordizmin krizi 1960'lann sonlarından itibaren başladığına göre, tekelci düzenleme, Fordist birikim rejiminin krizini önlemekten çok uzak kalmaktadır.

Son olarak, düzenleme tarzı ile birikim rejimi arasındaki teorik ilişkiye de değinmek gerekiyor. Bu ilişki, üretici güçler/üretim ilişkileri arasındaki ilişkiye benzer sorunlar içermektedir. (Ruccio, 1989:37). Her ne kadar düzenleme tarzının birikim süreci için önemi vurgulanıyor ve belirli bir birikim rejimi için farklı düzenleme tarzlarının olabileceği belirtiliyorsa da, düzenleme kuramına göre belirli bir düzenleme tarzı kurulduktan sonra birikim rejimiyle uyumlu olup/olmadığı ortaya çıkıyor. Eğer düzenleme tarzı uyumlu değilse yapısal krizler kaçınılmazdır. Yeni, uyumlu bir düzenleme tarzı kurulana kadar krizler devam eder. Bu nedenle, düzenleme kuramının "a posteriori işlevselci" bir kuram olarak nitelemek pek yanlış olmayacaktır (Hirst ve Zeitin, 1991:20).

6. "Bir Marksist yorum": Mandel

Marksist iktisatçı Mandel'in uzun dalgalar kuramı, teknolojik değişimin etkilerini vurgulayan özgün bir kuram olması nedeniyle ayrıca incelenmeyi gerektiriyor. Mandel'in uzun dalgalar ve kriz ile ilgili çalışmalarının çoğu Türkçeye çevrildiği için, bu bölümde Mandel'in kuramı daha kısa özetlenecektir (bkz. Mandel, 1974, 1988,1990, 1991).

Mandel, Düzenleme Okulu kuramcıları gibi, "kapitalist sistemin temel hareket yasalarının sermaye birikiminin yasaları olduğu ve sermaye birikiminin meta, değer ve artı-değer üretimi ve bunların sonraki gerçekleştirilişinden kaynaklandığı" varsayımıyla analizine başlar (Mandel, 1991: 15). Bu nedenle Mandel'in uzun dalgalar kuramı, bir sermaye birikimi kuramı, yani kâr oranları kuramıdır. Kâr oranlarının düşme eğilimi yasası uzun dalgalar kuramının merkezinde yer alır.

Kâr oranlarının düşme eğilimi kendisini uzun dönemde göstermektedir. Fakat kısa dönemde artı-değer oranındaki önemli bir yükseliş, sermayenin organik bileşiminin büyüme hızında keskin bir yavaşlama, sermaye devrinde ani bir hızlanma, artı-değer kütlesindeki bir artış ve sermayenin ortalama organik bileşiminin daha düşük olduğu ülkelere sermaye akışı kâr oranlarının artması yönünde bir etkide bulunabilir. Bu beş faktörün tümünün veya birkaçının eşanlı işleyiş gösterdiği dönemlerde kâr oranlarında, dolayısıyla sermayenin birikim

hızında bir artış olabilir. Bu dönemler uzun dalganın başlangıç ve yükseliş dönemlerine karşılık gelir. Fakat birikim sürecinde bu faktörlerin etkileri giderek zayıflayacak, ortalama kâr oranının düşme eğilimi tüm gücüyle ortaya çıkacak, uzun bir dönem düşük ortalama büyüme hızı, hattâ duraklamaya doğru bir eğilim kaydedilecektir (uzun dalganın gerileme ve kriz dönemi).

Mandel'e göre uzun dalgaların (ani yükselişlerinin) başlamasında ekonomi-dışı faktörler kilit role sahiptir. Krizden sonra yeni genişleme döneminin başlaması bizzat ekonomi içinde kendiliğinden işleyen bir mekanizma sonucu değildir. Örneğin, İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde ortalama kâr oranlarının yükselmesini başlatan başlıca ekonomi dışı faktör, artı-değer oranının hızla artışına olanak veren uluslararası işçi sınıfının 1930'lar ve 1940'larda uğradığı bir dizi yenilgiydi (faşizm, Soğuk Savaş ve ABD'de McCarthy dönemi). Ayrıca hammadde fiatlarındaki düşüş sonucu sermayenin organik bileşiminin artış hızında yavaşlama ve yeni teknolojiler sonucu sermaye devir hızındaki artışlar da kâr oranlarının yükselmesine-katkıda bulundu. Bu dönemde (en azından ilk on yıl) Kesim II'deki emek üretkenliği artış hızı, gerçek ücretlerdeki artıştan daha yüksektir. Böylece artı-değer oranı, gerçek ücretlerdeki artışa rağmen yükselmeye devam eder (Mandel, 1991:27). Mandel'in açıklaması ile Lipietz'in (bu dönemde Kesim II'deki üretkenlik artış hızının gerçek ücretlerdeki artışa eşit olduğu şeklindeki) açıklaması arasındaki fark açıktır.

Kriz, ekonomi-dışı faktörlerin etkisiyle aşıldıktan, genişleyici bir uzun dalga başladıktan sonra kapitalist hareket yasalarının iç mantığıyla açıklanabilen dinamik süreçler başlar. Genişleyici uzun dalga oluştuktan sonra itici gücü, bu dalganın uzun süre devam edebilmesinin nedeni "teknolojik devrimler"dir. "Teknolojik bir devrime öngelen bir görece duraklama uzun dalgası esnasında, kâr beklentileri vasat olduğundan, büyük çapta yenilikler görülmez. İşte tam da bu nedenden ötürü, kâr oranında keskin yükseliş başlar başlamaz sermaye, önünde hiç uygulanmamış ya da sadece marjinal olarak uygulanmış bir icatlar yığını görüverir ve dolayısıyla teknolojik yenilik oranını yükseltmek için gerekli maddi araç gerece sahiptir. Temel bir teknolojik devrim meydana geldiğinde, bu zaten kendi içinde uzun sürelidir. Sözkonusu maddi araç gerece mali araç gereç de eşlik eder; çünkü bir önceki dönemde, üretken biçimde yatırılmış olan ve yeni biriktirilen sermayede (yani para sermaye rezervlerinde) belirgin artışlar olmuştur (Mandel, 1991: 26)".

Teknolojik devrimin etkisiyle uzun bir dönem devam edebilen genişleyici dalga kapitalist iç dinamikler sonucu duraklamaya ve gerilemeye başlar. Duraklama ve gerilemenin nedenleri, sermayenin organik bileşimindeki artışlar, istihdamdaki artışla emeğin güçlenmesi, hammaddelere olan güçlü talebin hammadde fiatlarını daha fazla arttırması, artan çelişkilere rağmen büyüme temposunu sürdürmek için gerekli kredi patlamasının paranın istikrarını sarsması, sınıf mücadelesi ve uluslararası rekabetin şiddetlenmesi sonucu kâr oranlarının törpülenmeye

başlanmasıdır.

Mandel'in teknolojik devrimlerle ilgili analizi, Marks'ın gelişmiş makina tanımından yola çıkar. Bilindiği gibi Marks'a göre gelişmiş bir makinanın (veya makina sisteminin) üç farklı parçası vardır: güç kaynağı, iletişim aksamı ve (işi yapan) takım. Mandel, bu üç parçadan, en dinamik belirleyici parçanın güç kaynağı ve güç teknolojisindeki değişmeler olduğunu, Marks'tan yaptığı alıntılarla, belirtir. Bir bütün olarak teknoloji devrimlerindeki belirleyici moment, güç teknolojisindeki (makinalar tarafından güç makinalarının üretim teknolojisindeki) köklü devrimlerdir. 1848'den sonra buhar makinalarının makinalarla üretimi (Birinci Teknolojik Devrim); 19. yy'ın sonlan ve 20. yy'ın başlarında elektrik ve içten yanmalı motorların makinalarla üretimi (İkinci Teknolojik Devrim); 1940'lardan sonra elektronik ve nükleer araçların makinalarla üretimi (Üçüncü Teknolojik Devrim) (Mandel, 1978:118).

Bu bağlamda her uzun dalga belirli makina sistemleri ile temsil edilebilir. 18. yy'ın sonundan 1847'ye kadar olan uzun dalga el-yapımı buhar makinalarının en önemli sektörlerde yaygınlaşması, 1847 krizinden 1890'lara kadar olan uzun dalga makina-imalâtı buhar makinalarının yaygınlaşması, 1890'lardan İkinci Dünya Savaşı'na kadar olan uzun dalga elektrik ve içten-yanmalı motorların bütün sanayi sektörlerinde yaygınlaşması ve İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki uzun dalga elektronik araçlar (ve nükleer enerjinin tedrici yaygınlaşması) aracılığıyla kontrol makinalarının genelleşmesi ile temsil edilebilir.

Mandel'in uzun dalgalar kuramı ve yeni-Schumpeterci tekno-ekonomik paradigmalar kuramında, genişleyici uzun dalganın başlamasında teknolojik devrimler benzer bir öneme sahip olmasına karşın, Mandel'de ön plâna çıkan güç makinaları teknolojisi, yeni-Schumpeterci kuramda ise pamuk, kömür, demir-çelik, enerji ve yonga gibi ara malların üretimidir. Fakat her iki kuram da özellikle mikroelektroniğe dayalı yeni teknolojileri kendi şemalarına uygulamakta zorlanmaktadır. Örneğin Mandel, İkinci Dünya Savaşı sonrası ve 1970'lerdeki kriz döneminde gelişen/yaygınlaşan Detroit-tipi yarı-otomatik transfer sistemlerinden, sayısal kontrollü takım tezgâhlarından, imalât sistemlerinde bilgi s ayarların yaygınlaşmasından (ki gerçekten de bu dönemde en önemli teknolojik değişimler bunlardır) bahsederken bu değişikliklerin güç teknolojisinde değil, takım (ve kontrol) teknolojisinde olduğunu dikkate almamaktadır. İlginçtir ki, Marks'ın gelişmiş makina ile ilgili sınıflandırmasını aynı şekilde kullanan bir başka araştırmacı, MacKenzie (1984: 486-487), 18. yy'daki Sanayi Devrimi'nin takım teknolojisindeki yeniliklerle başladığını, güç teknolojisindeki değişikliklerin tarihsel olarak hep ikincil olduğunu belirtmektedir! Kanımızca 200 yıllık bir tarihi teknolojinin sadece belirli bir alanıyla sınırlamak gerçekçi değildir.

Mandel'in yaklaşımının, teknolojik gelişim sürecini bir ölçüde gözardı eden esnek uzmanlaşma/kitlesel üretim ikilemine dayanan esnek uzmanlaşma yaklaşımından üstünlüğü mekanizasyon/otomasyon sürecinin yaygınlaşmasındaki

özgün yanları incelemesidir. "Fordizm ve Teknoloji" bölümünde bu süreci daha ayrıntılı olarak inceleyeceğiz.

7. Fordizm ve teknoloji

Yukarıda özetlediğimiz kuramların tamamı, İkinci Dünya Savaşı'ndan 1960'ların sonlarına kadar olan genişleme dönemini Fordizm veya kitlesel üretim ile tanımlıyor. Fakat Fordizm, kitlesel üretim ve teknoloji kavramlarının kullanımında bir belirsizlik var. Herşeyden önce Fordizm kavramı değişik düzlemlerde kullanılabiliyor. En temel düzlemde Fordizm emek sürecinin özgün bir örgütlenme biçimi anlamında kullanılıyor. Bu düzlemde Fordizm, (Taylorist normların aktarıldığı) montaj-hattına dayalı emek örgütlenme biçimini tanımlıyor. Bu tanım örtük olarak kitlesel üretim = özel amaçlı makinalar= niteliksiz işgücü = işin en küçük parçalarına kadar ayrılması = karar ve icranın ayrılması eşitliklerini varsaymaktadır. İkinci düzlemde Fordizm, Fordist üretimin egemen olduğu sektörleri tanımlamaktadır. Otomobil sektörü Fordist olarak nitelendiğinde bu tanım kullanılmaktadır. Üçüncü düzlemde Fordizm kitlesel üretim ve tüketime dayanan bir birikim rejimi anlamına gelmektedir. Son olarak Fordizm, Fordist (birikim rejimi ile tekelci düzenleme tarzının bileşiminden oluşan) gelişme tarzını tanımlamaktadır.

Fordizm, emek sürecinin (özel amaçlı, montaj-hattındaki makinalarla yapılan kitlesel üretim şeklinde) özgün bir örgütlenme biçimi olarak tanımlandığında üretim ölçeği ve işletme/firma büyüklüğü arasında da bir eşitlik kurulmaktadır. Örneğin kitlesel üretimin büyük firmalar, esnek uzmanlaşmanın da küçük firmalar tarafından gerçekleştirileceği varsayılmaktadır (örnek için bkz. Schmitz, 1989: 11). Bu tanımlar yapılırken aslında örtük olarak (otomobil gibi) büyük, karmaşık ürünler üreten mühendislik sanayileri göz önünde tutulmaktadır. Fakat aslında ne yüksek ölçekli üretim kitlesel üretim anlamına gelir, ne de kitlesel üretim Fordist üretim anlamına (Sayer, 1989: 668).

Büyük ölçekli üretim, belirli bir malın veya mal grubunun çok sayıda üretilmesi anlamında kullanılabilir. Burada önemli olan sadece üretim ölçeğidir. Kitlesel üretim ise standart malların büyük ölçekli üretimini ifade eder. Son olarak Fordist üretim, seri-üretim hattında yapılan kitlesel üretim için kullanılabilir. Örneğin bir inşaat firmasının, her biri tüketicilerin talebine göre farklılıklar içeren çok sayıda konut yapması büyük ölçekli üretimdir. Konutlar standart olmadığı için buna kitlesel üretim demek mümkün değildir. Tükenmez kalem, vida, somun, rulman gibi ürünlerin milyonlarcasının imalâtı kitesel üretimdir, fakat bu malların üretim sürecinde ne montaj-hattı, ne de seri üretim hattı kullanılmaktadır; dolayısıyla bu sektörlerin emek süreçleri Fordist olarak tanımlanamaz. Benzer nedenlerle, Schmitz'in ve diğer pek çok araştırmacının yaptığı şekilde üretim ölçeği ve firma büyüklüğü arasında bir ilişki kurmak mümkün değildir. Örneğin vida ve somunların

kitlesel üretimiyle uğraşan firmalar genellikle (işçi sayısı, sermaye stoğu gibi açılardan) küçük firmalardır. Öte yandan, en büyük işletmeler genellikle uçak imalâtı gibi kitlesel/Fordist üretimin belirleyici olmadığı sektörlerde görülmektedir.

Yukarıda sadece büyük ölçekli üretim için üç farklı emek örgütlenme biçimi tanımladık. Fordist üretim kavramı bunlardan sadece biri için uygun olarak kullanılabilir. Küçük ölçekli üretim için daha farklı pek çok örgütlenme biçimlerinin olabileceği açık. Fakat Fordist örgütlenme biçimlerini tanımlayan özellikler sadece Fordist biçimlerde görülecek diye bir kural da yok. Örneğin seri-üretim hatları çok sayıda farklı ürünün imalâtında da kullanılabilir (Pollert, 1991:18).

Bu konuda son olarak belirtmemiz gereken nokta ise, emek sürecinin bütününün gözden kaçırılmasıyla ilgili. Emek süreci sadece imalât atölyesindeki süreçlere indirgenemez. Emek süreci, ürünün tasarımından imalâtına kadar tüm süreçleri, Araştırma ve Geliştirme, tasarım, plân ve proje gibi faaliyetleri de içerir. (Marks'ın "kollektif işçi"si bu süreçlerde çalışan bütün işçileri kapsar.) Bu nedenle, örneğin "otomobil üretiminin Fordist temelde gerçekleştirildiği" söylendiğinde ne (geleneksel anlamda) montaj-hattının, ne kitlesel üretimin, ne de niteliksiz işgücünün geçerli olduğu bu süreçler bir ölçüde ihmal edilmektedir. Bu konu, emek süreçlerinde işgücünün niteliksizleşmesi ile ilgili tartışmalarda önem kazanmaktadır. Bu bağlamda, Lash'ın (1991: 100) post-Fordizmde tasarımın giderek önem kazanmasından dolayı "emek sürecinin marjinalleşmesi" önermesi de pek fazla anlamlı değildir.

Belirli bir sektör Fordist olarak tanımlandığında, bu sektördeki üretim örgütlenmesinde genel olarak (yukarıda tanımladığımız şekilde) Fordist biçimlerin yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Fakat bu noktada, otomobil gibi en karakteristik Fordist sektörlerde bile tasarım gibi çok önemli faaliyetlerin Fordist biçimde örgütlenmediğini hatırlatalım.

Kitlesel üretim ve tüketime dayalı birikim rejimi anlamında Fordizm tanımı, Fordist örgütlenme biçimlerinin ekonomide egemen olduğu anlamında kullanılmaktadır. Bir ekonomide sadece Fordist örgütlenme biçimleri varolamayacağına göre, "egemenlik" ilişkisinin tanımlanması gerekmektedir. "Egemenlik" yaygınlık anlamında niceliksel olarak tanımlandığında, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Fordizmin en yaygın olduğu ülke kabul edilen ABD'de bile Fordist üretimin egemen olamayacağı açıktır. Örneğin Aglietta'ya (1987: 159) göre, bu dönemde ABD'de tüketimi belirleyen iki önemli ürün vardır: standart konut ve otomomil. Konut yapımında Fordist örgütlenme biçimlerinin ne kadar etkin olabileceği bellidir. Fakat Fordist biçimlerin en yaygın olduğu mühendislik (makina ve ulaşım araçları imalâtı) sanayilerinde bile uzmanlara göre kitlesel üretimin payı ABD'de 1970'lerin sonlarında sadece % 20-30 arasındadır (Ashburn, 1980:106). Bu yıllarda kitlesel üretim sistemlerinde kullanılan transfer-tipi makinaların toplam takım tezgâhı yatırımlarına oranı da bu tahmini doğruluyor. Bu nedenle niceliksel olarak (değil

Fordist) kitlesel üretimin bile İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde ABD'de egemen olacağını söyleyebilmek zordur.

Bu nedenle olsa gerek, Boyer (1991: 108) "işlevsel tamamlayıcılık" tanımını kullanıyor. Boyer'e göre montaj-hattı, bütün bir ekonomideki değişik emek süreçlerinin sadece küçük bir kısmını oluştursa bile, bir birikim rejimi olarak Fordizm kendi mantığını diğer sektörlere zorlayabilir. Birikimin temposunu ve yönünü belirleyen "çekirdek Fordist sanayiler" karşısında diğer sektörlerin rolü "işlevsel tamamlayıcı" oluyor. Fakat bu ilişkinin nasıl kurulduğu Boyer'de pek açık değildir. Diğer kuramlar da bu konuda sessiz kalmaktadır.

Son olarak, gelişme tarzı anlamında kullanılan Fordizm kavramı, emek sürecinden makroekonomik ve toplumsal ilişkilere kadar genişlemektedir. Burada kavramsal olarak bir sorun (belki) yok; fakat belirli bir birikim rejimi ile değişik düzenleme tarzları bir arada olabileceğine göre, neden Fordist birikim rejimi ile (herhangi bir) düzenleme tarzının birliğine Fordist denilmektedir? "Fordizm" teriminin bu şekilde emek sürecinden başlayarak toplumsal ilişkileri de kapsayacak şekilde (aynı yazı içinde bile) farklı anlamlarda kullanılması, aslında belirleyici rolün emek sürecine verilmesiyle ilgilidir. Bu çalışmada özetlediğimiz kuramlarda genel olarak Fordist genişleme ve bu genişlemenin tıkanması sonucu başlayan kriz incelenirken emek sürecine aslî önem tanınmaktadır. Lipietz'in (1986: 26) belirttiği şekilde "uzun dalgalar kuramının temeli emek sürecindeki değişmelere" dayanmaktadır. Aglietta da (1987:162), "...Fordizmin krizi herşeyden önce emek örgütlenme tarzının krizidir", demektedir. Bu yaklaşım, bütün "fakat'lara ve "ama"lara karşın teknolojik indirgemecilik sayılabilir.

Özetlersek, Fordist örgütlenme biçimleri, sadece (az sayıda) belirli ürünlerin imal edildiği emek süreçlerinin bir kısmında (mekanik imalât atölyelerinde) geçerli ve yaygın olabilir. Fakat sadece imalât süreçlerinde bile çok değişik üretim örgütlenme biçimleri vardır. Büyük ölçekli üretim için sadece Fordizmin veya kitlesel üretimin, küçük ölçekli üretim için de sadece esnek uzmanlaşmanın (veya benzeri bir modelin) ideal-tipik modeller olarak kabul edilmesi imalât süreçlerinin çeşitliliğini, emek sürecinin bütünselliğini, firma ve sanayiler arası ilişkileri ve mikro ve makro düzenleme biçimlerinin çeşitliliğini ve önemini büyük ölçüde göz ardı edebilmektedir.

8. Fordizm ve kriz

Esnek uzmanlaşma kuramı dışındaki diğer kurumlara göre, krize yol açan etkenler sermayenin organik bileşimindeki artış veya eski tekno-ekonomik paradigmanın gelişme potansiyelinin tükenişi gibi bazı eğilimlerin sürekli evrimidir. İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde krize yol açan değişkenlerdeki değişim nasıl bir süreklilik gösterdi? İki önemli değişkendeki, ABD'de emek üretkenliği ve gerçek ücretlerdeki yıllık değişmeler Şekil 1 ve 2'de görülmektedir.[6] Bu şekillerde görüldüğü (ve Tablo

l'deki ortalama büyüme oranlarında görülmediği)[6] gibi, 1960'ların başları hariç, emek üretkenliği artış hızında ve 1950'den 1990'a bütün bir dönem için gerçek ücretlerin artış oranında sürekli bir düşme vardır. Yani bu dönemde üretkenlik ve gerçek ücretler artmaya devam ediyor, fakat artış hızında bir yavaşlama var. Benzer bir durum, en önemli değişkenlerden biri olarak kabul edilen, kâr oranlan için de geçerlidir. ABD'de özel firmaların kâr oranları, 1960'ların ilk yansı hariç, İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde sürekli düşmektedir (Bkz. Mandel, 1978:213; Harvey, 1989: 143, Shaikh, 1985:93). işsizlik ve enflasyon gibi krizin sonuçlarını yansıtan değişkenlerde böylesi süreklilikler gözlemlenmiyor.

Kriz, sermaye birikim temposunda bir kopuşu simgeliyor. Fakat, krize yol açan etkenlerin değişiminde bir süreklilik var. Bu durumda tedrici olarak artan/azalan değişkenler nasıl aniden gerçekleşen bir krize neden olabiliyor? Kaos teorilerine göre ani kopuşlar olabilirse de, bu kopuşlara neden olan ekonomik mekanizmaların daha iyi açıklanması gerekir. Aksi takdirde, Brenner ve Glick'in (1991:102) düzenleme kuramı özelinde belirttiği gibi, emek sürecindeki tedrici değişimlerle yaşadığımız krizin genel ve eşzamanlı olmasını, aniliğini ve şiddetini açıklamak zordur.

Sürekli değişimlerin ani kopuşlara (krizlere) yol açtığı kabul edilse bile, üretkenlik artış hızındaki düşmenin Fordizmin/kitlesel üretimin gelişme potansiyelinin tüketilmesi sonucu olduğu önermesine karşı çıkmak iki nedenle mümkündür. Birincisi, belirli bir tekniğin gelişme potansiyelinin tüketilmesi belki olasıdır, fakat genel olarak mekanizasyonun gelişme potansiyelinden bahsetmek zor gibidir. Her zaman yeni tekniklerin, yeni ürünlerin bulunmasıyla yeni gelişme potansiyelleri yaratılabilir. İkincisi, daha önce belirttiğimiz gibi, Fordist emek süreçlerinin en yaygın olduğu ülke kabul edilen ABD'de bile bu süreçlerin toplam üretim içindeki payı oldukça düşük. Bu nedenle tek başına Fordist örgütlenmenin tıkanması böylesine geniş çaplı bir krize nasıl yol açabiliyor?

Burada vurgulamak istediğimiz nokta şu: imalât süreçleri montaj-hattına dayalı kitlesel üretime, yani Fordist sisteme dayalı (otomobil, dayanıklı tüketim malları, vb.) sektörler İkinci Dünya Savaşı sonrası gelişmede çok önemli bir rol oynamış olabilirler. Fakat bu sektörlere girdi sağlayan parça üreticilerinin çoğu kitlesel üretim sistemleri kullandıkları halde, ürünlerin niteliğinden dolayı Fordist seri-üretim ve/veya montaj-hattı sistemi kullanmamışlardır. Daha da önemlisi, azımsanmaması gereken uçak ve gemi yapımı, ağır enerji makinaları, takım tezgâhları, konut yapımı gibi diğer sektörler, bu dönemde çoğunlukla küçük ölçekli üretim sistemleri kullanarak büyümüşlerdir. 1960'ların sonlarında başlayan kriz, ne sadece Fordist sektörlerdeki tıkanma sonucu başlamıştır, ne de sadece kitlesel üretim sistemlerine dayalı sektörleri etkilemiştir. Bu dönemde, örneğin gemi yapım sektörünün çöküş nedenlerini belki başka yerlerde aramak gerekir.

Krizden etkilenen firmalar değişik stratejilerle kâr oranlarındaki düşüşü en-

6 Yıllık dalgalanmaların etkisini azaltmak için üç yıllık ortalama büyüme oranları kullanılmıştır. Kaynaklar için bkz. Tablo 1.

gellemeye çalıştılar. Firmaların izledikleri stratejileri dört gruba ayırabiliriz.

1. Ürün farklılaştırması, bu dönemde en çok belirtilen stratejilerden biri oldu. Esnek uzmanlaşma kuramına göre, ürün farklılaştırması gelir düzeyi artan tüketicilerin ürün çeşitliliğine daha önem vermesinin sonucuydu. Başka araştır-

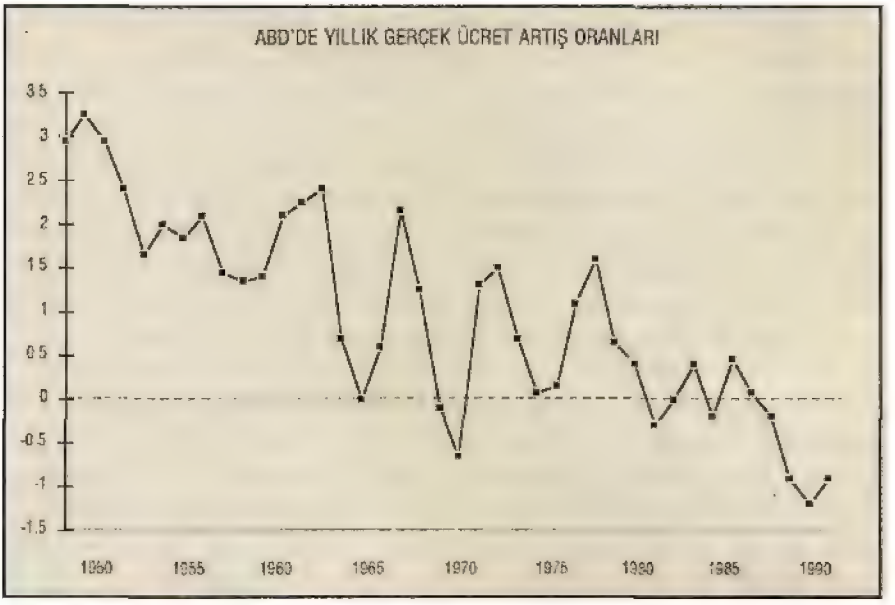

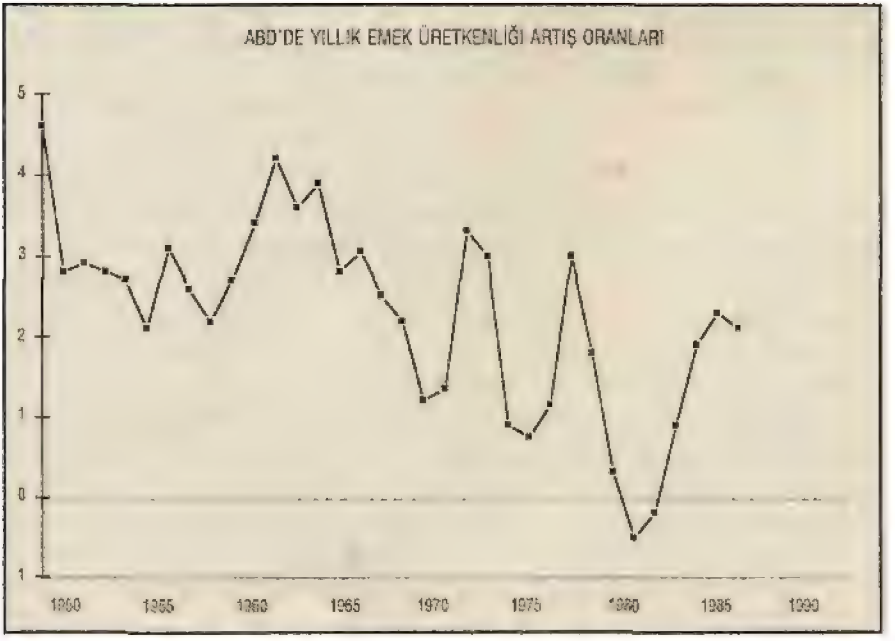

macılara göre ise, ürün farklılaştırması, a) artan rekabet koşullarında firmaların pazarlama stratejilerinin bir parçası (Pollert, 1988: 60), b) kriz sonucu gelir dağılımındaki artan eşitsizliğin yansıması (Gough, İ986: 63), ve c) krizdeki dalgalanmaların etkisi (petrol fiatlarındaki dalgalanmaların farklı otomobil tiplerine talebi etkilemesinde olduğu gibi, Murray 1983: 75) sonucudur. Bu etkenlerin hepsinin bir ölçüde önemli olduğu açıktır.

2. Ürün farklılaştırmasının artışı ve talepteki dalgalanmalar ürün geliştirme sürecinin kısaltılmasını gerektiriyor. Bu da, nihai üründe kullanılan parçaların ve hatta tasarım sürecinin standartlaştırmasına, modüllerleşmesine yol açıyor (Schoenberger, 1988:254). Bir anlamda, Taylorist iş örgütlenme biçimleri, imalât sürecinden tasarım gibi daha bilgi-yoğun süreçlere doğru yaygınlaşırken, kitlesel üretim sistemleriyle üretim yapan üreticilerin/taşeronların kullanımı artıyor.

3. Üretim maliyetlerinin düşürülmesi için sendikaların güç ve özerkliklerinin imhası, daha düşük ücretle (sendikasız) işçi çalıştıran taşeron firmalara iş verilmesi, düşük ücretli bölgelere/ülkelere sermaye akışı gibi "tedbirler" alınıyor.

4. Üretimin esnekliği, yani düşük maliyetlerle ürün yeniliklerine gidebilme ve üretim ölçeğini değiştirebilme yeteneği arttırılmak isteniyor. Öyleki esneklik bu dönemin temel kavramı haline geliyor.

Fordizm gibi esneklik kavramı da oldukça esnek bir kavram; değişik kullanılabiliyor. İlk anlam emek sürecine ilişkin. Emek sürecinin esnekliği, yani ürün tasarımı ve üretim ölçeğinin düşük maliyetlerle değiştirilebilmesinin ilk koşulu işçilerin esnek kullanımı: işçilerin farklı işlerde herhangi bir kısıtlama olmadan çalışması (işlevsel esneklik), üretim koşullarına göre çalışma sürelerinin istenilen şekilde ayarlanabilmesi ve işçilerin kolaylıkla işten çıkartabilmeleri (sayısal esneklik) ve ücretlerin kârlılığa bağlı olarak kolaylıkla ayarlanabilmesi/düşürülebilmesi (ücret esnekliği). Bazı araştırmacılara göre bu esneklik tanımları işgücü piyasalarındaki katılıkları kaldırmak isteyen neoklasik politika önerileriyle çakışıyor (Pollert, 1988: 70).

Emek sürecinin esnekliğinin ikinci koşulu ise, kullanılan makina ve transfer sistemlerinin farklı işlere kolaylıkla ayarlanabilmeleridir. Mikroelektroniğe dayalı sayısal kontrollu takım tezgâhları, esnek imalât sistemleri gibi yeni teknolojiler sayesinde emek süreçlerinin esnekliğini arttırmak mümkündür. Bu esneklik kavramları firma-içi süreçlere ilişkin. Ayrıca, esnek uzmanlaşma modelinde belirtildiği gibi, uzmanlaşmış üretici ağlarından oluşan esnek örgütlenme biçimleri de üretimdeki istenilen esnekliği sağlıyabiliyor.

Üretim esnekliğini arttırabilecek bu teknolojik, örgütsel ve kurumsal yenilikler, özellikle esnek uzmanlaşma kuramına göre, Fordist sektörlerin krizden çıkış yoluna işaret ediyor: koşullara uymayan katı kitlesel üretim sistemlerini terk etmek, esnek teknolojiler ve firmalar-arası ilişki biçimleri kullanarak ürün farklılaştırması yoluna gitmek ve daha sık yenilik yapmak. 1970'lerden itibaren esnek üretim teknolojilerin gelişmiş ülkelerde yaygınlaştığını gösteren veriler bu önermeyi desteklemek için

kullanılıyor. (ABD'de esnek imalât sistemlerinin yaygınlaşmasıyla ilgili ekonometrik bir çalışma için bkz. Taymaz, 1991).

Esnek üretim teknolojilerinin (ki bu teknolojilere genel olarak esnek otomasyon demek kanımızca uygundur) yaygınlaşması, kitlesel üretimin sonu olarak düşünülmemeli. İlk olarak bu yeni sistemler çok önceleri otomasyonu büyük ölçüde tamamlanmış, kitlesel üretime dayalı sektörlerde değil, üretim ölçeği görece düşük, otomasyonu gerçekleştirilememiş sektörlerin otomasyonunda kullanılıyor. Yani ekonomik kriz olmasaydı bile esnek otomasyon teknolojileri üretim ölçeği kitlesel üretim teknikleri kullanamayacak kadar küçük, manuel tezgâhların kullanılamayacağı kadar büyük, karmaşık ürünlerin imalâtında yaygınlaşacaktı. İkinci olarak, bu teknolojiler küçük partilerde üretim yapılmasına ve üretimin farklı işlere kolaylıkla uyarlanabilmesine olanak tanıyorlar; fakat Araştırma ve Geliştirme, tasarım gibi her ürün için yapılan sabit masraflarda önemli düşmeler olmadan büyük ölçekli ve kitlesel üretimden vazgeçilmesi kolay değildir.

Fordizm ve kriz üzerine belirtmemiz gereken önemli bir nokta şu: giyim, mobilya, otomobil gibi nihai tüketim mallarında ürün farklılaşması, yani esnek imalâta yönelik bir eğilim olsa bile, bu ürünlerde kullanılan pamuk ipliği, sentetik boya, karburatör gibi aramalların ve parçaların ürün çeşitliliğini arttırmak için bir zorlama pek yok.[7] Belirli sektörlerde kitlesel üretimin artık yokolduğu söylenebilse bile bu, bir bütün olarak kitlesel üretimin yok olduğu, veya gerilediği anlamına gelmeyebilir. Çünkü uluslararasılaşma, standartlaşma ve modüllerleşme süreçleri özellikle parça imalâtında kitlesel üretimi canlandırıyor. Ayrıca mikroelektronik teknolojileri kitlesel ve seri-üretim sistemlerinin esnekleşmesini sağlayarak "esnek kitlesel üretim"in oluşmasını sağlıyor. Fakat bu süreçlerden daha da önemlisi kitlesel tüketim olanakları olan video, televizyon, bilgisayar gibi yeni teknolojilerin ürünleri en ucuz kitlesel, hattâ Fordist sistemler kullanılarak üretilebiliyor. Yani yeni teknolojiler kitlesel üretime dayalı yeni sektörlerin oluşmasına neden oluyor. Bu nedenle, eğer Fordizmin veya kitlesel üretimin krizinden bahsedeceksek bile, bunun sadece geleneksel Fordist sanayilerin krizi olduğu vurgulanmalıdır. Çünkü yeni teknolojiler yeni "Fordist" sanayiler yaratıyor.

9. Post-Fordizm?

Kriz-sonrası dönemde ekonomik gelişim hangi temeller üzerinde sağlanacak? Yeni, esnek teknolojilerin kriz-sonrası gelişim tarzına etkileri nelerdir? Bu konularda yoğun tartışmalar devam ediyor. 1970'lerde ve 1980'lerin başlarında bu sorulara

7 Gerçekte otomobil gibi ürünlerde ürün çeşitliliği tam tersine 1970'lerde azalıyor. ABD üreticilerinin imal ettiği model sayısı 1970'de 375 iken, bu sayı 1979'da 247'ye düşüyor. Aynı dönemde tüketicilere sunulan otomobil çeşitlerinde ithalatın etkisiyle bir artış olabilir. 1986'da kısmi bir artış var (313 model) (bkz. Carlsson, 1989: 34). Çukulata, bisküvi, peynir, kek, reçel gibi pek araştırma konusu yapılmayan ürünlerin de çeşitlerinde bir azalma görülüyor (Smith, 1991:15).

"neo-Fordizm" kavramıyla cevap veriliyordu. Neo-Fordizm, otomasyonun ve emek sürecinin Fordist yapıda gelişmesini, yani daha önceki yapılanmalarda kökten değişimler olmayacağını ifade ediyordu. (Neo-Fordizm kavramı için bkz. Aglietta, 1987; bu tartışmalar için bkz. Smith, 1991). Fakat 1980'lerin ortalarından itibaren emek sürecinde esneklik ve işletmeler-arasında kurulmaya başlanan yeni, özgül ağ ilişkileriyle ilgili tartışmalar[8], gerek işletme-içi (emek süreci), gerekse işletmeler arasındaki ilişkilerde köklü dönüşümlerin olduğunu vurguladı. Ayrıca, ürün ve tüketim çeşitliliğinde artışların yeni tüketim normları oluşturduğu önermeleri postmodernizm tartışmalarıyla çakışınca "post-Fordizm" kavramının önlenemez yükselişi başladı (post-Fordizm konusunda iki eleştirel yaklaşım için bkz. Clarke, 1992; Gough, 1992).

Post-Fordizm, üretimin örgütlenmesinden tüketim kalıplarına, işletmeler-arası ilişkilerden üretiminin mekânsal dağılımına, bilginin kullanımından sınıfsal yapılanmalara kadar hemen her alanda Fordist ilişkilerden bir kopmayı ifade ediyor. Böylesi geniş ve farklı alanlardaki değişmelerin mekanik imalât süreçleriyle ilgili bir terimle kavramsallaştırılması bizce bir talihsizliktir. Fakat daha da önemli bir sorun, bütün bu değişik alanlardaki dönüşümlerin hemen hepsinin aynı dönemlerde başlandığının belirtilmesi ve bu değişimler bütününün kökeninde emek süreçlerindeki değişim olduğunun imâ edilmesidir. Fakat bu bölümde bu sorunlarla değil, sadece yeni teknolojilerin kriz-sonrası dönemde emek süreçlerindeki olası etkileriyle ilgileneceğiz.

Yeni teknolojilerin işin niteliği, karar ve icra süreçlerinin ayrışması, işçilerin niteliksizleştirilmesi ve emek süreci üzerindeki kontrolleri konularında farklı görüşler mevcuttur. Bazı araştırmacılar, yeni teknolojilerin işçilerin beceri düzeylerini arttırıcı, işi zenginleştirici etkileri olduğunu, adeta 19. yy'daki zenaat üretimini yeniden-canlandırdığını söylerken (Piore ve Sabel, 1984), başka araştırmacılar da bu teknolojilerin tam tersine işin yoğunluğunu arttırmakta, işin kontrolünü yönetimin daha çok güven duyduğu mühendis, programcı gibi kesimlere aktarmakta ve işçilerin (bilgisayar yardımıyla) daha sıkı denetimini sağlamakta kullanıldığını belirtmektedir (Shaiken, Herzenberg ve Kuhn, 1986). Yeni teknolojilerin etkileri üzerine "iyimser" ve "kötümser" yaklaşımlar arasındaki fark normal sayılmalıdır, çünkü yeni teknolojiler sermayeye ve emeğe yeni olanaklar sunar; bu olanakların nasıl kullanılacağı "dışsal", politik-ekonomik koşullara bağlıdır. Özellikle İsveç'te yeni teknolojilerin farklı uygulama biçimlerini inceleyen araştırmacılar, ürün piyasaları, işçi-yönetim ilişkileri, işgücü piyasaları, (işsizlik oranı, yeniden-eğitim olanakları, vb.), sendikaların etkinliği gibi faktörlerin aynı üretim teknolojilerinin çok farklı biçimlerde kullanılmasına neden olabileceğini göstermişlerdir (örnek için bkz. Auer ve Riegler, 1990; Pontusson, 1990; Kelley, 1990).

8 Ağ tarzı örgüt modelleri konusunda Aydın Uğur'un bu sayıdaki makalesine bakılabilir.

Bilgisayarlar gibi yeni ürünlerin gücü ve karmaşıklığı, bu ürünlerin üretimiyle karıştırılmamalıdır. ABD'deki "yüksek-teknoloji" sanayilerini inceleyen Colclough ve Tolbert'in (1992:131) belirttiğine göre, hayal gücümüzü zorlayan ürünler üreten yüksek teknoloji sanayilerinde üretim genellikle basit, sıkıcı el-işine dayanıyor. Teknik yeniliklerin öncüsü olan bu sanayiler, iş örgütlenmesi ve yönetim stratejileri açısından "Karanlık Çağda" yaşıyor.

İmalât süreci dışında tasarım, proje ve plân gibi süreçlerde çalışan kesimlerin üretim maliyetleri içindeki payı arttığı ve bu süreçlerin standartlaştırılması gerektiği ölçüde "rasyonelleştirme" bu alanlarda da uygulanmaya başlıyor. Bir anlamda ömrü dolduğu söylenen "Taylorizm", emek sürecinin "bilgi yoğun" olduğu, karar işlevini yüklendiği kabul edilen kesimlerine de yaygınlaşıyor (Schoenberger, 1988: 259).

Özetlersek, emek sürecindeki değişmeler tek bir doğrultuda gelişmiyor. (Tasarımdan pazarlamaya kadar tüm süreçleri içeren) belirli bir emek sürecinin farklı aşamalarında bile farklı yönlerde değişmeler olabiliyor. Yeni teknoloji üreten sanayiler eski iş örgütlenme biçimlerini rahatlıkla kullanabiliyor. Bu nedenle post-Fordizmden bahsedilirken, kavramın çerçevesini iyi tanımlamak gerekli.

10. Sonuçlar

Bu yazıda özetlediğimiz kuramlar, ekonomik krizin anlaşılmasında özgün katkılarda bulunmuşlardır. Özellikle esnek uzmanlaşma kuramının, işletmeler-arası ilişkiler, üretimin mekânsal yapılanması ve tüketimde çeşitliliğin artışıyla ilgili çalışmalarda; düzenleme kuramının mikro ve makro düzenlemenin önemi ve düzenleme tarzı ile birikim rejimi arasındaki ilişkilerin incelenmesinde; tekno-ekonomik paradigmalar kuramının da teknolojilerin tamamlayıcı özellikleri ve teknolojik yörüngeler konularında önemli etki ve katkıları olmuştur. Bu kuramlar birbirlerini etkilerken Roobeek (1987) gibi araştırmacıların farklı kuramları birleştirme çabaları da vardır.

Kapitalizmin gelişim süreci bir bütün olarak açıklanmaya çalışıldığında genellikle ikilikler veya ikilemler temelinde basitleştirmelere gidilmektedir. Sınai gelişimin Fordizmden post-Fordizme veya kitlesel üretimden esnek uzmanlaşmaya geçiş şeklinde şematik aşamalara ayrılması, mevcut dönüşümlerin anlaşılmasına yetmemektedir. Yeni teknolojilerin sunduğu fırsatları görmek için içinde yaşadığımız dünyadaki çeşitliliği kavramamıza sağlayacak kuramsal ve kavramsal araçlara ihtiyacımız vardır. Bu araçların geliştirilebilmesi için gerekli teorik birikim mevcuttur; yeter ki "ayrıntılar" ihmal edilmesin. Dünya ekonomisinin "aynntı"sını oluşturan bizler için böyle bir teorik çabanın önemi açık olmalı.

Ek: Kâr oranlarının düşme eğilimi

Aglietta ve Lipietz gibi Düzenleme Okulu kuramcıları ve Mandel kâr oranlarının düşme eğilimi yasasını analizlerinin merkezine koydukları için bu yasayı kısaca açıklamamız gerekebilir.

Marks'ın (değer) kâr oranı aşağıdaki şekilde tanımlanmıştır.

$$r=S/(C+V)=(S/V)/(1+C/V)$$

Burada Q kâr oranı, C, V ve S, sırasıyla, yıllık sabit ve değişken sermaye akımını ve artı-değeri göstermektedir. Açıklamaya göre kapitalistler arası rekabet sermaye-yoğun tekniklerin kullanılmasına, yani sermayenin teknik bileşiminin (K/L) yükselmesine yol açacak, bu durumda sermayenin organik bileşimi (C/V) de yükselecek ve sermayenin organik bileşimindeki yükseliş kâr oranını düşürecektir (Lipietz, 1986:14).

Kâr oranı denklemini aşağıdaki şekilde yeniden yazabiliriz.

$$r=e/[q+(1-e)]$$

e artı-değer oranını (S/S+V) ve q bir anlamda sermayenin organik bileşimini (C/S+V) göstermektedir. Bu anlamda sermayenin organik bileşimi teknik bileşime, yani sermaye/emek oranına (K/L) ve yatırım malları üreten Kesim I'deki emek üretkenliğine (π) bağlıdır.

$$q=(K/L)/\pi$$

Benzer şekilde artı-değer oranı ücretli işçinin gerçek tüketimi (d) ve tüketim malları üreten Kesim II'deki emek üretkenliğine (π) bağlıdır.

$$e=1-(d/\pi)$$

Böylece kâr oranını ücretlilerin gerçek tüketimi, Kesim I ve II'nin emek üretkenliği ve sermaye/emek oranına bağlı olarak yazabiliriz.

$$r=[1-(d/\pi)]/[K/L)(1/\pi)+(d/\pi)]$$

Lipietz'in birinci koşuluna göre sermayenin teknik bileşiminin büyüme hızı Kesim I'deki üretkenlik artış hızına eşit olacaktır. Bu durumda q değişmeyecektir. İkinci koşula göre ücretli işçilerin gerçek tüketim artış oranı Kesim II'deki üretkenlik

artış hızına eşit olacak. Bu durumda e, yani artı-değer oranı sabit kalacaktır. Bu iki koşul sağlandığı takdirde kâr oranındaki düşme engellenmiş olacaktır.

V

KAYNAKLAR

Aglietta, M. (1987), *A Theory of Capitalist Regulation: The US Experience,* Londra: NLB (ilk Fransızca baskı 1976).

Arın, T. (1985), "Kapitalist Düzenleme, Birikim Rejimi ve Kriz (I): Gelişmiş Kapitalizm", *11. Tez Kitap Dizisi No. l,* s. 104-138.

Arın, T. (1986), "Kapitalist Düzenleme, Birikim Rejimi ve Kriz (00): Azgelişmiş Kapitalizm ve Türkiye", 11. Tez Kitap Dizisi No. 3, s.86-125.

Ashburn, A. (1980), "Machine Tool Technology", *American Machinist,* Cilt 124, No. 10, s.105-128.

Auer, P. ve Riegler, C.H. (1990), "The Swedish Version of Group Work - The Future Model of Work Organisation in the Engineering Sector?," *Economic and Industrial Democracy* (11): 291-299.

Baily, M.N. (1984), "Will Productivity Growth Recover? Has it Done So Already?" American Economic Review, Papers and Proceedings (44): 231-235.

Boyer, R. (1988), "Technical Change and the Theory of Régulation'", G.Dosi vd. (der.), *Technical Change and Economic Theory,* Londra: Pinter Publishers, s.67-94.

Boyer, R. (1991), "The Eighties: The Search for Alternatives to Fordism", B. Jessop vd. (der), *The Politics of Flexibility: Restructuring State and Industry in Britain,* Germany and Scandinavia, Edward Elgar Publishing Company, s.106-133.

Brenner, R. ve Glick, M. (1991), "The Regulation Approach: Theory and History", *New Left Review,* No.188, 45-119.

Carlsson, B. (1989), "The Evolution of Manufacturing Technology and Its Impact on Industrial Structure: An International Study", *Small Business Economics* (1): 21-37.

Carlton, D.W. (1979), "Vertical Integration in Competitive Markets under Uncertainty", *Journal of Industrial Economics* (27): 189-209.

Christopherson, S. ve Storper, M. (1989), "The Effects of Flexible Specialization on Industrial Politics and the Labor Market: The Motion Picture Industry", *Industrial and Labor Relations Review* (42): 331-347.

Clarke, S. (1988), "Overaccumulation, Class Struggle and the Regulation Approach", *Capital and Class,* No.36, 59-93.

Clarke, S. (1992), "What in the F—'s Name is Fordism", N.Gilbert, R.Burrovvs ve A.Pollert (der.), *Fordism and Flexilibity: Divisions and Change,* London: Macmillan, s. 13-30.

Colclough, G. ve Tolbert, C.M. (1992), *Work in the Fast Lane: Flexibility, Division of Labor and Inequality in High-Tech Industries,* NewYork: State University of NewYork Press.

Elam, M.J. (1990), "Puzzling Out the Post-Fordist Debate: Technology, Markets and Institutions", *Economic and Industrial Democracy* (11): 9-37.

Freeman, C. ve Perez, C. (1988), "Structural Crises of Adjustment, Business Cycles and Investment Behaviour," G.Dosi vd. (der.), Technical Change and Economic Theory, London: Pinter Publishers, s.38-66.

Gökalp, 1. (1984), "Ekonomide Düzenleme Kavramı", *Yapıt,* No: 49/4, s.5-19.

Gough, J. (1986), "Industrial Policy and Socialist Strategy: Restructuring and the Unity of the Wbrking Class," *Capital and Class* (n.29): 58-81.

Gough, J. (1992), "Where's the Value in Post-Fordism", N.Gilbert, R.Burrows ve A.Pollert (der.), *Fordism and Flexibility: Divisions and Change,* Londra: Macmillan, s. 31-48.

Harvey, D, (1989), *The Condition of Postmodernity:An Enquiry into the Origins of Cultural Change,* Oxford: Basil Blackwell.

Hirst, P. ve Zeitlin, J. (1989), "Flexible Specialisation and the Competitive Failure of UK Manufacturing", *Political Quarterly* (60): 164-178.

Hirst, P. ve Zeitlin, J. (1991), "Flexible Specialisation versus Post-Fordism: Theory, Evidence and Policy Implications", *Economy and Society* (20): 1-57.

Jenson, J. (1989), "Different' but not 'Exceptional': Canada's Permeable Fordism", *Canadian Review of Sociology and Anthropology* (26): 69-94.

Jessop, B. (1988), "Regulation Theory, Post-Fordism and the State: More Than a Reply to Werner Bonefield", *Capital and Class,* No. 34,147-168.

Jessop, B. (1990), "Regulation Theories in Retrospect and Prospect", *Economy and Society* (19)0 153-216.

Kelley, M.R. (1990), "New Process Technology, Job Design, and Work Organization: A Contingency Model", *American Sociological Review* (55): 191-208.

Keyder, Ç. (1981), "Kriz Üzerine Notlar", *Toplum ve Bilim,* No. 14, 3-43.

Lash, S. (1991), "Disintegrating Firms", *Socialist Review* (21): 99-110.

Leborgne, D. ve Lipietz, A. (1988), "New Technologies, New Modes of Regulation: Some Spatial Implications", *Environment and Planning D: Society and Space* (6): 263-280.

Lipietz, A. (1986), "Behind the Crisis: The Exhaustion of a Regime of Accumulation. A 'Regulation School' Perspective on Some French Empirical Works", *Review of Radical Political Economics* (18): 13-32.

Lipietz, A. (1987), *Mirages and Miracles,* Londra: Verso. Bu kitapdaki yazılar daha önce *New Left Review* (No. 132 Mart-Nisan 1982 ve No. 145 Mayıs-Haziran 1984) ve *Capital and Class* (No. 22, Bahar 1984) dergilerinde yayınlandı.

MacKenzie, D. (1984), "Marx and the Machine", *History of Technology* (22): 473-502.

Mandel, E. (1974), *Marksist Ekonomi El Kitabı,* (Çeviren O.Suda) 2. Cilt, İstanbul: Suda Yayınları.

Mandel, E. (1978), *Late Capitalism,* Londra: Verso.

Mandel, E. (1988), "Kapitalizmin Tarihinde 'Uzun Dalgalar'", N.Satlıgan ve S.Savran (der.), *Dünya Kapitalizminin Bunalımı,* İstanbul: Alan Yayıncılık (Bu yazı *Late Capitalism'in* 4. Bölümünün çevirisidir).

Mandel, E. [1990], *Uluslararası Ekonomide İkinci Kriz,* (Çeviren Yavuz Alogan), İstanbul: Koral Yayınları (İngilizce baskı 1980).

Mandel, E. (1991), *Kapitalist Gelişmenin Uzun Dalgaları,* (Çeviren D.Işık) 2. Baskı, İstanbul: Yazın Yayıncılık (İngilizce baskı 1980).

Murray, E (1983), "The Decentralisation of Production - The Decline of the Mass-collec'tiveWorker?," *Capital and Class* (n.19), 74-99.

Nielsen, K. (1991), "Towards a Flexible Future - Theories and Politics", B.Jessop vd. (der), *The Politics of Flexibility: Restructuring State and Industry in Britain, Germany and Scandinavia,* Edward Elgar Publishing Company, s. 3-31.

Perez, C. (1985), "Microelectronics, LongWaves and World Structural Change: New Perspectives for Developing Countries", *World Development* (13): 441-463.

Piore, M. (1980), "The Technological Foundations of Dualism and Discontinuity", S.Berger ve M.Piore, *Dualism and Discontinuity in Industrial Societies,* Cambridge: Cambridge University Press, s.

55-81.

Piore, M. ve Sabel, C. (1984), *The Second Industrial Divide: Possibilities for Prosperity,* New York: Basic . Books.

Pollert, A. (1988), "Dismantling Flexibility," *Capital and Class* (n.34): 42-75.

Pollert, A. (1991), "The Orthodoxy of Fleribility", A.Pollert (der.), *Farewell to Flexibility?,* Oxford: Blackwell, s. 3-31.

Pontusson, J. (1990), "The Politics of New Technology and Job Redesign: A Comparison of Volvo and British Leyland", *Economic and Industrial Democracy (11):* 311-336.

Roobeek, A.J.M. (1987), "The Crisis in Fordism and the Rise of a New Technological Paradigm", *Futures* (19): 129-154.

Ruccio, D.F. (1989), "Fordism on a World Scale: International Dimensions of Regulation", *Review of Radical Political Economics* (21): 33-53.

Sabel, C.F. (1989), "Flexible Specialisation and the Re-emergence of Regional Economies", P.Hirst ve J.Zeitlin (der.), *Reversing Industrial Decline? Industrial Structure and Policy in Britain and Her Competitors,* Oxford: Berg Publishers, s. 17-70.

Sayer, A. (1989), "Postfordism in Question", *International Journal of Urban and Regional Research* (13): 666-695.

Schmitz, R. (1989), Flexible Specialisation? A New Paradigm of Small-Scale Industrialisation?, Institute of Development Studies Working Paper No. 261.

Schoenberger, E. (1988), "From Fordism to Flexible Accumulation: Technology, Competitive Strategies, and International Location", *Environment and Planning D: Society and Space* (6): 245-262.

Shaiken, H., Herzenberg, S. ve Kuhn, (1986), "The Work Process Under More Flexible Production", *Industrial Relations* (25): 167-183.

Shaikh, A. (1985), "Günümüz Dünya Bunalımı: Nedenleri ve Anlamı", *11. Tez Kitap Dizisi,* No. 1, s. 82-103.

Smith, C. (1991), "From 1960s' Automation to Flexible Specialization", A.Pollert (der.), *Farewell to Flexibility?* Oxford: Blackwell, s. 138-157.

Taymaz, E. (1991), "Flexible Automation in the U.S. Engineering Industries", *International Journal of Industrial Research* (9): 557-572.

Williams, K., Cutler, T., Williams, J. ve Haslam, C. (1987), "The End of Mass Production?" *Economy and Society* (16): 405-439.

Technology and the economic Crisis

Although many prople now believe that Capitalist industry (and Society) is undergoing major qualitative/structural change since the beginning of the economic Crisis in the late 1960's, the factors behind the Crisis have been a subject of growing debate during the last decade. This paper presents a detailed summary of there different sides of the debate, labelled here, following Elam, as neo-Smithian (the flexible Specialization theory), neo-Schumpeterian (techno-economic paradigms), and neo-Marxian (the Parisian regulation School). Following this summary., the paper discusses three general problems posed by those theories: the concepts of Fordism and post-Fordism, and the relationships between Fordism and the crisis.

Post-Fordist gelişmeler ve dünya iktisadî işbölümünün geleceği

*Nurhan Yentürk**

Giriş

Bu makalede, Fordizmin krizi ve yaşanan dönüşümün nasıl bir üretim sistemine yönelebileceği ele alınacak ve özellikle kriz ve dönüşümün uluslararası iktisadî işbölümüne ve sanayileşmekte olan ülkelere olan etkilerinde yoğunlaşılacaktır.

Ancak, bu incelemeye geçmeden önce iki temel noktaya değinmek yararlı olacaktır. Bunlardan birincisi, Fordizmin krizinin genel krizin bir boyutu olduğu, dönüşümün sadece üretim sisteminde değil, politik ve ideolojik düzeyde de sürdüğünün gözardı edilmemesi gerektiğidir. Birçok düzeyde yaşanan bu genel dönüşüm, Fordizmin krizinin ve dönüşerek evrileceği yeni üretim sisteminin anlaşılmasında, başvurulacak çerçeveyi bize sunmaktadır. Fordizm bu anlamda ideolojik ve politik düzeylerde süren modernleşme sürecinin üretim sistemini, emek/sermaye ilişkisinin niteliğini temsil eden bir ayağı olarak kabul edilecektir.

Bu makale, tüm düzeylerde ortaya çıkan genel kriz, dönüşüm ve bunların sonuçlarını inceleme amacında değildir. Ancak, üretim sistemindeki gelişmelerle ilgili boyut incelenirken, bu boyutun içinde yaşadığı bütünlükten kopmadan, bağlantılarını ve etkilerini dikkate alarak Fordist sistemin gelişimini ve sanayileşmekte olan ülkelere etkilerini incelemeyi amaçlamaktadır.

Değinilmesi gereken ikinci temel nokta ise post-Fordizmin ifade ettiği dönüşümün niteliğiyle ilgilidir. Post-Fordizm, Fordizme bir alternatif oluşturan farklı emek/sermaye ilişkisine dayalı, kapitalizmin ötesinde, "sanayi toplumu sonrası", modernleşmeyi yadsıyan bir modeli mi temsil etmektedir? Yani Fordizmden ve onun içinde yaşadığı genel konteksten bir kopuş anlamına mı gelmektedir? Yoksa post-Fordizm, daha önceki dönemlerde de olduğu gibi kapitalizmin, krizin dayattığı yeni koşullara bir uyumunu mu temsil etmektedir? Kapitalizm, son yüzyıl boyunca

(*) Dr. Nurhan Yentürk İTÜ İşletme Fakültesi'nde öğretim üyesidir.

birçok kez olduğu gibi, bu kriz koşullarını içinde eritip geliştirerek yeni ama daha aşkın bir dönüşümü yakalayabildiği ölçüde, post-Fordizm de Fordizmin içinde yaşadığı modernleşme çağının içinde kalarak üretim sistemindeki yeni bir sentezi temsil etmektedir. Ben ikinci görüşe katılıyor ve esas olarak krize uyum sağlayacak şekilde ortaya çıkan çeşitli post-Fordist yapılanmaların, içinde yaşanılan kriz koşullarının aşılmasında Fordizmin geçirmesi gereken değişimlerin yönünü gösterdiğine inanıyorum.

Bu makalede, Fordizmin krizi, içinde yaşadığı koşullardaki bozulma (deregulation) ve verimliliğini azaltan (countre productive) etkiler çerçevesinde incelenecektir. Post-Fordist sistem bir yandan kriz döneminin özelliklerine uyum sağlayabilen, diğer yandan Fordist üretim sisteminde sermayenin değerlenmesini kısıtlayan koşullan aşabilen bir üretim sistemi olarak ele alınacaktır. Eğer çok sayıda faktörün ortak etkisiyle, bir yeniden genişleme dönemi, yeni bir birikim rejimi ortaya çıkarsa, bu yukarıda sayılan iki koşulu yerine getiren ilkelerden yararlanan, bunları içselleştirerek gelişen bir dönüşüme tekabül edecektir. Dolayısıyla, hem krize uyumlu mekanizmaları, hem de olası yeni verimlilik artırıcı mekanizmaların önemli bir boyutunu anlamanın ipuçları, burada aranmaya çalışılacaktır.

Bu noktada, post-Fordist yeniden yapılanmanın sanayileşmekte olan ülkeler üzerindeki etkilerinin neler olacağı konusunda bir saptama daha yapmakta yarar vardır. Eğer yeni bir genişleme dönemi, bir birikim rejimi ortaya çıkarsa, bunun ABD, Japonya ya da Almanya (ve bunların çevresinde kümeleşen ülkeler) çıkışlı bir model olacağı ve bu ülkelerde ya da birinde oluşacak ekonomik-politik-ideolojik dengenin, II. Dünya Savaşı sonrası dönemde olduğu kadar kapsayıcı olmayacağı, yani çok sayıda ve çeşitlilikte ülkeyi içine almasının beklenmemesi gerektiğidir. Dolayısıyla, özellikle içinde Türkiye'nin de bulunduğu birçok sanayileşmekte olan ülke için, bu dönüşümün sonuçlarının hayati önemi vardır. Bu makale dönüşümün sonuçlarını sanayileşmekte olan ülkeler açısından inceleyerek bir tartışma ortamı oluşturmayı amaçlamaktadır.

Bundan sonraki bölümde, Fordizmin krizinin nedenleri ve bu nedenlerin Fordist üretim sisteminde değiştireceği noktalar, sistemin evrilip gelişeceği yönün özellikleri ele alınacaktır. Bu gelişmelerin neler olabileceği, anlamı ve yorumları hakkında pek çok değişik yaklaşım vardır[1]. Bu makalede, bu gelişmeler en genel hatları ve en ortak özellikleri ile incelenecektir.

Fordist sistemin sonu mu?

Fordist sistem, "Taylorist bilimsel yönetim" olarak adlandırılan ayrıntılı işbölümü esasına göre örgütlenmiş, her işçinin dar anlamda tanımlanmış, rutin bir işi sürekli olarak yaptığı bir işleyiş ile verimlilik artışı sağlamaya yönelmiştir. Son derece özel, tek amaçlı makinalar ve eğitimsiz, niteliksiz işgücü kullanarak üretimin sürekli

1 Bu değişik yaklaşımların eleştirel bir incelemesi için bkz. Erol Taymaz'ın bu sayıdaki yazısı.

kayan bir üretim hattı üzerinde yapılması söz konusudur. Makina ile işçi arasında sabit bir ilişkinin kurulduğu bu hat, farklı ritm ve farklı işlemleri koordine ederek çıktının standartlaşmasına elvermekte, bu da kitle üretiminin teknik koşullarını sağlamaktadır. Bu nedenle de büyük ölçekte üretim yapan atölyeler temel birimler olmaktadır.

İşçi başına üretimin, ayrıntılı işbölümü ve standart mal üretimi ile artırılması amaçlanmış, rekabetin esası aynı maldan çok sayıda ucuza üretmek üzerine kurulmuştur. Ancak, verimlilik artışı, sadece ayrıntılı işbölümü değil, organizasyon yapısı ile de pekiştirilmeye çalışılmıştır. Bu organizasyon yapısı, üretim ile üretim öncesi ve sonrası birimlerin birbirlerinde koparıldığı, dikey haberleşme, merkezi denetim ve kontrol esasına oturtulmuştur. Böylece karar alma tamamen atölyenin dışına taşınmış, işçinin üretim üzerindeki kontrolu tamamen yokedilmeye çalışılmıştır. Bu tür koşullarla verimlilik artışı sağlanması karşılığında ücretler yüksek tutularak işçilerin tatmin edilmesi amaçlanmıştır.

Fordist sistemin verimli işleyişini sağlayan bu fiziksel ve teknolojik özellikleri ile egemen bir üretim mekanizması haline gelmesi bir yandan standart tüketim kalıplarının olmasına, diğer yandan geniş ve istikrarlı pazarların varlığına bağlıdır. Çünkü pazarlar, hem büyük miktarlarda üretilmiş standart malların yutulmasına elverecek kadar geniş olmalı, hem de büyük ölçekli yatırımın amorti olabilmesine yetecek süre için istikrarlı olmalıdır. Gerek ulusal, gerekse uluslararası boyutta geniş ve istikrarlı pazarların olabilmesi II. Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan konjonktürde sağlanmış ve nüveleri 1930'lardan beri görülen Fordist sistemin gelişme ve yayılması için talep koşulları sağlanmıştır.

Çünkü II. Dünya Savaşı'ndan sonra daha önce benzeri görülmemiş bir büyüme ve yatırım artışı yaşanan ve özellikle bir siyasi ve ekonomik kamplaşma dönemi olan bu altın çağ iktisadî yönden ABD'nin sanayi ve teknolojik gücünün rakipsizliği ile belirlenmiştir. Batı Avrupa ve Japonya'ya yönelik yeniden inşa kredileri ve sanayileşmeleri için az gelişmiş ülkelere yapılan yardım ve verilen krediler dünya pazarının oluşması ve genişlemesinde katalizör rol oynamıştır. Yardım ve kredi faaliyetlerini yöneten uluslararası kredi kurumlarının oluşması ve uluslararası para sisteminin 1930'lardan beri yaşanan kaostan, doların dünya parası haline gelmesinin yardımıyla da çıkarak istikrara kavuşmasını sağlayan uluslararası kurumların ve yapıların oluşması bu dönemin ürünleridir.

1930'larda ABD'de Başkan Roosvelt'in uygulamaya koyduğu New Deal politikaları, İngiltere, Kıta Avrupası ve Japonya'da da benzerlerinin uygulandığı bu Keynesgil politikalar, II. Dünya Savaşı'ndan sonraki yıllarda birçok az gelişmiş ülkeyi de içine alarak ve onların sanayileşmelerine fon aktararak gelişti. Refah devleti anlayışı yaygınlaştı; sosyal güvenlik kurumları, asgari ücret, işsizlik sigortası tahsis ile bireysel riskleri sosyalleştirildi ve buna bağlı olarak tasarruflar azaltılarak tüketimin artırılması sağlandı. Bütçe açıklan, yüksek devlet harcamaları ve devletin yeniden dağıtım mekanizmalarına müdahale ederek ücretleri ve satın alma gücünü

yükselttiği, tüketimin teşvik edildiği ve tüketici kredilerinin yaygınlaştığı genişlemeci politikalar ile geniş istikrarlı pazarlar oluşturulmaya çalışıldı.

Böylece Fordist üretim sisteminin sağladığı üretim artışı ile istikrarlı, büyük pazarlar ve yüksek talep arasındaki karşılıklı uyumu sağlayan ulusal ve uluslararası iktisadî ve siyasi düzenleme mekanizmaları ve kurumsal yapılar sayesinde Fordist sistem, gelişme ve egemen üretim sistemi olabilme koşullarına tam olarak kavuştu.

70'lerin sonlarında krizin ortaya çıkmasında ve bunalımın günümüze değin sürmesinde birçok faktörün içiçe geçmiş etkisinden söz etmek gerekir[2]. Bunun başında, uluslararası ilişkileri düzenleyen hiyerarşinin değişmeye başlaması, ABD hegemonyasının bozulup rekabet ortamına girilmesi önemli bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu, doların dünyadaki talebinin düşmesinde ve dünya piyasalarında talebe göre dolar fazlalığı oluşmasında da bir etken olmuş, bunu uluslararası para sisteminde bir çökme izlemiştir.

Fordist sistemin etkin olarak işlemesinde talep yönünü oluşturan geniş ve istikrarlı pazarların ve yüksek talebin oluşmasına katkıda bulunan refah devleti politikaları, açık bütçe, yüksek devlet harcamaları ve geniş sosyal sigorta sistemi kâr oranında bir düşmeye yolaçmıştır. Keynesgil genişletici politikalar, gerek ABD hegemonyasının sona ermesi, gerekse kâr oranında düşme nedeniyle tıkanmaya başlamıştır. Değişen bu koşullara tüketici tercihlerinin standart ucuz mala doymuş olması ve talebin mal çeşitlemesine kayması da eklenince, döngünün talep yönünü oluşturan ve Fordist sistemi ayakta tutan büyük istikrarlı kitlesel pazarların çöktüğü küçük ve değişken bir talep yapısının ortaya çıktığını görmek mümkündür.

Ancak, Fordist sistemin krizini sadece talepteki azalmalara bağlamak, krizi pazar-yönlü algılayan bir yaklaşım olur. Krizi değerlendirebilmek için ayrıca Fordist üretim sisteminin kendi içsel tıkanıklıkları ve bunların kâr oranı krizine kattığı başkaca faktörlerden de söz etmek gerekmektedir. Bunun için önce Fordist sistemin atölye içi işleyişinin teknik ve fiziki niteliklerinde verimlilik artışını, sermayenin değerlendirmesini engelleyen çeşitli teknik tıkanıklıkların da ortaya çıkmasına, yani sistemin kendi içsel sorunlarına ve darboğazlarına da değinmek gerekmektedir.

Örneğin kayan üretim hattı üzerinde çalışma ilkesi, özellikle iş yoğunluğu farklı olan üretim noktalarının koordinasyonu zorluğunu doğurmuş; bu eşit olmayan işlerin varlığı kaçınılmaz olarak bazı noktalarda yığılmalar bazılarında ise boş bekleme sürelerine neden olmuştur. Hat üzerindeki makinaların zamanlarının büyük bir kısmını iş yaparak değil, yan-mamûl malı bekleyerek geçirmeleri ciddi bir verimlilik kaybı yaratmıştır. Aynca yan-mamûl malın bir iş noktasından diğerine ulaşması için hattın üzerinde katetmek zorunda kaldığı yol aşırı zaman harcanmasına neden olmuştur.

2 Bu dönemle ilgili tartışmalar için bkz. Keyder, 1984; Harvey, 1989; Lipietz, 1985; Tekeli, 1984; Beaud, 1986; Rosier, 1991; Satlıgan ve Savran, 1988; Fröbel ve diğerleri, 1983; Harman, 1984.

Gerek makinaların yan-mamûl malı beklerken gerekse yan-mamûl malın makinaların arasında gidip gelirken geçirdikleri bu "boş zaman" sistemin en önemli verimsizlik nedeni olarak görülmektedir. Örneğin ABD otomobil sanayinde, çalışma süresinin % 25'inin üretim noktaları arasındaki dengesizlikten kaynaklanan beklemelerle geçtiği hesaplanmıştır. Yan-mamûl malın fabrikaya girişi ile çıkışı arasındaki sürenin ise reel olarak sadece % 5'ini makinalarda işlem görerek geçirdiği hesaplanmıştır (Coriat, 1984-1990).

Bunun yanında, üretim hattının yüksek tampon stoklarla çalışması gerek ölü sermaye, gerekse depolama giderlerini artırmakta, sistemin eldeki stoklara bağlı olarak arz yönlü işlemesine ve talep değişikliklerinden iyice kopmasına neden olmaktadır. Fordist sistemde üretim ile kalite ve standart kontrolünün ayrı ayrı işlevler olması ve ayrı ayrı kişiler tarafından yapılması hatalı ürün oranını fazlasıyla artırmaktadır. Nihai ürünün kayda değer bir bölümü hatalı oldukları için çöpe atılmakta ya da tamir veya yeniden üretime gönderilmektedir. Öyle ki hatalı ürünlerin tamir birimleri neredeyse atölyenin % 25'i kadar yer tutmakta ve sistemde verimlilik artışını engelleyen önemli bir neden olmaktadır (Womack ve diğerleri, 1990).

Aynntılı işbölümünün dayandığı, işçi tarafından yapılan işin çok basit tekrarlara indirilmesiyle hız ve verimlilik artışı sağlamak ve işçinin üretim sürecindeki kontrolünü azaltmak amacı işin niteliksizleşmesini de beraberinde getirmiştir. Her ne kadar işçinin işten, emek sürecinden ve karar alma sürecinden koparılması yüksek ücretle telafi edilmeye çalışıldıysa da, öncelikle sanayileşmiş ülkelerde yüksek oranlarda işten ayrılma, işe gelmeme ve grevlere neden olmuştur. Büyük ölçekli işyerlerinde, çok sayıda işçiyi kapsayan kitle sendikacılığının güçlenmesi sistemin etkinliğini engelleyen bir gelişme olarak ortaya çıkmıştır.

İşin gittikçe ayrıntılandırılması ve emek yerine makina ikamesinin vardığı nokta, üretim hattının giderek büyüyen ve daha fazla makinalaşarak verimliliği artırmaya elvermeyen bir yapıya dönüşmesidir. Bu durumda, sermayenin teknik bileşiminin makina lehine artırılması artık mümkün olmamaya başlamıştır. 1970'lere gelindiğinde Fordist sistemdeki kayan üretim hattı, ayrıntılı işbölümü ve makinalaşma özetlenmeye çalışılan teknik nedenler yüzünden, yatırılan sermayenin yeterince değerlenmesini sağlayacak verimlilik artış oranlarını gerçekleştiremez hale geldi. Dolayısıyla kâr oranında bir düşme nedeni daha ortaya çıktı: Aşırı sermaye birikimi, yani elde edilen verimlilik ve kâr oranı artışına göre aşın bir sermaye yoğunlaşması. Böylece sermayenin getirisi/rantabilitesi düşmeye başladı ki bu, kâr oranı krizinin patlamasının asli nedeni oldu.

Sermayenin getirisinin, kâr oranının azalmaya başlaması yatırımların, sanayi üretiminin azalmasına ve spekülatif yatırımların üretken yatırımlardan daha kârlı hale gelmesine yolaçtı. Gelişen çevreci ve anti-nükleer akımların baskısı ile beraber üretken yatırım maliyetlerinin daha da artması spekülatif aktivitelerinin ön plana çıkmasına iyice katkıda bulunmaya başladı.

Özetle, Fordizmin yaşam koşullarını daraltan etkenlerden biri, geniş ve istikrarlı pazarlar ve yüksek satın alma gücü oluşturmakta etkili olan iktisadî ve siyasi işleyişin krizle birlikte, bu işlevini yerine getirememesidir. Kriz sonrası koşullar (ABD hegemonyasına karşı, Keynesçiliğe karşı monetarizm vs...) küçük değişken pazarları ve talepte bir azalmayı beraberinde getirmiş ve bu tüketici tercihlerindeki standartlaşma karşıtı gelişmeler, değişkenlik ve farklılaşma ile pekişmiştir. Diğeri ise, sermayenin teknik bileşiminde daha fazla makinalaşma ve işin daha fazla ayrıntılandırılması ile artık verimliliği artırmanın mümkün olmaması, sermayenin getirisinin düşmeye başlamasıdır. Yani Fordist üretim sisteminin kendi içsel işleyiş koşullarının da bir tıkanıklığa uğraması sözkonusudur[3].

Bu bakımdan, üretim sisteminde ortaya çıkan post-Fordist gelişmeler, bir yandan küçük ve istikrarsız pazarlara ve değişken tüketici tercihlerine uyum sağlayabilecek, diğer yandan sermayenin verimliliğini düşüren kısıtları, tıkanıklıkları aşabilecek bir "verimlilik ve kârlılık artırma" arayışının ifadesidir. Bu arayış, ücretli emek ilişkisini değiştirmeksizin, üretim sisteminin tüketici tercihlerindeki değişikliklere ve pazardaki istikrarsızlıklara cevap verebilecek bir esnekliğe kavuşabilmesinin ve teknik işbölümü, üretim süreci ve üretim organizasyonunun sermayenin verimliliğinin artmasına elverecek bir biçimde dönüştürülebilmesinin arayışıdır. Bir başka deyişle, yeni koşullara uyum ve yeni verimlilik/kârlılık artışı arayışı, yani "değişmemek için değişim" arayışıdır. Ancak bu, ortaya çıkan değişimlerin ciddiyetinin ve öneminin ihmal edilebilecek bir düzeyde olduğu anlamına gelmez.

Fordist sistemin geçirmesi gereken/geçirmekte olduğu iki temel değişim öbeğinden söz edilebilir: Bunlardan birincisi, düşük ve istikrarsız talebe cevap verebilecek ve atölye içi teknik işbölümünü değiştirerek verimlilik artışı sağlayabilecek bir üretim yapısına yönelinmesidir; ikincisi ise ilk kez atölyenin dışına taşan, başka birimleri de kapsayan bir otomasyon çabasının ortaya çıkması ve karar ile icranın sistemik bir bütünleşmesi ile hem değişik talebe cevap vermeyi hem de Fordist organizasyonun neden olduğu verimsizlikleri aşmayı amaçlayan yeni bir üretim organizasyonunun ortaya çıkışıdır.

* * * *

Değişken ve istikrarsız talebe cevap verebilme çabaları *ye* yeni verimlilik/kârlılık arayışları, kaçınılmaz olarak sistemin daha önce de sözü edilen kısıtlarının/katılıklarının aşılmasını, kısaca Fordist ilkelerde köklü bir değişimi gerekli kılmaktadır. Bu gerek üretim sürecinde ve kullanılan teknolojilerde, gerekse emeğin niteliğinde ve işin yoğunlaşmasında bir değişim demektir.

Emekten tasarruf eden tek amaçlı makinalar yerine genel amaçlı, program-

3 Sanayileşmekte olan ülkelerin ucuz standart malda sanayileşmiş ülkelerle kolay rekabet edebilir hale gelmiş olmaları Fordist sistemin işleyişini sarsmakta etkili olan bir diğer noktadır. Bu konu bundan sonraki bölümde ele alınacaktır.

lanabilir, emek ve sermayeden tasarruf eden, otomasyon teknolojileriyle donanmış; tek/standart ürüne göre düzenlenmiş bir üretim hattı yerine birçok malı aynı anda üretebilen değişik ürünleri tanıma, değişik operasyonları ardarda yapma yeteneğine sahip teknolojilerin kullanıldığı, dolayısıyla makinaların boş durma zamanını azaltan bir üretim süreci ön plana çıkmaktadır. Bu bakımdan, bir maldan bir başka malın üretimine geçişte çok az ayarlama süresi ve bekleme zamanı gerektiren, üretim süresini hızla artırabilen programlanabilir mikroelektronik akşamlı makinalar ve otomasyon teknolojilerinin sağladığı esneklik ve verimlilik artışı, yeniden yapılanma sürecinin en temel özelliklerinden biridir. Mikroelektronik akşamlı teknolojilerin sanayide kullanılabilir hale gelmesi ürünün esnekliğinde anahtar rol oynamaktadırlar. Ama aynı zamanda da işin bütünleştirilerek üretim hattının zamansal dengelenmesinde, sermayeden tasarruf edilerek aşırı makinalaşmayı ortadan kaldırmasında, makinaların boş durma sürelerinin azalmasında önemli bir rol oynayarak Fordizmde verimsizliğin nedeni olan birçok kısıtın aşılmasına da yaramaktadır.

Ayrıntılı işbölümü ilkesi ve niteliksiz emek kullanımı yoluyla işçinin üretim süreci üzerindeki kontrolünü ortadan kaldırmayı amaçlayan ve bu şekilde verimlilik artışı sağlayan Fordist sistemden en temel kopuş, emek süreci ve işçinin niteliği konusunda ortaya çıkmaktadır. Üretim sürecinin bütününe ilişkin bilgi sahibi olan, ürün yenileme, kalite artışı ve buluş sürecinde aktif katkıda bulunabilecek kapasitedeki işgücü, yeni bir verimlilik ve kâr oranı artışı için temel ihtiyaç olarak ortaya çıkmaktadır. Ayrıca sözü edilen yeni teknolojilerin etkin olarak kullanılabilmesi ve kullanım amaçlarına ulaşılabilmesi için emeğin değişken-nitelikli (multi-skilled) olması gerekmektedir. Tek amaçlı mekanik makinaları kullanarak sürekli aynı işi yapan düşük nitelikli işgücünden, tasarım, bilgisayar programlama, makina ayarlama, bakım operatörlüğü gibi niteliklere sahip bir işgücüne geçiş sözkonusudur. Bu gelişme işçinin üzerindeki kontrolün azadığı anlamına gelmediği gibi işin yoğunlaşmasına da neden olmaktadır.

Mikroelektronik aksamlı teknolojiler emekten tasarruf eder nitelikte teknolojilerdir ve önemli bir istihdam azalmasının nedeni olacaklardır. Ancak, ihtiyaç duyulan emeğin çok sayıda niteliksiz işçiden az sayıda nitelikli işçiye doğru kayması bölünmüş ve farklılaşmış bir işgücü yapısını ortaya çıkaracaktır. Az çok sürekli bir istihdam şansına kavuşan, nitelikli, çekirdek işgücü ve arada sırada iş bulan "Macdonalds" işçiliği diye adlandırılan niteliksiz işgücü: Birincisi yüksek ücret ve iş tatminine kavuşan ama daha yüksek oranda bir iş yoğunlaşması ile verimlilik artışı sağlayan bir işgücü; ikincisi ise birincisini ikame etme ve dolayısıyla iş bulma umudu olmayan, yani düşük ücreti kabul etse dahi çekirdek işçi olma ve "yedek işçi ordusu" oluşturma özelliği taşımayan ve gittikçe niteliksizleşen bir işgücü. Az sayıda nitelikli, çekirdek işgücünün sürekli işgücü haline gelmesi kitle sendikacılığı ve işkolu sendikacılığını ortadan kaldırabilecek, firma ile bütünleşmiş işyeri sendikacılığını ön plana çıkaracak bir gelişmedir.

Küçük istikrarsız pazarların hakim olduğu, talep yükseltici politikaların uygulanamadığı yeni koşullara uyumlu bir üretim sisteminin firma ölçeklerinde küçülmeyi ve optimum ölçeğin birçok sektörde değişmesini beraberinde getireceği beklenmektedir. Sadece esnek uzmanlaşmış küçük ölçekli firmaların kriz koşullarına uyum sağlayabileceğini öne süren yaklaşımlar literatürde önemli bir yer tutmaktadır (Piore ve Sable, 1984). Ancak, hem ölçek ekonomilerinden yararlanıp hem de mikroelektronik teknolojileri adapte ederek istikrarsız ve küçük taleplerin ayrı ayrı tatmin edilebileceği bir üretim sisteminin de yeni koşullara uygun bir sistem olarak yeşerebileceğini öne süren yaklaşımlar da vardır (Coriat, 1990). Birinci yaklaşım için özellikle üçüncü İtalya örneği sıkça verilmekte, ikincisine ise Japon firmalarının birçok sektörde kazandıkları başarı örnek gösterilmektedir. Ancak, ölçe ekonomisinden yararlanmaktan söz edilse dahi, bunun II. Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan genişleme döneminin elverdiği kadar büyük bir ölçek ekonomisi olamayacağı kabul görmektedir. Ama bunun sadece çok küçük firmaların yaşayabilecekleri anlamına da gelmediği ifade edilmektedir.

Üretim sistemlerinin gelişimi tarihsel olarak incelendiğinde, gerek üretimin topluca aynı işyerinde yapılaya başlandığı dönemde, gerek işbölümü ilkesine göre işlerin ayrı ayrı işçiler tarafından yapıldığı manüfaktür döneminde, gerekse kayan hatlarda seri üretimin yapıldığı Fordist dönemde alet/makine/konveyor sadece atölyede (shopfloor) kullanılmıştır. Bir başka deyişle, üretimi "otomatikleştirme" çabası, sadece girdilerin dönüştürüldüğü, üretimin icra edildiği atölye mekânında gerçekleşmiştir. Üretim tarihinde ilk kez post-Fordist yapılanma sürecinde ürün tasarım, stok kontrol, pazarlama, finans, yan sanayi ilişkileri gibi yönetim ve kontrol fonksiyonları "otomasyon" uygulamalarının kapsamına girmiştir.

Sözkonusu gelişmeler sadece tasarım, yönetim/koordinasyon ve icraat/üretim birimlerinin ayrı ayrı otomasyonu değildir. Bunun yanısıra birbirinden ayrı olarak kabul edilen bu birimlerin, içiçe geçmiş karşılıklı etkileşimlerini ve anında bilgi akışını öngören, sistemik integrasyonu amaçlayan bir organizasyon yapısı yeniden yapılanma sürecinin diğer bir kritik değişimidir. Karar ile üretim arasında enformasyon teknolojileri (IT) ile kurulan bu ilişki değişen talep yapısı ile bağlantı kurulmasına olanak sağlamaktadır. Bu, birimler arasında sürekli bir geri besleme/düzenleme mekanizmasının kurulmasını ile mümkün olabilmektedir. Bu yönelim aynı zamanda beyaz yakalı işçiden ve zamandan tasarruf ederek, bürokrasinin neden olduğu maliyet artışını engelleyerek verimliliği artırmaktadır.

Üretim organizasyonundaki bu radikal değişim ve yönetimde enformasyon teknolojilerinin kullanımı, yönetici, mühendis ve işgücü arasındaki ilişkinin yeniden tanımlanmasını gerektirmektedir. Tekil, yukarıdan aşağı emir komuta, dikey haberleşme ve bilgi akışı, denetimin formel kurallar aracılığıyla bürokratik ve merkezi olarak yapıldığı bir organizasyon yapısının yerini, çok yönlü haberleşme

ağı, dikey ve yatay bilgi akışı, bölgesel otonomi, otokontrol ve katılımcı karar alma yöntemleri almaktadır.

Üretimin organizasyonundaki bir diğer gelişme, Fordist sistemde önemli bir verim kaybına yol açan kalitesiz ürün oranını düşürmeye yönelik tekniklerin geliştirilmesi konusunda ortaya çıkmaktadır. Hatalı, kalitesiz ürünü üretim yapıldıktan sonra ayıklamaya ve ayrı bir tamir onarım bölümünde düzeltmeye yönelik sistemin yerini "Toplam Kalite Kontrol (TQC)", "Kalite Kontrol Çemberleri (QC)" gibi hatalı ürünü ortaya çıkmadan önlemeye yönelik ve işçinin, özellikle ekip halinde çalışan işçilerin hem hatasız üretim, hem de daha iyi üretim yöntemleri geliştirme konularında sorumluluk almayı yüklendiği teknikler almaktadır. Ayrıca, "Toplam Bakım" (TM) tekniği ile işçinin bilgilendirilerek üretimin yanısıra tamir/bakım fonksiyonlarını yapar hale getirilmesi makinalarda arıza ortaya çıkmadan önleme ve böylece verimlilikte artış sağlama yeniden yapılanma sürecinin bir yönelimidir.

Geliştirilen bu yeni organizasyon teknikleri ve yeni teknolojiler, yarı mamul girdi sağlayan firmalar ile yeni ilişkiler ağında da değişiklik yaratmaktadır. Taponların geliştirdikleri sadece talep olan maldan, olduğu zaman ve talep miktarı kadar üretim yapma felsefesine dayanan "Tam Zamanında Üretim (JIT)" sistemi, yüksek tampon stok ile çalışan Fordist sistemin değişik ürünlerin üretilmesinde karşılaştığı sorunların çözümü için bir adımdır. Özellikle yarı mamul girdi sağlayan firmalar ile ana firmalar arasında olması gereken, tam zamanında ve sıfır hatalı üretim ve üründe esnekliğe dayanan yeni ilişkiler ağı, farklı bir organizasyon özelliği olarak ortaya çıkmaktadır. Bu ilişki, ana firma ile fason firma arasında iki yönlü dizayn ve bilgi akışı, ürün esnekliği için işbirliği ve integrasyonu içermektedir.

Özetle, Post-Fordist sistem, Fordizmin içine düştüğü krizi aşmak,için, yeni sosyo ekonomik koşullara uyum ve yeni verimlilik arayışları için göstereceği gelişimi, içselleştireceği özellikleri ve veracağı sentezi ifade etmektedir. Bir başka deyişle, "değişmemek için değişim" arayışıdır. Ancak, değişim hafife alınamayacak kadar güçlü ve boyutludur. Bu güç ve boyut, yukarıda özetlendiği gibi değişimin üretim sisteminin her ilkesini kapsamasından kaynaklanmaktadır[4]. Bu değişimin dünya iktisadî işbölümüne ve sanayileşmekte olan ülkelerin bu işbölümündeki yerlerine ne gibi etkisi olacağı önemli bir tartışma konusu olarak karşımızda durmaktadır.

4 İncelenmeye çalışılan değişim ile ilgili en genel hatlar, çeşitli bölgelerde bazı ayrılıklar, farklı öncelikler ve farklı birleşimlerde ortaya çıkmaktadır. Bu farklılık Fordist üretim sistemi olarak ifade edilen genellik için de söz konusu idi bundan sonra da olacaktır, ancak bu makalede farklılıklar inceleme konusu yapılmamıştır.

Dünya iktisadî işbölümünün değişen boyutu

Dünya iktisadî işbölümünü değişikliğe uğratan gelişme sadece Fordist sistemin krizi ile bağlantılı değildir. Genel olarak tüm düzeylerde yaşanan kriz ve dönüşümün dünya iktisadî işbölümüne etkisi vardır. Daha geriye gidip değerlendirecek olursak, II. Dünya Savaşı'ndan sonraki konjonktürde yaşanan büyük genişleme döneminin, birçok azgelişmiş ülkeyi kapsayıp bu ülkelerde belirli bir korumacılık hamlesi ile ithal ikamesine dayalı bir sanayileşme yaratabildiği bilinmektedir. ABD ekonomisinin hegemonik gücünün (sanayi üretimi / teknoloji / para) belirleyici olduğu bu dönem boyunca, çeşitli ülke devletleri, ulusal ekonomilerine üretim, gelir dağılımı, kaynak tahsisi yoluyla müdahale ederek bu sanayileşmenin yürütücüsü durumunda idiler. Ayrıca, sadece sanayileşmenin değil ama onun ideolojik ve politik meşruiyetinin yayıcısı da oldular.

1970'lerin krizi, daha önce değinilen özellikleri dikkate alındığında, Keynesçiliğin sona ermesi, ulusal devletlerin yeniden dağıtım/planlama fonksiyonunu yerine getirememesine yol açtı. Bu durum, sanayileşmekte olan ülkelerin sermayesi, işgücü ve pazarı ile kendi devleti dışında başka bir şebekeye bağlanmasını dayattı. Böylece hem ulus devletin ideolojik ve politik rolü sarsıldı, hem de yeni bir dünya iktisadî işbölümü için bir adım atıldı. Bu ulus devletler bazında örgütlenmemiş bir dünya iktisadî işbölümüne yönelmek demekti.

Ayrıca, artan uluslararası rekabet, üretim ve ticaret hacmi, ABD, Avrupa ve Japonya arasında süren pazar büyütme çabaları, azalan talep ve küçülen pazarlar olgusu karşısında zorlanmaya başlayınca, ve bu rekabet teknoloji üretimi, dünya parası yaratma vs. konusundaki rekabetlerle beraber saldırganlaşınca, bloklaşma, kendi pazarı için kendi pazarı içinde üretim yapma, kendi hiyerarşisini kendi bloğu içinde yaratma çabaları ön plana çıktı. Böylece global dünya pazarının çöküp yerine dolar bölgesi, mark bölgesi, yen bölgesi gibi bölgesel ticaret bloklarının ve buna bağlı olarak yeni korumacılığın ortaya çıkması beklenir oldu. Bu blokların birinde ya da birkaçında yeni bir genişleme dönemi ortaya çıksa da, bu, II. Dünya Savaşı sonrası ortaya çıkan konjonktürdeki kadar kapsayıcı ve ulus devletler aracılığıyla birçok azgelişmiş sanayileşme yoluna sokan bir yapı olmaktan uzak olacaktır.

Bu gelişmenin ipuçlarını şimdiden gözlemlenebilmektedir. Örneğin, Avrupa Topluluğu (bu topluluk ileride Almanya etrafında kümeleşmiş ve Eski Doğu Bloku ülkelerini de kapsayan bir bloğa dönüşme potansiyeli taşımaktadır), ABD, Kanada ve Meksika'nın arasında kurulan Kuzey Amerika Bloğu ve Japonya ile Güney Doğu Asya ülkelerini kapsayan (Çin, Kazakistan ve Pasifik'in Amerika yakası bu bloğa dahil olabilecek gibi görülmektedir) bloklaşma dikkate değerdir. Sanayileşmekte olan ülkelerin ise, dünya pazarı için ihracata yönelik politikalarla değil, yeni blokların içinde yer almalarına ya da hangisinde yer aldıklarına bağlı olarak varlıklarını sürdürmeleri mümkün olacaktır.

Birçok düzeyde ortaya çıkan genel krizin dünya iktisadî işbölümüne, yukarıda değinildiği gibi, bazı etkileri vardır. Üretim sisteminde ortaya çıkan değişimin dünya iktisadî işbölümünü ve sanayileşmekte olan ülkelerin konumunu nasıl etkileyecekleri ise aşağıda incelenecektir.

Öncelikle, işin tümünü, baştan sona bütünlüklü bir yaklaşımla birarada yapmaya yönelen yeni emek süreci, bazı basit, ayrıntılı tanımlanmış işlerin gelişmekte olan ülkelerin sanayilerine yaptırılması olanağını ortadan kaldırmakta ve üretimin gelişmiş ülkelerde yoğunlaşmasına neden olmaktadır.

Rekabet gücünün fiyat üzerine kurulu olduğu ve verimlilik artışının maliyet düşürmeye dayalı olduğu Fordist sistemde, ucuz emeğe sahip olmak sanayileşmekte olan ülkeler için çok önemli bir karşılaştırmalı üstünlük oluşturmaktaydı. Niteliksiz ama ucuz emekten yararlanmak için geçen onyıllar boyunca bu ülkelere yönelmiş yatırımlar ve bu ülkelerin gerçekleştirdikleri üretim ve ihracat -üründe kalite ve yeniliğin ön plana çıkmasıyla- azalma eğilimine girmiştir.

Emekten tasarruf eden mikroelektronik donanımlı teknolojilerin kullanılmaya başlanması, öncelikle, düşük ücretli bölgelerin işbölümündeki paylarını azaltacak niteliktedir. Ayrıca, yeniden yapılanma sürecinin en önemli özelliği, bu teknolojilerinin değişik-nitelikli işgücüne olan ihtiyacı artırmasıdır. Dolayısıyla, nitelikli işgücü açısından fakir olan sanayileşmekte olan ülkeler, işbölümünde önemli bir avantajlarını kaybetme durumundadırlar.

Sanayileşmekte olan ülkeler, 1960'lardan 1980'lere kadar, ucuz işgücü üstünlüğüne dayanarak birçok standart malı ihraç etme şanslarını artırmışlardı. Ancak, yukarıda değinilen gelişmeler, artık sanayileşmekte olan ülkelerin ihracata yönelik kalkınma politikalarını eskisi kadar etkin olarak sürdürebilmelerini engelleriteliktedir. Özellikle çokuluslu şirketler aracılığıyla coğrafi olarak uzak birçok sanayileşmiş ülkeye kitlesel yan sanayi ihracatı yapan sanayileşmekte olan ülkelerin çeşitli sektörleri bu şanslarını kaybetmekle yüzyüzedirler.

Ayrıca, ürün esnekliği için ana-yan sanayi ilişkisinin daha sıkı ve sürekli etkileşim içinde olması zorunludur. Ve yine stoksuz çalışma ilkesi, girdilerin az miktarda teslimatı gerektirmesi yan sanayinin nihai mal üreticisinin çevresinde kümeleşmesi gerekliliğini ortaya çıkarmaktadır. Öte yandan, sanayilerin pazar koşullarındaki değişikliğe hızla cevap verebilecek esnekliğe sahip olabilmeleri için pazara yakın yerlere kurulması gerekmektedir. Bütün bu olgular yeni bir lokasyon (mekân) anlayışını beraberinde getirmektedir.

Özetle, üretim sisteminde ortaya çıkan değişiklikler sanayileşmekte olan ülkelerin dünya iktisadî işbölümündeki konumlarını değiştirebilecektir. Gerek üretim sürecinde, işgücünün niteliğinde ve kullanılan teknolojilerdeki değişim, gerekse ana sanayi-yan sanayi ilişkileri arasındaki değişimler, sanayileşmekte olan ülkelerin dünya ticaretindeki paylarını, üretim ve yatırım oranlarını ve istihdamlarını düşürür niteliktedir. Üretimin ve yatırımların sanayileşmiş ülkelerde yoğunlaşması, üretimin daha önceki lokasyonunda değişimi gerekli kılmaktadır. Pazar neredeyse

üretimin orada yapılması bloklaşmayı getirmiş ve buna bağlı olarak, diğer bloklara ve bloklar dışında kalan ülkelere karşı yeni bir korumacılık ufukta kendini göstermeye başlamıştır. Bu gelişme nedeniyle, sanayileşmekte olan ülkelerin eski çizgilerini sürdürmeleri, dünya pazarına yönelik ihracatı artırma politikaları mümkün değildir. Bu ülkelerden bazılarına sunulan bloklardan birinin içinde yer almaktır. Sanayileşmeleri hangi blokta yer aldıklarına bağlı olarak belirlenecektir. Blokların dışında kalan sanayileşmekte olan ülkeler ise çok zor bir kaderi paylaşmak zorunda kalabileceklerdir.

Sanayileşmekte olan ülkelerin yeni ticaret bölgelerine dahil olabilmeleri için, üretim sisteminin özelliklerini ve uluslararası rekabet koşullarını baştan aşağı değiştiren yeniden yapılanma sürecine ayak uydurmaları önem kazanmaktadır. Bu ayak uydurma sürecinde ortaya çıkabilecek olan yapı, büyük olasılıkla sanayileşmiş ülkelerde ortaya çıkan yapıdan oldukça değişik olacaktır.

Ülke ve sektör bazında yapılmış olan çalışmalar incelendiğinde[5] sanayileşmekte olan ülkelerde sadece çok önemli olan iş noktalarında emek/konvansiyonel teknolojiler yerine mikroelektronik teknolojilerin ikame edilmesi ile yetinildiği görülmektedir. Yani "selektif otomasyon" izlenmektedir. Bu da tüm üretim sürecinde ve organizasyon yapısında bir post-Fordist yapılanma yerine, en fazla "otomatikleştirilmiş adacıkların bulunduğu bir Fordist üretim sürecine" ulaşılmış olması anlamına gelmektedir. Teknik işbölümü ve emeğin niteliğinde çok önemli bir değişim yapılmadan, karar ile üretimin ayrı tutulduğu organizasyonda eski hiyerarşi ve merkeziyetçi yapı korunmaktadır. Böyle bir değişme, üretkenlik ve kalite artışı, emek ve enerjiden tasarruf gibi bazı yararlar sağlamakta ise de, ürün esnekliği, yeni ürün geliştirme, değişen talebe hızla cevap verme gibi temel gereklilikleri yerine getirmekten uzak kalmakta ve sanayileşmiş ülkelerdeki verimlilik artışına ulaşılamamaktadır.

Sanayileşmekte olan bu ülkelerin gösterdiği değişim, emeğin pahalı olduğu, emek ya da konvansiyonel teknolojilerle istenilen kalitenin sağlanamadığı iş noktalarına mikroelektronik donanımlı teknolojilerin ikamesinden ibaret olmaktadır. Bu haliyle, sanayileşmekte olan ülkeler ürün kalitelerini biraz artırıp biraz da maliyetlerini, düşürebilirler. Ancak, talepteki hızlı değişmelere, ürün farklılaşmasına ve istikrarsızlıklara cevap veremezler, ve verimliliklerinde yeterli bir artış gerçekleştiremezler. Bu nedenlerle de uluslararası rekabet güçlerinde önemli bir gelişme sağlayamazlar ve ucuz standart ürüne dayalı Fordist döneme oranla, dünya iktisadî işbölümündeki konumları daha düşük ve daha kolay kontrol edilebilir hale gelebilir.

Sanayileşmekte olan ülkelerin yeniden yapılanma sürecinin sanayileşmiş ülkelerdekine göre farklılık göstermesine neden olan faktörlerin başında, sanayileşmekte olan ülkelerin yatırım finansmanı eksikliği, makroekonomik dengesizlikler

5 Carvalho, 1990; Carvolho ve Schmitz, 1989; Duruiz ve Yentürk, 1992; Mohanan ve , 1989.

ve emeğin görece ucuzluğu gelmektedir. Nitelikli yönetici ve mühendis ihtiyacı sanayileşmekte olan ülkelerin en kritik darboğazıdır. Ayrıca, AR-GE, üniversite-sanayi işbirliği gibi kurumsal desteklerin eksikliği ve ülkenin sınırları içinde yeni teknolojileri üreten ya da danışmanlık hizmeti veren sektörlerin zayıf olması da önemli faktörlerdir.

Burada ayrıca, bu ayak uydurma sürecini şu ya da bu şekilde başlatan ve bloklar içinde kalmayı başaran sanayileşmekte olan ülkelerde ortaya çıkabilecek olan iki önemli sorundan söz etmek gerekmektedir.

Bu sorunlardan biri istihdam azalması olacaktır. Bu azalma, sadece emekten tasarruf eden teknolojik gelişmeler ve niteliksiz emeğe olan ihtiyaçtaki azalma nedeniyle değildir. Sanayileşmekte olan ülkeler, yeni mikroelektronik donanımlı teknolojilere olan taleplerini, bu ürünleri kendileri üretmedikleri sürece ithalat yoluyla karşılamaktadırlar. Bu, yeni teknolojilerin kullanılması ile ortaya çıkacak olan istihdam azalmasının teknolojilerin üretilmesi yoluyla bir ölçüde karşılanması olasılığını da ortadan kaldırmaktadır. Tam aksine, sanayileşmekte olan ülkelerin bu teknolojilere olan talep artışı sanayileşmiş ülkeler için bir istihdam yaratacaktır. Kendi ürettikleri konvansiyonel teknolojilere olan talebin azalması da göz önüne alındığında, yeniden yapılanma süreci, sanayileşmekte olan ülkeler için sanayileşmiş ülkelere oranla daha hızlı ve önemli bir istihdam azalmasına neden olabilecek niteliktedir.

Sanayileşmekte olan ülkelerin önündeki diğer bir önemli sorun Ölçekteki küçülmenin getireceği sonuçlarla ilgilidir. Görece daha küçük ölçeklere sahip olan sanayileşmekte olan ülkeler için bazı avantajlardan sözediliyorsa da, sendikacılığın işkolundan işyeri sendikacılığına kayması, küçük aile işletmeciliğinin ön plana çıkması toplu sözleşme geleneğinden ve sosyal yardım, ihtiyarlık sigortası, kreş gibi kazanılmış birçok haktan geri dönüşü beraberinde getirebilecektir. Bu geri dönüş, ABD, İngiltere, Almanya gibi ülkelerde, ölçek ne kadar küçülürse küçülsün mümkün olmayabilir; ama zaten modernleşme sürecinde belirli aşamalara erişememiş olan ülkelerde daha yeni yeni kazanılmaya başlayan birtakım haklardan geri dönüş anlamına gelebilir. Emek-sermaye ilişkisine girmemiş nüfusun yoğun olduğu sanayileşmekte olan ülkelerde ise, bu risk daha da büyük olabilecektir.

Yeni dünya iktisadî işbölümünde sanayileşmekte olan ülkelerin konumlarının daha kolay kontrol edilebilmesinin dışında, sosyal çalkantı ve modernleşme sürecinden sapmalara yol açabilecek bazı sorunların da varlığı nedeniyle, yeni genişleme dönemi -eğer ortaya çıkarsa- bu ülkeler için pek parlak bir dönem olmayacaktır.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

Aglietta, M. (1982) World Capitalism in Eighties, *NLR,* no 136.

Amsden, A. (1990) Third World Industrialization: Global Fordism or a New Model, *NLR,* no 182, Türkçesi: *Birikim,* no 28.

Arın,T. (1985) Düzenleme, Birikim, Bunalım, *11. Tez, no* 1, İstanbul.

Beaud, M. (1986) Sur la Specifite de la Crise Actuelle, *Cahier de Gemdev,* no 6, Paris.

Boyer, R. (1986) La Grande Depression de la Fin du XXeme Siecle et la Crise Actuelle, *Cahier de Gemdev,* no 6, Paris.

Carvalho, R.J. (1990) Why the Market Reserve is not Enough, The Workshop on Hi-tech for Industrial Development, June 1990, IDS, Sussex University, Sussex.

Carvalho, R.J. ve Schmitz, H. (1989) Fordism is Alive in Brazil, in Kaplinsky, 1989.

Commissariat General du Plan (1990) *Du Fordisme au Toyotisme? Les Voies de la Modernisation du Systeme Automobile en France et au Japon,* La Documentation Française.

Coriat, B. (1984) *La Robotique,* La Decouverte, Paris.

Coriat, B. ve Saboia, J. (1989) Regime d'Accumulation et Rapport Salarial au Bresil, *Cahier de Gemdev,* no 12. Paris.

Coriat, B. (1990) *L'Atelier et Robot,* Christian Bourgois editeur, Paris.

Dubofsky, M. (1989) A New Look at the Original Case: To What Extent was the USA Fordist? *Cahier de Gemdev,* no 12, Paris.

Duruiz, L. ve Yentürk, N. (1992) *Facing the Challenge: Turkish Automobile, Steel and Clothing Industries' Responses to Post-Fordist Restructuring,* Ford Foundation, İstanbul.

Eatwell, J. (1985) Recognising Economic Reality, *The Listener,* 5 January 1985.

Fröbel, F. ve diğerleri (1983) Dünya Ekonomisi, *Bunalım ve Siyasal Yapılar,* Belge Yayınları, İstanbul.

Harman, C. (1984) *Explaining the Crisis: A Marxsist Re-Appraisal,* Bookmarks, Londra.

Harvey, D. (1989) *The Condition of Post-Modernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change,* Basil Blackwell, Oxford.

Hirst, P. ve Zeidin, J. (1991) Flexible Specialization Versus Post-Fordism: Theory Evidence and Policy Implictions, *Economy and Society,* vol 20, no 1.

Hirst, P. ve Zeitlin, J. (1988) *Reversing Industrual Decline,* BERG, Oxford.

Hoffman, K. (1985) Microelectronics International Competition, Development Strategies: the Unavoidable Issues, *World Development,* vol 13, no. 3.

Hoffman, K. (1989) *Technological Advance and Organizational Innovation in the Engineering Industry,* Susşex Research Ass. Brigton.

Hoffman, K. ve Kaplinsky, R. (1989) *Driving Force: The Global Restructuring of Technology, Labour and Investment in the Automobile and Components Industries,* Westview Press, Londra.

Kaplinsky, R. (1989) Restructuring Industrialisation, Special Issue, *IDS Bulletin,* vol 20, no 4, Oct 1989.

Kaplinsky, R. (1989) Technological Revolution and International Division of Labour in Manufacturing: A Place for the Third World, *The European Journal of Development Research,* vol, 1 no 1.

Keyder, Ç. (1984) *Kriz Üzerine Notlar,* Tekeli (1984) içinde.

Keyder, Ç. (1989) Modernizm ve Kriz, Söyleşi, *Defter,* no 8, İstanbul.

Keyder, C. (1991) Ulus Devletin Krizi, Söyleşi, *Defter,* no 16, İstanbul.

Lipietz, A. (1985) *Mirages et Miracles, Problemes de l 'Industrialisation dans le Tiers Monde,* La Decouverte, Paris.

Lipietz, A. (1986) La Mondialisation de la Crise Generale du Fordisme 1967-1984, *Cahier de Gemdev,* no 6, Paris.

Lipietz, A. (1982) Derriere la Crise la Tendance a la Baisse du Taux de Profit, *Revue Economique,* vol 33, no. 2.

Lipietz, A. (1982) Towards Global Fordism? *New Left Review,* no 132, çeviri: Savran ve Satlıgan, 1988 içinde.

Murray, R. (1988) Life after Henry (Ford), *Marxism Today,* Oct 1988.

Murray, F. (1987), Flexible Specialisation in the "Third Italy", *Capital and Class,* no 33.

Mohanan, P. ve Subrahmanian, K.K. (1989) Diffusion of Microelectronics Technology, Rapor, Centre for Development Studies, Trivandrum.

Piore, J.M. ve Sabel, F.C. (1984) *The Second Industrial Divide: Possibility for Prosperity,* Basic Book Pub, New York.

Pollert, A. (1991) *Farewell to Flexibility?,* Basil Blackwell, Londra.

Roobeek, A. (1984) The Crises of Fordism and the Rise of New Technological Paradigm, *Futures,* April.

Rosier, B. (1991) *İktisadî Kriz Kuramları,* Cep Üniversitesi, İletişim Yayınları, İstanbul.

Sayer, A. (1986) New Developments in Manufacturing; just-in-time System, *Capital and Class,* no 30.

Sayer, A. (1989) Post-Fordism in Question, *International Journal of Urban and Regional Research,* vol 13, no 4.

Savran, S. ve Satlıgan, N. (1988) *Dünya Kapitalizminin Bunalımı,* Alan yay, İstanbul.

Schmitz, H. (1989) Flexible Specialisation A- New Paradigm of Small Scale Industrialisation? *IDS,* mimeo, University of Sussex, Sussex.

Tekeli, 1. ve diğerleri (1984) *Türkiye'de ve Dünyada Yaşanan Ekonomik Bunalım,* Yurt Yayınları, Ankara.

Womack, J. Jones, D. ve Ross, D. (1990) The Machine that Changed the World, Macmillan, New York.

Williams, K. Cutter, T. Williams, J. ve Haslam, C. (1987) The End of Mass Production, *Economy and Society,* no 16.

Post-Fordist Changes and the future of international division of labour

This paper aims at analysing the crisis of post-Fordist production system which should be considered within the context of overall crisis. The increasing inability of the Fordist production system to respond to the changes in the new socioeconomic conditions which began in the early 70s have effectively ended its era of dominance. In adtition to the changes in the socioeconomic conditions, the technical rigidity of the Fordist system which were the basic causes of the fall in productivity and in the profit rate undermined its feasibility. Post-Fordist system represents the evolution of the old production system in order to overcome the crisis by adapting itself to the new socioeconomic conditions and by changing the production process trough an increase in the productivity/profit rate, rather than being a radical alternative to the existing labour-capital relation. Thus, it represents "invariability for change".

The main concern of this paper is with changing aspects of the international division of labour and its impact on the industrialisation of developing countries. The determinants of the international division of labour will be changed and rules governing the hierarchy of economies will be rewritten. The changing economics of location towards developed countries and the direction of production towards the domestic or regional market will create the growing incidence of trading blocs and protectionism. Which developing countries become incorporated in which bloc will have considerable importance in the future international division of labour. Post-Fordist production process will have a strong bearing on the integration of developing countries into the new international division of labour. A fundamental restructuring process in their industries is necessary in order to be accepted by one of the blocs, but this process may increase the control over their industrialisation, create a high level of unemployment and will rise the possibility of the reemergence of pre-modern relation.

Uluslararası işbölümünde yeni eğilimler: birikim rejimleri ve düzenleme tarzları*

Alain Lipietz

Yirmi yıl kadar önce, tüm yargıçlar aynı karara varmış olmasalar da, dava halledilmiş görünüyordu. Sanayileşmiş uluslar, diğerleriyle tezat halinde bir uluslararası işbölümünde yeralmaktaydılar. Sanayileşmiş uluslar mamul mallar ihraç ederken, diğerleri madensel ve tarımsal hammaddeleri ya da işgücü ihraç etmekteydiler. Liberal iktisatçılar arasında yeralan baskın bir gruba göre (iktisadi büyümenin aşamaları modeliyle 1963'ün Rostow'u gibi), sanayileşmiş uluslar, çocukların yetişkinlerden geride kalması gibi, sanayileşmemiş ulusların geride kalmışlardı. Sanayileşmemiş ülkeler, yakın bir dönemde sanayileşmiş olanları taklit edebilecekti ve iktisadi değişim de buna katkıda bulunacaktı. Öte yandan, çeşitli heteredoks, Marksist, 'bağımlılıkçı', Üçüncü Dünyacı düşünce çizgileri ise, merkez ve çevre (yani Kuzey ve Güney) arasındaki ilişkilerin, gerçekte, Güney'de herhangi bir 'normal' gelişme ihtimalini önlemekte olduğunu ileri sürmekteydiler.

Bağımlılıkçıların argümanı, yaklaşık olarak şöyleydi: Kuzey, artıklarını ihraç edebileceği bir dış pazar olarak Güney'e ihtiyaç duymaktaydı. Ayrıca, Güney'in birincil sektöründe üretilen zenginlik, eşitsiz mübadele yoluyla Kuzey'e aktarılmaktaydı. Güney'in iktisadi kurtuluşu, Kuzey'e bir saldırı niteliği taşımak durumundaydı; Kuzey ise böylesi bir neticeyi önleyecek askerî vasıtalara sahipti.

Bu önerme, liberal argümana kıyasla engin bir avantaj kesbetmekteydi. Araştırmaların, dünya sistemindeki iktisadi alanlar arasındaki bağlantılar üzerinde yoğunlaşmasını sağlamaktaydı. Öte yandan, merkezde olsun, çevrede olsun, kapitalist birikimin somut koşullarıyla ilgilenmemek gibi bir zayıflığı da vardı. Sonuçta, ne merkezdeki birikimin mantığında olagelen dönüşümleri, ne de çevre ülkelerdeki paralel dönüşümleri görüyordu.

(*) Bu makale, 1981 yılında Sfax'da, 1982'da, 1983'te Ottowa ve Paris'te gerçekleştirilen bir dizi konferansta sunulan bildirilerin bir özetidir. *Production, Work,* Territory'den (Ailen J.Scott-Michael Storper), Unwin Hyman, Boston 1986, s. 16-39) Çeviren: Bülent Peker.

Azgelişmişliğin kaçınılmaz gelişmesi dogması, 1970'lerde bazı çevre ülkelerinde gerçek bir kapitalist sanayileşme olgusunun ortaya çıkmasıyla ciddi bir darbe aldı. Bazı Marksistler, bu gelişme karşısında, Rostowcu tezin peşine takılarak emperyalizme kapitalizmin öncü kuvveti, üretici güçlerin gelişmesini ve insanlığın birleşmesini sağlayan bir güç olarak kasideler bile düzdüler (Warren, 1980). Diğerleri ise, olayın yeniliğini reddetmekle yetindiler (Frank 1982).

Emperyalizm/bağımlılık yaklaşımı, inkâr edilemez avantajlarına rağmen, (gelişmenin aşamaları yaklaşımında da olduğu gibi) ahistorik (tarihsel olmayan) bir dogmatizmle malûl görünmektedir. İki durmuş saat, tarihin devinimini dalgın dalgın seyreylemektedir. Güney bir durgunluk döneminde midir? Bağımlılıkçı saat tam zamanı söyler. Yeni bir sanayileşme mi gerçekleşmektedir? Taklit etme zamanıdır.

Bu tıkanıklığı aşmak için, merkezde olsun, çevrede olsun, her ülkedeki kapitalist birikimin biçimlerinin tarihî ve 'ulusal' farklılıklarını gözönünde bulundurmak gerektiği açıktır.

Ancak, emperyalist dönemde evrildiği biçimiyle uluslararası işbölümünün doğru teorisini sunmak gibi bir iddiam yok. Tam tersine, yapmak istediğim, ihtiyatlı bazı metodolojik açıklamalar geliştirmek, terim ve kavramların belli bazı yanlış kullanımlarına karşı uyarılarda bulunmaktır. Bu yanlış kullanımlar, yukarıda belirttiğimiz tıkanmaları da kısmen açıklar. Daha sonraki bir bölümde, merkezî kapitalizmin gidişatındaki değişikliklerin, 'eski' işbölümü üzerinde güçlü etkileri olduğunu göreceğiz. Buna göre, yine daha sonraki bir bölümde kaynaklarını ve mantığını inceleyeceğimiz, 'çevresel bir Fordizm' husule gelmiştir.

Yöntem meseleleri

İki yanılgıya karşı uyarmakla başlamak istiyorum: Birincisi, somut gerçekliğin, kendileri de 'emperyalizm' ya da 'bağımlılık' gibi evrensel kavramlardan türetilen içkin yasalardan tümdengelimle çıkarsanması; ve ikincisi, özde aynı şey olan, her ulusal sosyal formasyonun içsel evriminin, global bir şefin yönetiminde icra edilen bir partisyonmuşçasına çözümlenmesi.

Emperyalizm ya da mahşerin canavarı (Apokalips)

Umberto Eco, *Gülün Adı*'nda, (1980) bir ortaçağ manastırında gizemli bir cinayetler dizisinin düğümünü çözen Fransisken bir Serlok Holmes'u, Baskerville'li William'ı anlatır. Cinayetler, Mahşerin lanetleri gibi, bir bireyle bağlantılı görünmektedir. William, bu yolu izleyerek, gizli katili ve amacını keşfeder; her cinayetin kendine özgü nedenleri ve bahaneleri olduğunu, ve, doğal olarak, Deccal'le bir ilgisi olmadığını farkeder. Ancak (ki, bu romanın üstün zekâsını gösterir), (a) suçlu, mahşerin planını izlediğine kendini inandırmıştır; (b) suçlarından hiç değilse

biri belli bir akıbetle sahnelenmiştir; ve (c) suçlu, sonuç itibariyle, gerçekte Deccal rolü oynamaktadır.

Böylelikle, William (Ortaçağların büyük İngiliz Fransisken filozofu Occam'lı William'ın ve aynı zamanda göstergebilimin kurucusu Amerikalı C.S. Peirce'nin sözcüsüdür), genel yasaların boş olduğunu ve tekil olayların zenginliğini çıkarsar.

Bu roman, bize harika bir öykü ve ders verir. Biz de, düşüncemizi aşırı şemalaştırarak, genelleştirerek, dogmalaştırarak Canavarları yaratmadık mı? Bu canavarlardan ve özelliklerinden, somut tarihin gelecekteki açımlanmalarını çıkarsamadık mı? 1960'larda, emperyalizmin sabit yasalarının, bir tarafta refahı ve bir tarafta yoksulluğu kutuplaştırarak uluslar arasındaki uçurumu büyüteceğini kabul etmedik mi? Boyunduruk altındaki ülkelerde sınaî gelişmenin imkânsızlığına dair tahminlerde bulunmadık mı? 1970'lere gelindiğinde, İngiltere'nin çöküşü hızlanır, ABD nisbî bir düşüş sergiler ve Yeni Sanayileşen Ülkeler (YSÜ) emperyalizmin arka bahçesinde aynı gelişme yolunu izlemeye girişirken, ne demek durumundaydık? Bazıları daha fazla teori üretmeyi denedi ve (Mahşerin yeni dizelerine sığınarak) kaçınılmaz bir geleceği tahmin etmeye devam etti. Böylelikle Warren (1980), Marks'ın üretici güçlerin gelişmesinin, üretim ilişkilerinin sona ermesine neden olacağı varsayımı kadar kesin bir şekilde Hindistan demiryollarının kapitalist ilişkileri geliştireceğini varsaydığı eski metnini keşfediverdi.

Temel mesele şudur: Lenin'in de belirttiği gibi, "Tarih, bizim sahip olduğumuzdan çok daha sınırsız bir tahayyüle sahiptir". Yani, insan türünün tarihi, öngörüyle donatılmış bir özne değil, fakat zaferleri ve bozgunlarıyla birbirine karşı mücadele eden milyonlarca özneden oluşan geniş bir bütün olarak, kendi tarihini yaratan o 'nesnel özne'nin (Kosik 1970) tarihidir.

Marks'ın kendisi de hayli soyut bir şekilde, Evrensel'i kavramış olmanın Tikel'i, bilmek için yeterli olduğu düşüncesine karşı uyarır bizi. Bu Evrensel, her halükârda, gerçek pratik deneyimi zihnimizde sistematize etmemizden ibarettir. Kutsal Aile'de vurgulandığı gibi; "Gerçek meyvalardan yola çıkarak meyvanın soyut temsilini yaratmak ne denli kolaysa, meyvanın soyut tasarımından gerçek meyvalar yaratmak da o denli zordur."

Tarihin alışkanlıkları

Öyleyse, tarihin özgürlüğü ışığında, rasyonel bir bilginin mümkün olamayacağı mı söylenmeli? Evrensel yasa, gereklilik yok; dolayısıyla, bilim yok, genelleme, kavram yok mu demeli? William gibi konuşmak gerekirse; herhangi bir yasa Tanrı'nın özgürlüğünü kısıtlayacağından, oluşsal alana dokunmuş bir gerekliliği kavramak mümkün müdür? William (gerçeği, Occam), olumlu bir yanıt verir. Zira, bir taraftan, Tanrı kendi özgürlüğü içinde hâlâ çelişkisizlik ilkesine tabî olduğundan, herşeyin olabileceği söylenemez. Öte taraftan, Tanrı'nın kudreti yaradılışta

maddeleşmiş, yani 'koşullanmış bir kudret' olarak, tabiatın yaratılmış bir alışkanlığı olarak şeyleşmiştir.

Tedirgin olmayın; bir ilahiyat dersi verecek değilim. Demek istediğim, kendimizi bu diyalektik materyalizmle sınırlayacaksak, bilim tarihi için bilimsel bir proje mevcuttur: (a) insanlar arasında ve geçmiş mücadelelerde ortaya çıkan düzenliliklerin incelenmesi, (b) geçici olarak çözümlenmiş çelişkiler sebebiyle ortaya çıkan, bu düzenliliklerdeki bunalımların incelenmesi; (c) insanların özgürlükleri için ya da karşısında sürdürdükleri bugünkü mücadelenin tezahürü olarak, bu düzenliliklerdeki değişikliklerin incelenmesi.

Bu, kullandığımız kavramların basit bir şekilde boşlukta oluşmaması gerektiği anlamına gelir. Tam tersine, kavramlar, yalnızca kısmen bir sistem oluşturan bir gerçekliğin kısmen sistemleştirilmelerinin ürünüdürler. Öyleyse, diğer somut durumlarda karşılaştığımız genel özellikleri ayırdetmek için kullanılmaktadırlar. Bu durumda, ya muvafıktırlar (pertinent) ve 'tarihin alışkanlıklarının baskısı' altındaki insanların özgürleşmesine yardım edeceklerdir, ya da yetersizdirler ve dolayısıyla gözden geçirilmeli, gerekirse reddedilmelidirler.

Kapitalist üretim tarzını ele alalım. Kapitalist üretim tarzı, insanlar arasında belli bölgelerde belli zamanlarda insan ilişkilerinin belli bir sistemini belirleyen zengin bir kavramdır. Eğilimlerini ve karşı-eğilimlerini, bazılarını gözlemlerimiz, bazılarını mantıkî tümdengelim yoluyla biliriz. Bu üretim tarzının en büyük çelişkilerinden biri, pazar veçhesinden kaynaklanmaktadır. Yani, kapitalistlerin, firmalarında üretimi nasıl örgütleyeceklerini ve (alışkanlık ve hesap sayesinde) nasıl kuracaklarını biliyor olmalarına rağmen (Marks 1867, Bölüm XIV), toplumun geri kalan kesimlerine karşı hâlâ şahsî kumarbazlar gibi davranmaktadırlar. Ürettikleri mallar, üretimi kârlı kılan bir fiyatla satılacak veya satılamayacaktır (meşhur 'gerçekleştirme' sorunu). Sistem, -bunalım halleri dışında- yine de çalışır. Nasıl çalıştığını incelemek, yeni kavramların üretilmesini gerekli kılar. Çok sayıda Fransız meslektaşla birlikte, 'birikim rejimi' ve 'düzenleme tarzı' kavramlarını önermiş bulunuyoruz. Bunları aşağıda tanımlayacağım. Fakat burada, metodolojik konumlarını açıklığa kavuşturmak için birkaç noktaya değinmek isterim.

Birikim rejimi, net ürünün tüketim ve birikim arasında tahsis edilmesi sürecinin uzun vadede istikrara kavuşturulmasını tanımlar; üretim koşulları ve ücretli emeğin yeniden üretiminin koşulları arasında bir bağıntıyı îmâ eder. Yanısıra, kapitalizm ve diğer üretim tarzları arasındaki bazı bağlantı biçimlerini de îmâ eder. Matematiksel olarak, bir birikim rejimi bir yeniden üretim şemasıyla tanımlanabilir. Bir birikim sistemi mevcuttur, zira yeniden-üretim şeması uyumludur: Bütün birikim sistemleri mümkün değildir. Aynı zamanda, bir rejimin yalnızca mümkünlüğü, mevcudiyetini belirlemek için yeterli değildir; zira, bütün bir bireysel kapitaller ve birimler kümesinin, onun yapısına göre davranması gerekliliği yoktur. İlişki ağlarını düzenleyen ve böylece sürecin bütünlüğünü, yani bireysel davranışların yeniden üretim şemasıyla yaklaşık bir tutarlılık içinde olmasını sağlayan

normlar, alışkanlıklar ve kanunlar biçiminde bir birikim rejiminin gerçekleşmesi de mevcut olmalıdır. Bu içselleştirilmiş kurallar ve toplumsal süreçler bütünü, düzenleme tarzı olarak adlandırılır.

Şu da belirtilmeli: Hiçbir düzenleme tarzı bir birikim rejimini idare edemez; herşeyden önce, tekil bir tarz, kendini kısmî düzenleme biçimlerinin farklı kombinasyonları olarak gösterebilir. Örneğin, dolaylı ücret, ABD'de, Kuzey Avrupa'da taşıdığı ehemmiyeti kesbetmez.

Hepsinin üstünde, -ve bu esasa dair bir noktadır- yeni bir birikim rejiminin ortaya çıkışı, gözlemlenebilecek bazı eğilimlere denk düşse de, kapitalizmin alnında yazılı değildir. Birikim rejimleri ve düzenleme tarzları, beşerî mücadeleler tarihinin neticeleridir- toplumsal yeniden üretimde biraz kurallılık ve süreklilik sağladıkları için çıkabilen neticelerdir. Demek oluyor ki, herhangi bir somut sosyal formasyonu, standartlaşmış, kaçınılmaz bir oluşum olarak kavramaya çalışmak hiç de anlamlı değildir.

Daha beter işlevselcilik

Çağdaş kapitalizmin hassas vaziyetine, yeniden-üretimin sürmesi için çözümlenmesi gereken çelişkilerin çokluğuna ve bir birikim rejimi ve düzenleme tarzı içinde islâh edilmesi gerekliliğine henüz değinmiş bulunuyoruz. Ancak, düzenleme rejiminin, basit bir şekilde birikim rejimini işletmek gibi bir 'işlevi' olduğu varsayımını yapamayız (örneğin, sosyal güvenlik, kitlesel üretimin daha mülayim bir şekilde çalkalanması için icâdedilmiştir). İşin aslına bakılacak olursa, bir birikim rejimi ve düzenleme tarzları birlikte istikrar kazanırlar. Zira, belirli bir süre için toplumsal ilişkilerin bunalım tehlikesi olmaksızın yeniden üretilmesini garantiye alırlar. "Herşey şunların -veya bunların- olması için çalışır..." metaforik deyişinde de olduğu gibi, a posteriori bir işlevselciliği uygulamak mümkündür çok çok (örneğin, çevrenin azgeliştirilmesinin amacı, kapitalizmin merkezdeki işlevselliğidir).

Hiç kuşkusuz, işlevselcilik (hattâ niyetselcilik) eğilimleri, hiçbir yerde uluslararası ilişkiler teorisinde olduğu kadar belirgin değildir. Burada sözettiğimiz, Ricardo ya da Hecksher-Ohlin-Samuelson teoremi denen teoremin savunucuları değil; bunlara göre, uluslararası işbölümü, göreli üretkenlikleri hesapladıktan, kollektif tercihleri değerlendirdikten ve faktörlerin başlangıç niteliklerini dikkate aldıktan sonra, üretimin optimal dağılımını hesaplayan bir dünya kongresinin ürünüdür. Kongreye katılanlar, eve dönerken yalnızca serbest değişimin faziletlerine değil, her ülkenin karşılaştırmalı maliyetler yasasının neticesi olan kaderinin meşruiyetine de ikna olmuşlardır.

Emperyalizm ya da bağımlılık kuramcılarının büyük başarısı, bu hikâyeyi çeşitli mazeretlerle savunanları süpürüp temizlemiş bulunuyor. Şunu belirttiler: iktisadî yöreler arasındaki ampirik olarak tartışılmaz farklılıklar, zenginlik ve kudret

farklarından oluşmaktadır; ve bu durumdan yararlananlar, piyasanın görünmez elinden ziyade, mevcut durumu sürdürmeye veya zorla dayatmaya îmân etmişlerdir.

Görüşlerinde Ricardo'dan çok Adam Smith'i temel alan Marksistler ve bağımlılık teorisyenleri, doğru bir şekilde göstermişlerdir ki, mübadele yapılarının istikrar kazanmasıyla sonuçlanan kapitalizmin uluslararası eşitsiz gelişiminin mevcudiyeti, ileri ülkelerdeki hızlı birikimi gözeten bir durumdur. Kısacası, merkez-çevre kutuplaşmasının düzenleyici bir rol oynadığı küresel çapta bir birikim rejimi mevcut gibi görünmektedir.

Bu, şu iddiadan bir adım öncesidir: Bu rejim, tahakküm altındaki ülkelere dayatılmıştır, çünkü kapitalizmin problemlerinin çözüme kavuşturulması işlevinin bazı bölgelerin omuzlarına yüklenmesi gereklidir; ya da daha da kötüsü, bu hâkimiyet ilişkileri, Sözkonusu problemlerin çözülmesi *niyetiyle* dayatılmıştır. Merkezin taleplerini dayatan bilinçli bir öznenin mevcudiyetinden mi, yoksa kendi işlerliğinin gereklerince merkezi çevreden ayıran içkin bir global (küresel) gerçekliğin mevcudiyetinden mi sözettiğimiz, yalnızca bir üslup meselesidir.

Ancak *neticeleri sebeplerle ve* kısmen sistematik düzenliliklerin biraraya gelmiş olmasını da bir sistemin tamamen konuşlandırılmasıyla karıştırmamalıyız. Uluslararası işbölümünü bu şekilde düşünme gereğinin nedenleri arasında, tarihin sonsuzluğu, sınıf mücadelesi ve kapitalist rekabet sayılabilir. Ulusal toplumsal formasyonların özerkliği gerçeği ve devletlerin egemenliği de açıkça ön planda tutulmalıdır.

Devlet, gerçekte her düzenlemenin asli modeli olarak alınan bir oluşumdur: İşte bu düzeyde sınıf mücadelesi düzenlenmektedir; devlet, yokluğunda 'ulusal' topluluğu oluşturan grupların sonsuz bir mücadelede tükenebileceği uzlaşmanın kurumsal biçimidir. Dünya kapitalizminin başlangıçtan beri, dünya çapında düzenleme biçimleriyle, tek bir birikim rejimi olarak kurumsallaştırılmış olduğunu varsaymak, iktisadî dönüşüm ile sosyal normların, tek bir egemenlik tarafından garantiye alınmış ve ardından yerel devletlere aktarılmış olan sistemli prosedürlerin de aynı zamanda dünya çapında kurumsallaştırıldığını farzetmek anlamına gelebilir. Bu, yeryüzünde belli bir yerdeki her uzlaşma ya da iktidar ilişkilerindeki herhangi bir kaymanın, mükemmel bir homeostaz** kesbeden sibernetik bir sistemdeki gerekli ayarlamalara tekabül ettiğini farzetmek anlamına gelebilir.

Bu portre, gerçekçi olmadığı kadar soğuktur da. Kapitalizmin her ülkede gelişmesi, birincil olarak dahilî sınıf mücadelelerinin neticesinde husule gelir. Bu süreçte, yerel devlet tarafından ayakta tutulacak düzenleme biçimleriyle pekiştirilen birikim rejimlerinin taslakları ortaya çıkar. Bu ulusal sosyal formasyonlar içerisinde, dış ilişkiler birikim rejimi açısından yararlı olabilir ve belirleyici bir önem kazanabilir; hemen ardından, ulusal toplumsal formasyon bu ilişkiler olmaksızın

(**) Bir (biyolojik) sistemin, yaşaması açısından en uygun koşullara uyum sağlarken dengesini korumasını sağlayan, kendi kendini düzenleme süreci - çn.

işleyemez hale gelebilir; zira, bu ilişkiler üretim tarzının bazı çelişkilerini çözmektedir. Bu ilişkiler, o andan sonra açıkça bu amaç için mevcutmuş gibi *tezahür* eder. Gerçekte, belirli uygun ilişkiler bir diğeriyle kombine"hale gelir; hepsi bu. Bu kombinasyon, başka ilişki biçimleriyle gerçekleşmiş olsaydı, hikâye başka bir şekilde olacaktı.

Demek ki amaç, her ulusal toplumsal formasyonu kendi içinde incelemek, birikim rejimleri ve düzenleme tarzlarının arka arkaya oluşumunu gözlemlemek; yayılımının, bunalımlarının ve oradaki dış ilişkilerinin tahlilini yapmaktır. Bu, merkez ülkeleri için düzenli olarak yapılmaktadır. Ancak, çevrenin işleyişindeki özellikler, genel olarak, merkezin taleplerinin *sonuçları* olarak ele alınmaktadır.

Çevre ülkelerinin azgelişmişliğinde kötü niyetli bir müdahale yoktur ve birikim rejimleri, bir sistem oluşturmaksızın mekânsal olarak yan yana dizilmişlerdir denilebilir mi? Gizemli Deccal'in kabahatleri karşısında William'ın meselelerine dönüyoruz. Sonunda, entrika düğümlerini çözer; çünkü sebepler arasındaki bağlantıları, işaretler arasındaki ilişkileri aramıştır: Ve her durum nevi şahsına münhasır bir durumdur.

Kapitalizmde genel çelişkiler mevcuttur; ve emperyalizm bunları geçici olarak da olsa çözebilecek durumdaysa bu genel çelişkileri özgün ulusal kapitalizmlerin yararına olacak bir şekilde çözerek gelişmiştir demek meşrudur. Emperyalizm, özel olarak bu çelişkileri çözmek için yaratılmadı, fakat varlığını sürdürdü; gelişti, çünkü gerçekte bu çelişkileri çözdü.

Bazı ülkelerde belli sınıf ittifakları zorla zaptedildi ya da ülkelerini uluslararası ilişkilerde çevresel bir işleve indirgemenin kendi avantajlarına olacağına inandılar. Ve gerçekten de, merkez/çevre ilişkilerinin istikrar kazandığı andan itibaren, özgün düzenleme rejimlerini (seferler, savaşlar, uluslararası antlaşmalar, taşeronluk mukaveleleri ve uluslararası mali sistem vs.) haiz bir global birikim rejimi (ya da uluslararası bir işbölümü) mevcuttur demek mümkündür.

Ulusal birikim rejimlerini ve global birikim rejimlerini nasıl uzlaştıracağız? Bunlar, dalga/parçacık ikiliğinde de olduğu gibi, aldığımız perspektife dayalı olarak aynı şeyin iki veçhesini oluştururlar. Böylece, İspanyol birikim rejimiyle birlikte merkantilist dönemdeki dünya iktisadının belli bazı özelliklerini de Ticaret Üçgeni karakterize etmekteydi. Benim 'Çevresel Fordizm' olarak niteleyeceğim şey de, 1970'li yıllar dünya iktisadının belli özellikleriyle birlikte YSÜ'i de karakterize eder. Ancak, gerçeklikte, mücadeleler ve kurumsal uzlaşmalar asli olarak ulusal çerçevede gerçekleşir; dolayısıyla, dış bağlantılarıyla birlikte her toplumsal formasyonun incelenmesi, metodolojik bir öncelik kesbetmektedirler.

Bazı birimlerin, devlet ya da şirketlerin, emperyalizmin belli sorunları çözebildiğim bilerek, özellikle emperyalist ilişkiler yarattıkları ya da sürdürdükleri ihtimalini dışlayabilir miyiz? Pazarları açık tutmak, hammadde elde etmek, ucuz işgücü kaynaklarının denetimini kaybetmemek için tahrik edilmiş savaşlar ve

darbeler olmuştur ve olacaktır. Fakat kendimizi, tahakküm altındaki ulusların kaderini açıklamak için merkez ülkelerdeki hâkim grupların açık müdahaleleriyle sınırlamak, özel bir biçimde genel bir durumu birbirine karıştırmak demektir. Tam tersine, bu müdahaleler, sıklıkla iktisadî olmayan amaçlar taşıyan ve sıklıkla çelişkiler barındıran eylemlerdi; mevcut bir birikim rejimi lehine az ya da çok dayatılmış bir uzlaşmayla sonuçlandılar.

Merkezî kapitalizmin maceralarından yola çıkan bir yaklaşım, Kuzey Amerika, Japonya veya Prusya'nın başanlarına dâir ya da Latin Amerika'nın başarısızlıklarına dâir bir açıklama getiremez. Avustralya, Kanada veya Arjantin'in göreli kaderlerine dair hiçbir şey söylenemez; kuşkusuz, Arjantin kadar Kanada'ya dair olarak da yanıltıcı bir durumdur bu.

Kolayca görülebileceği gibi, sömürgeler ve metropoliten gücün politikalarına tabî araziler konusunda olaylar oldukça farklıdır. Sömürgelerin hâkim metropoliten grupla ilintili işlevleri bellidir (İspanya, sömürgelerinin neye malolacağını asla farkedemediyse de). Bölgeler için de aynı şey geçerli. Yerel durumun özellikleri konusunda dikkatli olmamız gereken alan, resmen bağımsız olan ve görece özerk sınıf mücadelelerine sahne olan ülkelerdir. Böyle bir durum, 19. yüzyıl başından itibaren Latin Amerika'daki eski sömürgeler, ve yüzyılın sonunda bazı İngiliz dominyonları, özellikle Kanada ve Avustralya için sözkonusudur. Ancak, Frank'ın (1979) meseleyi koyarken, derhal mahşerin diline başvurmuş olması anlamlıdır: "1820'lerden başlayarak, Canning ve Bolivar tarihî süreci ifâde etmekteydiler: Bu Tanrı'nın takdiri değilse, Latin Amerika'nın kaderi dünya kapitalist gelişiminin elindeydi". îthalat-ihracat sektörüne dayalı liberal burjuvazinin, (imalatı geliştirmeye yönelmiş) ulusal burjuvazinin yenilgisinde oynadığı anahtar rolü ayrıntılarıyla açıklayan Frank, daha somut terimlerle iddiasını sürdürür. Mücadele, ulusal burjuvazinin lehine dönmüş olsaydı ne olurdu? Latin Amerika'da bir Prusya veya Japonya var olacaktı belki de. Ancak, bu hikâyede dünya kapitalist gelişiminin yeri ne? Bu, somut süreçlerin *neticelerini* kuramsal olarak özetleyen müstesna bir kavramdır yalnızca; hiç bir şekilde kaderin sebebi değildir.

Sonuç olarak: uluslararası işbölümüne ve etiketlere dikkat

İçkin bir kader, belli bir ulusa uluslararası işbölümünde kesin bir konum takdir etmese de, kapitalizmin içkin çelişkileri, farklı ulusal toplumsal formasyonların birikim rejimlerindeki bazı farklılıklarda geçici bir çözüm bulur; 'bulmak' kavramında ısrarlıyım). Konumlar mukadder değilse bile, yine de bir işgal edilebilecek konumlar *sahası* (yani, tekabüliyet ilişkisi içinde birlikte uygulanabilir ulusal birikim rejimleri silsilesi) mevcuttur. Farklı ülkelerin egemen sınıfları çeşitli 'model' görüşlerine sahiptirler. Bazıları (hakim olanlar), diğerlerini (tahakküm altındakileri, hattâ özerk olanları) çevresel bir statüye mahkûm etmeyi hayal ederken, tahakküm altında ya da özerk olanlar, kendilerini özerkliğe ya da bağımsızlığa götürecek

stratejiler geliştirirler. Ama herkes aynı zamanda hâkim olamaz.

Burada, kapitalizm hayaletini kapıdan kovmaya çalışırken pencereden girmesine göz yumuyor değiliz. Bir kez daha belirtelim: gerçekte bir sistem kurma süreci olan, ya da zekâmızın geçici istikran nedeniyle bir sistem olarak tanımlayabileceği bir süreç, nihayete ermiş bir yapı, ahengi nedeniyle yerleşmiş bir düzen olarak algılanmamalıdır. Bu ahenk, pekçok göreli özerk sürecin karşılıklı etkileşiminin bir sonucu, çeşitli ulusal birikim rejimleri arasındaki tamamlayıcılık ve geçici olarak istikrara kavuşmuş karşıtlıkların bir neticesidir. Merkez/çevre ilişkisi, doğrudan doğruya, özgün bir süreç içindeki devlet ya da ülkelerin ilişkileri değildir. Aslında bu, süreçler arasında az ya da çok bir özerkliği haiz veya dışa dönükleşmiş birikim rejimleri arasında bir ilişkidir. Bu süreçler arası ilişki, yeniden üretim şemasında sermayenin valorizasyonu sürecini yöneten uyumluluk tahditlerine (constraints of compatibility) benzer tahditlere boyun eğmek durumundadır: dünya sermaye malları üretimi, mal talebine eşit olmalıdır. Bildiğimiz gibi, kapitalizmin çelişkilerini çözmeye yararlı olan şemalar, her ülkenin aynı şeyi ürettiği ve mübadele ettiği şemalar değildir. Ancak, halihazırda mevcut uluslararası işbölümü bir kez daha bir 'bulma'nın sonucudur. *

Nitekim, göreceğimiz gibi, bazı iktisadî-malî tekelci gruplar, kendilerini eşitsiz gelişmiş ulusların (ya da bölgelerin) dama tahtasında konuşlandırmaya çalışmaktadırlar. Kendi sektörlerindeki emek sürecini böler ve böylece parçalan farklı istihdam ilişkileri barındıran çeşitli emek havuzlarına dağıtırlar. Bilinçli bir şekilde coğrafî bir işbölümü örgütlemektedirler. Bu pratiklerin genelleştirilmesi ise, yeni bir uluslararası işbölümünü pekiştirmektedir. Ancak, buradan bu yeni uluslararası işbölümünün çokuluslu şirketlerin örgütleme faaliyetlerinin ürünü olduğu sonucu çıkartılamaz. Gerçekte, bu çokuluslu şirketlerin gayeleri, 'ihraç-ikâmesi stratejisi' olarak niteleyebileceğimiz bir kozu kullanmak isteyen bazı ulusal ekonomilerin egemen sınıflarının hırslarını da eklemlemektedir. Bunun çeşitli içsel birikim rejimlerine ('kanlı Taylorizasyon', 'çevresel Fordizm') tekabül ettiğini göreceğiz. Michalet'in (1980) derlediği çalışmalar, genel olarak, çokuluslu şirketler tarafından üretim süreçleri kısımlarının farklı yörelere kaymasının (delocalization) asıl amacının yeni bir uluslararası işbölümü yaratmak olmadığını göstermektedir. Daha sık olarak, merkezdeki kapitalistler basit bir şekilde, çevredeki bir ülkenin diktiği gümrük duvarlarından kurtulmayı, böylelikle mamul maddeleri eski işbölümünün mantığı uyarınca satmayı denemektedirler.

Ulusal toplumsal formasyonların eşitsiz gelişme 'saha'sındaki konumlarının nesnel tabiatı hakkında son bir söz: 'Dünya-iktisadının merkezi', 'gelişmiş ülke', 'azgelişmiş ülke', 'hammadde ihraç eden ülke' ya da 'içe dönük-dışa dönük ülkeler', 'YSÜ'ler', vb. gibi kavramlarla stilistik bir tanım vermek oldukça kolaydır. Ancak bu etiketleri belli bir ülkeye atfetmek, ya da daha kötüsü bir ülkeyi atfedilen etiketlerle tanımlamaya kalkışmak, oldukça zor ve sıklıkla zararlı olmaktadır. Farklı ülkelerin birikim rejimleri (ve böylelikle hakim uluslararası rejim) değişiklik

gösterdikçe, sahanın kendisi de değişiklik göstermektedir. Bu, birinin diğerinin yerine geçtiği, Wallerstein (1974) ve Braudel (1980) gibi konuşmak gerekirse, 'dünya-iktisadı'nın merkezinin bir ülkeden diğerine taşındığı anlamına gelmez. Değişiklik gösteren, sahanın bünyesidir: 'Merkez', önceleri bir kentti (Venedik, Amsterdam), sonra bir ülke (İngiltere, ABD). Fakat neden birden çok merkezler olmasın, neden sistem bir merkez etrafında değil de bir ilişki ağı temelinde örgütlenmiş olmasın? Niçin İngiltere'ye bir halef ya da ABD'ye bir selef aramak zorundayız?

Fakat daha da önemlisi, söz konusu saha gerçekte kendisini durumların, yani global ekonomi içerisindeki yerel rejimlerin ve dahil olma tarzlarının bir yarı-süreklilik hali olarak sunar. Bazı ülkeler dahilî birikim rejimlerini ve dahil olma tarzlarını temsil eder gibi görünür; bu temsil edici durumlarla tek tek ülkeleri karşılaştırırsak, ihtiyarî olarak uluslararası sınıflandırma eğilimi ortaya çıkar. Bu sınıflandırma bir kere yapıldığında (değişik kategoriler arasında ulusların kesin dağılımına dair bir uzlaşmanın olanaksızlığına rağmen), mutlak kategoriyi her ülkenin özel hususiyetlerinde belirleyici olarak düşünmeye yönelik bir eğilim de olacaktır. Esas olarak hammadde ihraç ettiğinden, Arjantin Karayipler'deki bir 'muz cumhuriyeti'yle aynı kategoriye konulur; Kanada konusunda iyice zorlanılacaktır. Ancak, ulusal durumlar sınıflandırıcı sınırlarla, uluslararası sahadaki konumlarının özünü açığa çıkaracak karakteristiklere göre tanımlanamazlar. Tekrar belirtmek gerekirse, başta 'merkezler' ve 'çevreler' olmak üzere, temsilî durumlar ile kuramsal ve olgusal çalışmalarla açığa çıkan, ya da OPEC ve YSÜ'de olduğu gibi kendi kendini tarif etme haliyle karşımıza çıkan benzerlikler de mevcuttur. Ancak, sınıflandırma gelenek haline geldiğinde, dolayısıyla somut analizden kaçınmaya teşvik ettiğinde ve şöyle koşullar altında şöyle bir ülkenin durumu hakkında, hali hazırda 'yeterince dışsallaştırıldığı, 'yeterince hammadde ihraç ettiği' ya da 'çok az sermaye malı ihraç ettiği' bahaneleriyle, metafizik bir tartışma başladığında felâket de başlar: Bir ülkenin aslî özelliklerini ya da bir politikayı temsilî durumdan çıkarsadığımızda, felâket nihaî hale gelmiş demektir.

Bu etiketlere, 'uluslararası işbölümü'ne karşı dikkatli olmak gerekir. Ya da bırakın her ülkenin nasıl işlediğini, ne ürettiğini, kimin için ve nasıl ürettiğini, ücret ilişki biçimlerini, hangi ardıl birikim rejimlerinin niçin geliştiğini tek tek görelim. Son olarak, çeşitli ulusal toplumsal formasyonlar arasındaki kurulu ilişkileri yakalayabilmek için dünyanın üzerine bir ağ atmaya kalkıştığımızda hayli dikkatli olmalıyız.

Eski uluslararası işbölümünden yeni uluslararası işbölümüne

Kafamızdaki bütün bu uyarılarla birlikte, şimdi uluslararası işbölümündeki yeni eğilimleri açığa çıkarmaya çalışacağız.

Herşeyden önce, Birinci Bölümde belirttiğimiz metodolojik uyarıların ötesine

gitmeliyiz. Dünya üzerinde hâkim olan bir üretim tarzının gelişimindeki yeni eğilimleri anlamak, bu tarzın ilk geliştiği toplumsal formasyonlarda geçirdiği temel mutasyonları anlamayı da içerir. Burada, soyutlamalardan ve 'merkez'den başlamaktan vazgeçmek durumundayız.

'Merkez'de birikim ve düzenleme

Fransa'da son birkaç yıl süresince, uzun dönemlere ilişkin iktisadî çalışmalar birikim rejimlerinin büyük çeşitliliği konusuna ışık tutmuştur (Aglietta 1976; Berger Mistral 1978; Lipietz 1979). Bir birikim rejimi ya yaygın (extensive) (yani, benzer normlar temelinde üretim ölçeğinin gelişmesini hedefleyen), ya da yoğun (intensive) (yani, çalışmanın sürekli yeniden örgütlenmesini ve emeğin sermaye tarafından tamamen boyunduruk altına alınmasını hedefleyen) olabilir. Dahası, Palloix'in (1973) yazdığı gibi, kapitalist üretim faaliyeti başarılı bir şekilde lüks tüketim, sermaye malları ve ücret mallan üzerinde yoğunlaşagelmiştir. Bunların yanında, en erken kapitalist ülkelerde bile, kapitalist üretim tarzı diğer üretim tarzlarıyla eklemlenmiş ve bu eklemlenme bu ülkelerin dahilî bölgelerarası kutuplaşmasının matrislerini oluşturmuştur (Lipietz 1977).

Kısacası, I. Dünya Savaşı'na kadar, yaygın birikim rejiminin merkezi faaliyeti, büyük kapitalist ülkelerin hâkimiyeti altındaki sermaye mallarının genişletilmiş yeniden üretimi olmuştu. II. Dünya Savaşı'ndan itibaren bu, faaliyet merkezi kitle tüketimi olan, esas olarak yoğun bir rejime dönüştü. Birikim rejimleri sadece herhangi bir düzenleme tarzıyla tatmin olmazlar. Böylelikle, 1930'ların krizini yoğun birikimin ilk krizi veya 'rekabetçi düzenlemenin' son krizi olarak inceleyebiliriz. Bu düzenleme tarzı, miktarların *a posteriori* olarak fiyatlara ayarlanmasıyla, fiyat hareketlerinin talebe karşı güçlü bir duyarlılığıyla ve ücretlerin fiyat hareketlerine ayarlanmasıyla etkin olarak karakterize edilmiş, bunlar da doğrudan gerçek ücretlerde sabitleşmeye (veya yavaş büyümeye) neden olmuştur. Böylesi bir düzenleme tarzı yaygın birikim için göreli olarak yeterliydi.

Böylesi bir düzenleme tarzında, kollektif büyümelerini doğru olarak sezinleyemeyen farklı sermayeler için deneme-yanılma kabilinden dış pazar arayışları devamlı bir sorundu ve sektörel veya genelleştirilmiş aşırı-üretim önemli bir riskti. I. Dünya Savaşının sonunda, emek ilişkisinin yeni biçimlerinin ilerici bir şekilde genelleştirilmesi emsali görülmemiş üretkenlik kazanımları yaratacaktı. Rekabetçi düzenleme, bu üretkenlik kazanımlarına uygun nihaî talep artışını teşvik etmeyi başaramadı. Göreli artı-değerin yükselmesiyle ortaya çıkan bolluk, belirgin bir aşırı üretim bunalımıyla sonuçlandı (Boyer 1982).

II. Dünya Savaşından sonra, merkezî maliyeti kitlesel üretim olan yoğun birikim rejimi genelleştirilebilirdi. Zira, yeni bir tekelci düzenleme tarzı, üretkenlik kazanımlarına uygun bir kitlesel tüketim artışını teşvik etmekteydi. Bugün (Gramsci'nin sezgisini izleyerek) Fordizm dediğimiz büyüme rejimidir bu. Böylelikle, tarihsel

ve kuramsal olarak bağlantılı, fakat göreli olarak birbirinden ayrı iki olguyu belirtmiş oluyoruz.

Birinci olgu, işçinin bilgisinin otomatik makina sistemlerine dahil edilmesi sonucu emek sürecinde sürekli bir teyakkuz haline dayalı bir sermaye birikimi tarzı olarak Fordizmdir. Bu yoğun birikim rejimi, emeğin üretkenliğinin ve kişi başına sabit sermaye hacminin birleşik büyümesiyle karakterize edilir. Bu birikim türünün önkoşulu, ustaların edimlerinin 'Emeğin Bilimsel Örgütlenmesi' yöntemleriyle sistematize edilmesidir. Taylorizm diye anılan bu aşama düşünce ile edim arasındaki ayrılığı ve teknisyenlerle kalifiye olmayan işçiler arasındaki kutuplaşmayı yoğunlaştırır. Yine de, ekonominin Taylorculaştırılmış' ve sonra da 'Fordculaştırılmış' kısımlarında kalifiye işçilerin her düzeyde, ve hepsinden önce akıntının kaynağına yönelen emek süreçlerinde (yani sermaye mallan, makina parçaları üretimi gibi üretimin çekirdeğini oluşturan süreçlerde) mevcudiyeti, aslî bir önem taşır (CEPREMAP 1980).

İkinci olgu, bir düzenleme tarzı olarak, kitlesel tüketimin yoğun birikiminden kaynaklanan üretkenlik kazanımlarına sürekli olarak uyum sağlaması olarak Fordizmdir. Bu uyum, işçilerin hayat tarzlarında muhteşem bir mutasyona, normalleştirilmelerine ve kapitalist birikime entegre olmalarına sebep olmuştur. Bu, işçilerin nominal gelirlerinin büyümesine istikrar kazandırmaya ve önde gelen sektörlerdeki büyük firmaların talep dalgalanmalarından bağımsız olarak fiyatlarını idare etmelerine müsait bir üretim yapısında tekellerin oluşmasını sağlayan kurumlar ağı şeklini almıştır. Tüm bunlar, kredi paranın altına dayalı paranın yerine geçmesi de dahil olmak üzere, para idare şekillerinde ve devletin rolünde bazı değişimleri varsaymaktadır (Lipietz 1983).

1960'ların sonlarına ve 1970'lerin başlarına doğru, emek sürecinde teyakkuza dayalı bir sermaye birikimi tarzı olarak Fordizm, teknik ve toplumsal sınırlarına dayanmış görünüyordu (Coriat 1979). Makinalaşmaya paralel üretkenlik kazanımları da bir yavaşlama görünümü arzetmekteydi. Bu, bir kârlılık bunalımının koşullarını hazırlamış oldu. Ücretli emek ilişkisinde tekelci düzenleme bir ikilemle sonuçlandı: Halkın satmalına gücünde herhangi bir azalma doğrudan bir durgunluğa sebep olmaktaydı; herhangi bir yükselme ise kâr oranlarını düşürmekteydi. 1970'ler süresince büyük kapitalist ülkelerde durgunluktan kaçınma kaygıları hâlâ önplanda bulunmaktaydı. Monetarizmin önce İngiltere'de sonra ABD'de iktidara kavuşması, bu düzenleme tarzının açık bir bunalımını ilân etmiş oldu. Bu, kapitalizme 25 yıllık altın çağını sağlamış olan bir tarzdı.

Gördüğümüz gibi, kapitalizmin olabildiğince süreklilik arzeden meşhur çelişkileri, mevcut birikim rejimine ve düzenleme tarzına bağlı olarak değişen şekillerde karşımıza çıkabilmektedir (Boyer 1979). Uluslararası ilişkiler de aynı çelişkilerden türediğine göre, merkez-çevre ilişkilerini ve uluslararası işbölümünün biçimlerini de aynı şekilde incelemeliyiz.

Eski uluslararası işbölümü

Göstermeye çalıştığımız gibi, kapitalizmin birbirini izleyen birikim rejimlerine ve düzenleme tarzlarına tanık olduğu doğruysa, üretim tarzının temel çelişkilerinden çıkarsanan genel bir merkez-çevre ilişkileri teorisi türetmenin de bir anlamı yok demektir. Böyle bir teori, bu rejimlerin ve düzenleme tarzlarının özgünlüğü karşısında çıkmaza girecektir.

19. yüzyılda imalât işbirliğinin görece karmaşık biçimlerinin ortaya çıkışı, kapitalist ücret sistemi sayesinde ona -üretkenlik açısından- diğer üretim tarzları karşısında mutlak bir avantaj sağladı. Ancak, bu büyüme tarzını idrak etmekte olan ülkelerde sermayenin yaygın birikimi, ücretin tekelci bir düzenleme biçiminin yokluğu nedeniyle, toplumsal talepte paralel bir gelişmeyle payandalanamadı. Bu talebin eksikliği nedeniyle, talep dışarıda aranmalıydı; ve mutlak üstünlük sayendedir ki açığa çıkarılabildi.

O dönemde -ve Lenin'den Rosa Luxemburg'a dek o dönemin kuramsal analizlerinde- 'dışarısı', özellikle merkezin pazarlarında satılamayan ürünler için bir *dış pazardı.* Pazara dönük üretim ve ücret sistemleri orada da yeterince geliştirilir geliştirilmez, 'dışarısı' sermaye malları için bir dış pazar haline geldi. Bu konuda Marksistler arasında tek farklılık, *kapitalizmin* dış bölgesinin ülkenin dışarısını oluşturmasının şart olmadığı gerçeği karşısında, bu tür dışa açılım bölgeleri bulmanın aciliyeti meselesine ilişkindir.

Şunu da ekleyelim: Dışarısı aynı zamanda, kapitalizmin yaratamadığı fakat ancak dönüştürebildiği (hammaddeler) ve yeniden üretebildiği (emek gücü) faktörleri topladığı bir havuzdur. Bu konu, yüzyılın başındaki teorisyenler tarafından vurgulanmadı; zira mesele bir aciliyet kesbetmemekteydi. Köylülüğün oluşturduğu sınaî yedek işgücü halihazırda uluslararası sınırları aşmış bulunmakta idiyse de, sınaî kapitalizmin hâlâ aslî kaynakları içeriden sağlayabilecek durumdaydı. Bu dönemden başlayarak, değerin Güney'den Kuzey'e aktarılmasını mümkün kılan (Güney düşük fiyatlı hammaddeler, Kuzey mamul ürünler üretmek üzere) bir uluslararası işbölümünden sözetmek mümkündü.

Merkez ve çevre arasındaki bu ilişkiler bütünü altında, çevrenin rolü fiilen bir termostatınkine benzer. Yayılan yeniden üretimin kapitalist araçları merkezde dışa kapalı tutulamaz. Dışarısı ona 'sıcak' bir kaynak (emek ve hammadde) ve 'soğuk' bir kaynak (dış pazar) sağlar. Buna binaen, emperyalizm teorisyenlerinin çevre içerisindeki toplumsal ilişkilerin somut analizine gösterdikleri kuramsal ilginin düşük seviyesini anlayabiliriz. Çok sıklıkla, bu ilişkiler 'ilkel' ve 'kapitalizm öncesine ait'tir (zorla çalıştırma, sözde-kölelik (pseudo-slavery), yarı feodal tarım vb.) ve çözülmeye yüz tutmuşlardır. Onlardan, merkezin faaliyetleri için gerekli olandan başka hiçbir şey beklenemez. Koşulara bağlı olarak, yerel işgücü kapitalist şekillere veya kapitalizm öncesine ait yıkılmaya yüz tutmuş şekillere göre sömürülecektir. Sermayenin kendisi merkezî veya yerel olacaktır, fakat bu, çevrenin

niteliğinde hiçbir değişiklikliğe yol açmayacaktır. Hesabın sonuç kısmına bakarak, çevreden merkeze bir değer akışı olduğunu ve bunun merkezdeki kârlılık oranının artmasını sağlayacağını kolayca tahmin edebiliriz.

Şurası vurgulanmalıdır ki, merkez-çevre ilişkileri bir eşitsiz ilişkiler yapısında birleştirilmeden önce ilk olarak bir süreç (kapitalist üretim merkezleri için dış pazarların dağılımına, işgücü havuzunun genişletilmesine, merkezî kapitalizme bağlı olan fabrikaların serpiştirilmesine ilişkin bir süreç) olarak ortaya çıkmıştır. Ya da, daha kesin olarak, yapısal bir ilişki varsa, bu iki çeşit süreç arasındaki ilişkidir. Merkezde, kapitalizm derinlerde gelişmiştir; çevrede ise, Lenin'in tam mânâsını belirtmeden fakat anlamlı bir şekilde yazdığı gibi yüzeyde gelişmiştir. Bu demektir ki, merkezi belirleyen şey açıkça tanımlanmış birikim rejimlerinde üretim süreçlerinin artan bir şekilde birbirine bağlanmasıdır; halbuki çevrede kapitalist üretim biçimleri tamamen dışsal bir şekilde gelişir.

Çevredeki sınıf çatışmalarının analizinin önemi üzerinde durduk; bunlar çevreleşme yolunun 'geri dönüşü olmamasını' (irreversibility) nitelerler. Bununla beraber, Mahşerî Canavar halihazırda oradadır: İmalât malları üreten merkez ile hammadde ve emek ihraç eden çevre arasındaki 'ilk' uluslararası işbölümü.

Bu sürecin belli bir basamağında ulus-devletin dışadönüklüğü (extraversion) tabiî ki artık geri döndürülemez ve bu onun toplumsal ilişkilerini derinden etkiler. Buradan, onun sosyo-ekonomik yapısının sadece merkezin ihtiyaçlarının bir işlevi olduğu (bir şekilde, bu kolonizasyondaki durumdur) ve arazlarının, bağımlılığından dolayı ortaya çıktığını iddia etmek bağımlılık teorisyenleri için çok kolaydır. Uzun-dönemli tarih ve ithal ikâmesiyle bağımlılıktan kurtulmaya yönelik ilk çabaların başarısızlığı daha ayrıntılı bir muhakemeyi gerekli kılar.

Kendi-merkezli (otosentrik) kapitalist gelişmenin başarı ve başarısızlıkları

Doğal olarak, yoğun birikim dönemi sırasında neden çok az sayıda otosentrik mekânsal (Spatial) yapının kurulmuş olduğunu merak edebiliriz. İlk olarak anlamalıyız ki, bu çeşidin birçok alanı Avrupa kapitalizminin yayılmasıyla (Amerika'ya ve çok sonra Avustralya'ya) veya Japonya örneğindeki gibi, bu modelin korumacı bölgeler içerisinde uyarlanmasıyla oluşmuştur.

1930'ların depresyonuyla birlikte Latin Amerika'nın popülist rejimleri ve 1950'lerde, Güney Kore gibi ülkeler ithal ikâmesi stratejilerini uygulamaya koydular. Amaç, merkezden sermaye mallan alarak ve bu yeni gelişen endüstrileri gümrük duvarlarıyla koruyarak tüketim malları endüstrisinde iptidaî ihracat gelirlerini sağlamaktı. Umut edilen şey, bu yolla sermaye malları üretimi için kaynak akışının sağlanabileceğiydi.

İlk aşamada sağlanan başarılardan sonra, 1960'larda başarısızlık belirgin bir hal aldı. Çevrenin üretimde ve tüketimde merkezî modeli uyarlayan, fakat tekabül

eden toplumsal ilişkileri uyarlamayan bu modelle endüstrileşmesi, onu merkezî Fordizmin doğru düzgün döngüsü içerisine dahil etmede başarısız oldu. Bunun üç ana nedeni vardır:

İlk olarak, emek süreçleri düşünüldüğünde, teknoloji Kuzey'in ormanlarında yetişen transfer edilebilir bir kaynak değildir. Makinaların ithali yeterli değildir. Emeğe tekabül eden toplumsal ilişkiler inşa edilmelidir. Bu ülkelerin Fordist çalışma tarzlarının işlemesi için gerekli deneyimli işçi sınıfı ve işletme personeli yoktu (sermayeyi yoğunlaştırma yoluyla işçileri işbilgisinden (know-how) yoksun bırakarak yola çıkıldığında bile, bu işbilgisi olmaksızın hiçbir şey yapılamaz). Böylece, ithal edilen üretim tarzlarının kuramsal verimliliğine hiçbir zaman ulaşılamadı. Aksine, bir kere kolay ikame safhası aşıldığında -küçük miktarda sabit sermaye gerektiren bir safha- yatırımların (sermaye mallarının ithalinin) maliyeti mekanizasyonla birlikte hızla artar. O zaman sermayenin kârlılığında, yerli tekelci firmaların enflasyonist fiyat politikaları uygulamalarıyla ancak bir süre maskelenebilen bir düşüş meydana gelir.

İkinci olarak, dış pazarlar düşünüldüğünde, tekelci düzenlemenin nitelikleri kâr hadlerinin ve kredilerin yönetiminin ifâsına indirgenmiştir. İşçilerin ve köylülerin satın alma güçlerinde sadece Peronizm zamanında ve daha sonra Hristiyan Demokratların ve Şili Halk Birliği zamanında önemli bir artış vardı. Dış pazarlar, ihraç ekonomisi ve dışarısı, yâni merkez sayesinde ortaya çıkmış egemen ve orta sınıflarla sınırlı kalmaya devam etti. Bunlar, sınırlı, sosyolojik olarak oldukça tabakalaşmış ve standartlaşmış malların kitlesel tüketimine eğilimi olmayan pazarlardır. Bununla beraber, verimlilikten yoksunluk nedeniyle ve ücretlerdeki farklılıklara rağmen, çevresel üretim rekabetçi değildi.

Son olarak, dış ticaret düşünüldüğünde, ithal ikâmesi süreci yatırım hacminde ve böylece ithalâtta çok hızlı bir büyümeyi gerektirdi. Bu ithalât hammadde ihracındaki artışlarla karşılanamıyordu. Böylece, ithal ikâmesi politikası, eğer model ölü doğmamışsa (Filipinler'de olduğu gibi), dış ticaretin ve borçlanmanın önündeki engellerle ve iç enflasyonla çarpışır (Şili örneğinde olduğu gibi).

Bununla beraber, bu deneyimler modern işçi sınıfının, orta tabakanın ve sınaî sermayenin gelişmesiyle gerçek toplumsal dönüşümleri teşvik etti. Fordist teknoloji ve tüketim modelleriyle yürüyen, toplumsal koşullar olmadan, yani ne emek sürecinin formları, ne de kitlesel tüketimin normları yerine getirilerek endüstrileşmeye yönelen bir çaba olarak bunu, Fordizmin bir *karikatürü,* 'alt-Fordizm' olarak adlandırabiliriz.

Bu başarısızlıkta bağımlılığın sorumluluğu olduğu gerçektir, fakat inanmamız istenilen kin dolu sloganlarda söylenenden daha azdır. Eksik olan bağlantı iç toplumsal yapıda aranmalıdır. Bu yapı hammadde ihraç sektörünün korunmasıyla ve tarımsal reformların bölüşümsel başarısızlığıyla olduğu kadar, birikim rejimi içerisinde üretim sektörünü genişletmede ve kitlesel tüketimi birleştirmedeki başarısızlıkla bütünleşmiştir. Merkezin varlığı, kendini-merkezleştirici eğilimlerin

başarısı, yâni yoğun birikim rejiminin yayılması ve merkez ile çevre arasında, ikincisinin imalat ürünlerinde uluslararası ticaretten dışlanması yönündeki rekabetin artması sayesinde kendini güçlü bir şekilde hissettirmektedir. Bununla beraber, Fordist devrimin bizatihî bu başarısı yoluyladır ki, merkez kendi üretim modelini ve tüketim normlarını yayabilmiş, böylece ilk ithal ikamesi politikaları tuzağına önderlik etmiştir.

Bu yayılma hiç bir yerde bir günde başarılmadı. Yoğun birikimin eşitsiz yayılımı (Mistral 1982) parlak bir şekilde Kıta Kuzey Avrupa'sı, Japonya, Avustralya, Kanada ve Yeni Zelanda'yı sildi süpürdü. Fakat İngiltere, işçi sınıfının karşı koyma gücü ve bu iç devrim için vazgeçilemeyecek kadar uluslararasılaşmış finans kapitalinin ağırlığı nedeniyle Fordizm gemisini kısmen kaçırmış, bu yüzden merkezden kendini dışlama sürecini başlatmıştır. 1945'de en zengin ve gelişmiş ülkelerden biri olan Arjantin de işçilerin direnişi ve egemen sınıfın tarımsal ihracata dönmeye meyletmesi nedeniyle gemiyi kaçırmıştır. 1950'lerde ve 1960'larda ithal ikameci ülkelerde Fordizmin yayılmasındaki başarısızlık eski uluslararası işbölümünün ölümsüzlüğü inanışına yardımcı olmuştur. Bununla beraber, Latin Amerika *dessarrollismo*'sunda başarısız olan şey, az ya da çok İtalya'da başarıya ulaştı (Güneyin dışında). Dahası, Fransa'da ve İtalya'da Fordist model ve normlar 1945'ten sonra ABD'nin *yardımıyla* yok oldu, fakat Latin Amerika'da ABD'nin *yardımına rağmen* devam etti.

Dünya çapında Fordizme doğru

YSÜ'lerin ortaya çıkışı, yoğun birikimin avantajlı döngüsünden bu şekilde dışlanmanın hiçbir şekilde nihaî sonuç olmadığını gösterdi. Öyle olsa bile, 1960'ların ortasında, merkezi Fordizmin doruğunda, mamul ürünler global ticaretinde çevrenin öneminin neredeyse sıfıra düştüğü vurgulanmalıdır. Gelişmiş ülkelerin GSMH'larında ihracatın oranının asgariye ulaşması da bu dönemdedir. Bu ihracat da büyük oranda öteki merkez ülkelere yapılmıştır. Çevreye ihraç edilen imalat ürünlerinin oranı AT ülkeleri için GSMH'nın % 2'sine, ABD için de % 0.8'ine kadar düşmüştür. Eğer pazar arayışı emperyalizmin ve çevreye dayatılmış tıkanıklığın sebebi idiyse, o halde şimdi merkez çevreye daha fazla ihtiyaç duymaktaydı.

Aynı zamanda bütün gelişmiş ülkeler için, gelişmemiş ülkelerden gelen mamul ürünlerin ithalatı önemsenmeyecek derecede düşüktür (% 0.2'den az).

Fordizmin sınırlı uluslararası yayılması

Kapitalist ilişkilerde tarihî kopma-bütünleşme süreci, 1960'larda iki unsurun birleşimiyle yeniden alevlendi.

İlk unsur, Fordizmin mantığı ve onun gizli krizi ile ilgilidir.

Bu, üretim sürecinin üç safhaya bölünmesini sağlamıştır:

1) Tasarlama, yöntemlerin organizasyonu ve mühendislik,
2) Kalifiye işçi gerektiren kalifiye üretim,
3) Ustalık gerektirmeyen işler ve montaj.

Bu üç safhayı coğrafî olarak ayırma olasılığı, Fordist sektörlerin üretken döngüsünü, özellikle becerileri ve sosyal durumları itibariyle farklılaşmış 3 çeşit işçi havuzu ile birleştirme fırsatı yaratmıştır. İlki merkezin iç bölgelerinde gelişti; işe ilişkin görevlerin yer-değiştirmesi (delocalisation) 1960'larda çalışma saati ücretlerinin oldukça düşük olduğu ve işçi sınıfının daha az örgütlendiği yakın dış çevrelere yayıldı (İspanya, Kore, Meksika, Doğu Avrupa).

Bu sebeple, eski yatay işbölümünün üstünde, sektörler arasında (birincil tarım ve maden/ikincil sanayi) endüstriyel sektörler içinde nitelik düzeyleri arasında ikinci bir düşey işbölümü ortaya kondu. Endüstriyel görevlerin yeniden dağılımı rejim ve onun dışarısı arasında yeni bir işbölümü değil, birikim rejiminin yeniden örgütlenmesinin bir şekli idi.

Bu şekilde yeniden örgütlenmenin iki sebebi vardı. Amaç merkezî Fordizmin üretim ölçeğini ve sonuçta onun beslediği pazarları genişletmekti; fakat amacı ithal ikamesini teşvik olan gümrük duvarları, sıklıkla nihaî montaj kurumlarının başka ülkelerde kurulmasını gerektirdi. Ayrıca, Fordizm kâr oranları üzerinde artan baskıdan zarar gördüğü kadar dış pazar yokluğundan zarar görmedi; ucuz, bol işgücü olan ülkeler Fordist fabrikaların düşük maliyette üretim yapmasına izin verdiler, buna merkezdeki pazarlar için üretim dahildi.

Dahası, bu ülkeler içeriyi de tatmin etmek zorundaydılar; bu da ikinci etkendir; ekonomik stratejiyi belirleyen otoriter siyasî rejimlerin varlığı. Bu sonuç devletin sadece aşırı sömürülmüş sınıflar açısından değil, ayrıca geleneksel ihracata veya iç pazara bağlı öncü sınıflar karşısında da çok güçlü özerkliği olduğunu varsayar. Bu otoriter rejimlerin baskıcı devletin geleneksel imajıyla her zaman özdeşleştirilemeyeceğini görmeliyiz (Meksika veya Hong Kong gibi).

Özel ulusal formasyonların ayrıntısına girmeden iki tipik şema ayırdedilebilir: 'KanlıTaylorizasyon' ve 'çevresel Fordizm'.

Kanlı Taylorizasyon

Bu, çok güçlü oranlarda sömürü (ücretlerde, çalışma saatinde ve emek yoğunluğunda vb.) içeren toplumsal formasyonlarda sektörlerin belirli ve sınırlı kesimlerinin yerlerinin değiştirilmesi olayıdır. Ürünler genellikle merkeze yeniden ihraç edilir. 1960'larda, Asya'nın serbest ticaret bölgeleri ve atölye (workshop) ülkeleri (Singapur, Hong Kong), bugün yaygın olan bu stratejinin en iyi örnekleriydi. Bunu ihraç ikamesi olarak düşünebiliriz.

Bu yer-değiştirme özellikle tekstil ve elektronik alanlarında görülür. Bu stratejinin iki önemli özelliği vurgulanabilir. Birincisi, eylemler Taylorize olmuştur ancak göreli olarak mekanize değildir. Bu firmalarda sermayenin teknik niteliği önemli

ölçüde düşüktür; hattâ iç pazar için üretim yapan firmalardan çok daha düşüktür. Sonuç olarak, bu şekilde endüstrileşme ihraç ikamesinin bir dezavantajından kurtulur: sermaye mallarını ithal etmenin maliyeti. Öte yandan, kadın işgücü büyük oranda kullanıldığından, bu şekilde endüstrileşme iç patriyarkal sömürü yoluyla elde edilmiş bütün teknik bilgiyi (know-how) kendi içine katar.

İkinci olarak bu olgu, Marks'ın merkezî kapitalizmin şafağındaki 'kanlı yasama'dan sözettiği biçimde, kanlıdır. Kadınların atadan kalma ezilişine bir de işçi karşıtı baskının bütün silâhlan eklenmiştir (kontrollü sendikalaşma, sosyal hakların yokluğu, hapis, işkence).

Birikim ve düzenleme teorisinin çıkış noktası açısından, söz konusu üretim süreçlerine merkezî birikim rejiminin yer-değiştirilmiş üretken parçaları olarak bakılmalıdır; onların global toplumsal talebin büyümesindeki etkileri gözardı edilebilecek kadar küçüktür. Düzenleme, doğrudan tekelci çokuluslu şirketler tarafından, doğrudan yatırımlar yoluyla, özellikle yerel ve genellikle küçük taşeron firmalar kullanarak yapılır. Bütün bunlar enazından söz konusu diktatör devletlerin onayını gerektirir.

Böyle bir model oldukça kaygandır. Sosyal gerilim hızla patlama noktasına gelir. Ücret tavizi vermeye itilen yerel egemen sınıfların hızla sosyo-ekonomik düzenlemenin daha sofistike biçimlerine dönmeleri gerekir. Bu genel olarak, terkedilen kesimlerin daha yoksul ve daha diktatöryen ülkelerdeki yeni kuşağın taşeronluğuna verilmesiyle uluslararası işbölümü hiyerarşisinde bir yükselişi vurgular.

Dahası, merkezî birikim rejiminde bu düşük ücretli kesimlerin yerleşmesi merkezde önceden varolan eşdeğerdeki kesimlerle çatışarak eski sanayileşmiş ülkelerde sektörel ve bölgesel krizlere yol açar. Bu ülkeler korumacılıkla tepki gösterirler: Bu, üçüncü versiyonu şimdi Hong Kong tekstil sanayiini krize sokan Multifiber Anlaşmasındaki durumdur. Aşağıda açıklanan örnekler çok daha karmaşıktır.

Çevresel Fordizm

1970'lerde bazı ülkelerde yerel özerk sermaye., geniş şehirli orta sınıf ve tecrübeli işçi sınıfının önemli unsurlarının kesişimi ortaya çıktı. Bu kesişim belli ülkelerde 'çevresel Fordizm' adını vereceğimiz yeni bir strateji olanağı yarattı. Biz yine bu seçimin siyasî yönü üzerinde duracağız.

Neden çevresel Fordizm? Bu, yoğun birikimle ilişki ve pazarların büyümesi üzerine kurulmuş hakiki bir Fordizmdir. Fakat üretken sektörlerin global döngüsünde kalifiye istihdam konumları (özellikle mühendislik) bu ülkelere yabancı olduğu için, bu Örnek de çevreseldir. Ayrıca pazarları, yerel orta sınıf tüketimiyle birlikte işçilerin yerel dayanıklı tüketim mallarına yönelik artan taleplerinin ve merkeze ucuz ihracatın özel bir kesişimine tekabül eder.

Bu yüzden bir birikim rejimi olarak çevresel Fordizm iki açıdan incelenebilir: Her YSÜ için iç birikim rejimi; ve merkezle YSÜ'leri üretim ve pazarlama sürecinin bütünü içinde birleştiren bir birikim rejimi.

Otomobil olayı tipik bir örnektir. Çevre ülkelerde fabrikaların kurulması ithal ikameciliğin ilk döneminde korunan pazarlara sızmak için başlatıldı ve kısa süre içinde çifte bir amaç kazandı: Yerel pazara sızmak ve taşıt parçalarının merkeze yeniden ihracı (İberya Yarımadası'ndan, Doğu Avrupa'dan Kuzeybatı Avrupa'ya, veya Meksika'dan ABD'ye).

Çevresel Fordizm terimi altında toplanan birikim rejimlerinin en uç değişkenliği üzerinde durulmalıdır. Böylece, imalât ihracatının iç talebe oranı Meksika'da % 4.1'den Kore'de % 25.4'e kadar değişir ve her somut birikim rejiminde nihaî iç talep/ithal ikamesi/sınaî yeniden ihracat artışının karışımı aynı değildir. Bu da düzenleme tarzında, özellikle istihdam ilişkisinde, egemen sınıfların hegemonya tarzında büyük farklılıkları yansıtır. Önemli bir nokta: Meksika göreli olarak daha demokratiktir -en azından şehirlerde- ve Kore diktatörlüktür.

Bununla beraber, ancak iç piyasanın (imalât malları için) gelişmesinin ulusal birikim rejiminde gerçek bir rol oynadığı zaman, çevresel Fordizmden bahsedebiliriz. Bu açıdan, atölye ülke olmaya (yeri değiştirilmiş bazı emek-yoğun sanayilerdeki kanlı Taylorizasyon nedeniyle) devam eden Kore'nin 1962-72 dönemindeki büyümeyi karakterize eden bu durumu çok önce aştığı belirtilmelidir. 1973'den sonra sınaî büyüme tekrar iç piyasa üzerinde yoğunlaştı: İhracat payları düştü, sonra istikrara kavuştu ve aktif bir ithal ikameci politika ithalatın iç pazarın % 27'sinden % 20'sine kadar düşmesini sağladı. Verimlilikten daha yavaş büyüyen reel ücretler 1976'dan sonra arttı (ve bu hiç şüphesiz Kore ve Tayvan arasındaki rekabet edebilirliği aynı seviyeye getirdi (Benabou 1982).

Güney-Güney ilişkileri

Parasal değerlerin bazı OPEC ülkelerinde birikmesi gibi, bu çevresel Fordizm ülkelerinin ortaya çıkması çevrenin patlamasına ve hiyerarşinin tümüyle yeniden kurulmasına yol açtı. Çevrenin kendisi hiçbir zaman homojen olmamıştır, yeni bir unsur YSÜ'lerle hâlâ hammadde ihraç eden öteki ülkeler arasında müdahelenin *(eski* işbölümüne benzer şekilde) büyümesidir. YSÜ'ler şimdi sıradan Fordist ürünler için bu ülkelerde merkezle rekabet etmektedir. Güney'de üçgensel bir mübadele sistemi gelişmektedir (hammadde-göç-mamûl ürünler).

Çok önemli olarak, YSÜ'lerin Güney'e ihracatını karakterize eden şey, bu ihracatın YSÜ'lerin merkeze ihraç ettiklerinden daha sofistike ve sermaye-yoğun olduğu gerçeğidir. Bu sebeple, eski uluslararası ihtisaslaşma yıldan yıla tekrar, fakat bu kez çevre içerisinde yaratılmaktadır. Örneğin Brezilya'nın Güney'e sınaî ticaretinde ihracat/ithalat oranı 1973'de % 153'den 1980'de % 555'e çıkmış ve 3,2 milyar dolar fazla vermiştir (Kore için buna tekabül eden miktar 4,5 milyar dolardır).

Bu ticaretin yapısı YSÜ'lerin merkeze ihracatlarından farklıdır. Sermaye malları % 41'ken (merkeze ihracattaki % 31'e karşılık) tekstil ise % 5'tir (% 21'e karşılık). Sermaye yoğunluğu iki kat yüksektir. Son olarak, bu piyasalarda YSÜ'ler teknolojik olarak hâkim olmaya başlamışlardır, çünkü onların ithal ikameci faaliyetleri ucuz sermaye malları ihraç etmelerini sağlar.

Bu kez Güney'in kendi içinde olmak üzere, yeni uluslararası işbölümünde bir çeşit kopyalamadan sözedebiliriz. Birinci dalga YSÜ'lerde, ücret artışları, saf kanlı Taylorizasyona dayalı yeniden ihraç/transfer etme stratejisi çerçevesi içerisinde daha az rekabetçi olmaktadır. Aynı zamanda, merkezdeki güçlü ithalât kotalarıyla, bu ülkeler kanlı Taylorizasyonun ikinci basamağını teşkil etmekteler (uluslararası firmalarla rekabette). Bu, 1982 Kasım'ında *OECD Observer'in* mamul mallar ihraç eden, ikinci dalga gelişmekte olan ülkeler' şeklinde adlandırdığı ülkelerdir; Malezya, Filipinler, Tayland, Çin gibi).

işbölümünün kopya edilmesi, hegemonik merkezin etrafında örgütlenmiş global bir ekonomi yaratmaz. Bugün 3. Dünya, birikim mantığının parçalarının dışında oluşmuş belirsiz düzenlerle (yerel koşullara bağlı olarak iyi ya da kötü olarak adlandırılabilen) ve herhangi bir sabit düzenleme tarzı oluşturmadan birkaç yıl boyunca yükselen ve düşen eğilimlerle özel durumların yer aldığı bir grup olarak görünür.

Finans ve düzenleme

1970'lerde çevresel Fordizmin gelişmesi dış banka sermayesine borçlanarak finanse edildi. Bu finans geleneksel ihraç ürünlerinden (petrol dahil) elde edilecek gelire karşı korundu, iş vaadi (Palloix 1979), YSÜ'lerde yeni üretim süreçlerinin kurulmasına bağlı olduğu kadar bu ürünler için varolan müstakbel dış pazara da bağlıydı; ve ödünç alınan para merkezden sermaye malları almakta kullanıldığından sermayenin geri dönüşü de sağlanacaktı.

Bu rejim uluslararası borç verenler topluluğu tarafından gerçekleştirilebilir sayıldı; öyle ki (ilk petrol krizinden sonra) borç verilebilir para miktarında büyük bir patlamayla karşılaştılar, özel banka[1] ara yatırılmış OPEC fazlaları borç isteyenlere herhangi bir fiyattan verildi.

Değerin çevreden merkeze transferi konusunda yeni sistemin eskisi kadar etkili olduğunu belirtmeliyiz. Sadece YSÜ'lerin ihracatı ithalâtlarını karşılamada yetersiz kalmadı, ayrıca gelirlerinin gittikçe artan bir oranı borç faizi ödemeye ayrıldı. Böylece, kârların çokuluslular tarafından kendi ülkelerine geri gönderilmesine, ağır bir borç yükü de eklendi.

Özel banka sisteminin global düzenlemesinin bu niteliği çerçevesinde, çeşitli YSÜ'ler en değişken iç düzenleme tarzını uygulamaya koydular; bazıları liberalizmle devam etti, ötekiler korumacılık ve tam planlamayla. Dahası, çeşitli modeller aynı ülkede aynı zamanda mevcut olabiliyordu. Nitekim Meksika petrol ve işgücü ihraç

eder; alınır bölgesinde ABD için kanlı Taylorizasyonun serbestçe sürdüğü, az ücretle işçi çalıştırılan işyerleri sağlar; bölgesel Fordizmi geliştirir, vb. Fakat Fordist sanayileşmeyi finanse etmek için sermayenin global mevcudiyeti hâlâ uluslararası finans pazarlarının yapısına ve bunların kârlılığına bağlıdır ve bunlar ulusal egemenlikten tamamen bağımsız faktörlerdir.

Çevresel Fordizmin başarısı ve bunalımı

Brezilya, Kore ve Meksika'nın 1970'lerdeki hayret verici başarısı, azgelişmişliğin gelişmesi (development of underdevelopment) tezine tezat oluşturur. Hakikatte, çevre sanayileşebilir, büyüyebilir ve mamul mal pazarları için merkezle giriştiği rekabette kazanabilir. YSÜ'lerin mamul mallarında 1970-78 arasındaki ortalama büyüme, Portekiz için % 4.6 (ilk örneklerden) ve Meksika (ithal ikamesine daha yakın) için % 6.5'dan, Kore için % 18.3'e kadar değişir. Bu ülkenin 1960-1979 döneminde kişi başına düşen GSMH'sı 70 dolardan 2281 dolara çıkmıştır.

Başarının bunalımı

Gerçekte, çevresel Fordizm çok özel bir çerçevede gelişebilirdi. Merkezde, Fordizmin altın çağı sona eriyordu. Verimlilikten sağlanan kazançlar kitlesel tüketim normlarında süregelen artışları karşılamada artık yetersizdi ve böylece merkez ekonomileri bir ikileme düştüler: Ya her birim ürün için ücret maliyetinde bir artış ya da iç talepte bir durgunluk.

Merkezde durgunluk yayılırken, YSÜ'ler (% 7 ile, % 10'a varan büyüme oranlarıyla şimdi kitlesel tüketime ulaşmışlardı) 1970'lerde dünya Fordizminin bir müddet için ertelenmesine neden oldular. Nijerya, İran ve Türkiye'nin alt-emperyalist rol oynaması beklendi, fakat hepsi ya hayret verici bir şekilde başarısız oldu, ya da içsel patlamalar yaşadı. 1980 yılında Kore, Brezilya ve Polonya'da artan oranda işçi mücadelesine ve büyümenin durmasına tanık olundu. Ve 1982'de, Meksika'da malî iflâs ilan edildi: Ödemelerin durdurulması çığ gibi büyüyordu.

Bunun nedeni, çevrenin iç bunalım faktörlerine Fordizmin global ve yerel kriz faktörünün eklenmesiydi. Emek süreci düşünüldüğünde, ithal ikameciliğin ilk dönemindekine benzer sorunlar buluruz; meselâ merkezin verimlilik normlarına ulaşmadaki zorluklar ve hepsinden önemlisi, yatırım mallarının artan maliyeti gibi. Emek-yoğun sanayiler düşünüldüğünde, transfer etme işleminin tersine çevrildiğini görürüz. Çevrede yer alan düşük sermaye yoğunluklu teknikler merkezdeki büyük oranda otomatize teknikler tarafından tehdit edilirler. Bu, (kitlesel üretimin bazı hallerde merkezde daha kârlı olduğu) tekstil endüstrisinde çok aşikârdır, elektronikte ise durum belli değildir.

Merkezde talep artışı (otomobil endüstrisinde tipik olarak) sıfıra yakındır ve yeni kitlesel üretim talepleri sadece çevredeki ücret artışlarından kaynaklanır.

işgücünün arttığı kesindir, fakat ücret, rekabet edebilir olma ihtiyacıyla kısıtlanmıştır. Bütün sistemin sosyo-politik düzenlemesine gelince, bu, toplumsal ilişkilerde hızla artan kaosla tanımlanır. İhracat sektörlerindeki yüksek oranda sömürünün sürdürülebilmesi için gerekli olan otoriter yapılar, demokratikleşmeyi teşvik edecek şekilde şehirli orta sınıfın yükselişi ve fabrikalarda serbest sendikalaşmayla bir arada varolurlar. Bu cesaretlendirme ya bastırılır ve bu bastırma rejimin istikrarını bozar (Kore, Polonya), veya kontrolsüz bir şekilde patlamayla sonuçlanır (İran); ya da ihraç ikâmesinin rekabet edebilirliğini kıracak bir şekilde işçilerin taleplerinin gözönüne alındığı az ya da çok istikrarsız bir demokratikleşmeyle sonuçlanır (İspanya, Portekiz, Brezilya).

Tamamen ekonomik bir bakış açısından, ithal ikamesiyle istenilen sermaye yoğunluğu artışı, kolay uluslararası krediler ve mükemmel yeniden ihraç olanaklarıyla yapılabilir kılınan, artan oranda sermaye mallan ithaline dönüştürüldüğü sürece çevresel sanayileşme mümkün olabilmiştir. YSÜ'lerin büyük bir kısmının ihraç ettikleri hammaddelere bağımlı olduğu gerçeğini gözönüne alırsak, on sene sonra modelin hâlâ istikrarını koruması bir mucize gibi görünmektedir.

Öteki uluslararası durumların yanında, gerekli koşullardan biri Fordizmin merkezde yavaşlamasıydı (böylece çevredeki verimlilik merkezin verimliliğine erişecekti), fakat merkez hükümetleri global talebin büyümesini sağlayabilmek için ılımlı Keynesyen uygulamalarına devam ettiler. Diğer koşul, uluslararası kredi yoluyla çevrede yatırımın sağlanmasıydı.

Bu iki koşul monetarizmin merkezde üstün olmaya başlamasıyla ortadan kalkmaktadır.

Merkezî Monetarizm kapanında Çevresel Fordizm

1970'lerde Fordizm 1960'ların sonuna kadar gizli olan fakat ilk petrol şokuyla tamamen açıklık kazanan bunalımını en üst seviyede yaşadı. Buna tekelci düzenleme şekillerinin kullanılması yol açtı. Bir taraftan, ücretliler kitlesinin satın alma gücünün varlığı ve bunun sıklıkla artması, sanayisizleştirmeye (deindustrialization) rağmen talebin toptan çökmesini engelledi. Diğer taraftan, borcun parasallaştırılması (temelde OPEC ülkelerinin ellerinde tuttukları borç), krediyi petro-dolar bazında arttırdı ve krizden etkilenen sermayenin değer kaybetmesini engelledi; aynı zamanda global yoğun birikimi çoğaltan, sadece spekülasyona dayanan yeni yatırımların finansmanının devam etmesini sağladı. Global Fordizmin bu spekülasyon üzerine kurulduğunu ve herhangi bir birikim rejiminde kural olduğu üzere, spekülasyonun kendisini fiilen gerçekleştirmeye katkıda bulunduğunu görmüştük.

Monetarizm, esas olarak bu spekülasyona karşı çıkışı, krizin açık tutulmasına yönelik çabaları, böylece kapitalistler ve işçiler arasında artı değerin bölüşülmesini sorgulamayı, kârlı olmayan girişimlerin finansmanına karşı koymayı kapsar. Fordist

büyüme rejiminin çöküşünü engelleyen emniyet ağları yırtılırsa, pazarın görünmeyen eli tarafından mucizevi bir şekilde yeni bir büyüme rejimi ortaya çıkarılacağından, bütün bunlar esrarlı 'temizlik' adı altında yapıldı.

İngiltere'de ve daha sonra ABD'de işçilerin gelirlerine yapılan saldırılar ve kredi yaratılmasını yavaşlatmak amacıyla faiz oranlarında yapılan artışlar bu politikanın iki vasıtasıydı. Tezat olarak, uluslararası para yaratımının düzenlenmesi önemli ölçüde 'base'e (yabancıların ellerindeki ABD parası, veya xeno-dolar) ve Amerikan pazarındaki fazi oranına dayanır (Lipietz 1983). Thatcherizm, Challaghan İşçi Partisi hükümetinin sağladığı sınaî büyümeyi 18 ay içerisinde sildi süpürdü (-15 %); ve Reaganizm, Carter'ın Başkanlığı altındaki büyümeyi üç çeyrek mali dönemde sildi süpürdü (% -10). Merkezde, en sosyaldemokrat ülkelerde, hattâ en rekabetçi ihraç ülkesi olan Japonya'da bile, büyüme çöktü.

O zamandan beri, YSÜ'lerin bunalımı kaçınılmazdı. Bir taraftan dış pazarları daralırken, aynı zamanda yatırımlarının finansmanını sağladıkları borçları geri ödemeleri gerekiyordu. 1980'den beri, bütün YSÜ'ler uzun vadeli geri ödemeleri sağlayabilmek için kısa vadeli krediler alıyorlar. Diğer taraftan, tamamen aynı zamanda, OPEC fazlalarının kuruması ve faiz oranlarındaki yükselmeler nedeniyle 1970'lerin global likidite fazlası sermaye açığına dönüştü: Yabancı (xeno) dolarlar kıtlaştı ve pahalandı.

Monetarizmin hamleleriyle tekelci düzenleme güçleneceği yerde, kriz 1930'ların durgunluğa yol açan olaylar zincirini hatırlatan dramatik bir seviyeye ulaştı. Üç yıl boyunca Kuzey'de ve 1970'lerin başından beri ilk defa, YSÜ'leri de kapsayarak Güney'de büyüme durdu. 1982 yazında bu çılgınlık Meksika'nın iflasıyla en yüksek noktaya ulaştı. Daha sonra ABD hükümeti monetarizmi uygulamaktan vazgeçti ve dünyaya kredi yaratma yolunu yeniden açtı. Bununla beraber, bu manevraların maliyeti uzun bir zaman süresince Güney'in insanları tarafından ödenecek.

Sonuç

Kabataslak bazı siyasi sonuçlara değinmek istiyorum: Azgelişmiş ülkelerde kanlı Taylorizm veya çevresel Fordizmle mücadele stratejilerine değinmeyeceğim (bu, o ülkelerdeki militan işçilerin, köylülerin ve entellektüellerin sorumluluğudur). Fakat YSÜ'lerin mamul mallar pazarlarına yönelik yakın zamandaki rekabeti düşünüldüğünde, eskiden emperyalist metropoliten güç olan ülkelerdeki militan sendikacıların ve entellektüellerin tutumları ne olmalıdır? Bu makalenin ışığında aşağıdaki iddiaları ortaya koymak benim için (Avrupalı bakış açısından) mümkündür.

Eski uluslararası işbölümünün ilk başlarda düşünüldüğünden daha az katı olduğu görülmüştür. Sanayileşmiş ülkelerdeki kapitalizmin her zaman daha geri ülkelerden gelen işgücüne ve hammaddeye ihtiyacı olmasına rağmen, artık ürünlerini oraya satabilmek için bu dış bölgeyi sınaî bir gelişmemişlik içerisinde

tutmaya ihtiyacı yoktu. II. Dünya Savaşından beri, Fordizm kapitalizme kendi dış pazarlarını yaratmayı öğretti. İlk ithal ikamesi politikasının göreceli başarısızlığı yeni üreticilerin rekabetini kırmaya yönelik emperyalist niyete değil, fakat onların kendilerini yoğun birikimin avantajlı döngüsüne sokmadaki geçici başarısızlıklarına affedilmelidir.

Bu rejim zayıflamaya başladığı zaman kapitalizmin dış pazarlar bulmak amacıyla değil, düşük maliyetle üretim yapabilmek için çevrede yardım aramasıyla aynıdır. Ve orada, bu yeni sanayileşme şeklini ülkelerine empoze edebilecek egemen katmanın hırsıyla da birleşti. Yeni bir işbölümü onu tamamen ortadan kaldırmadan, eskisinin üzerine konuldu. Bu, her ülkenin değişik beceri ve ücret seviyelerine bağlı verimli üretim döngülerinin ve sektörlerinin gelişmesi üzerinde bir yüktü.

Sadece tamamen emek-yoğun sanayi parçalarının transfer edilmesini kapsadığı sürece, kanlı Taylorizasyon, çevredeki kurbanlarının yaşam standartlarını çok az arttırdığından, pazarları gelişmiş ülkelerle sınırlı kaldı. Fakat çevresel Fordizmin gelişmesiyle, global birikim rejimi, tam da merkezde ortadan kalkmaya başladığı sırada, bir genişleme fırsatı buldu. Güney'deki bazı ülkelerdeki gerçek sınaî büyüme, gelişmiş teknolojisi, sermaye malları için tüketim malları veya düşük fiyatlı imalât parçaları ile Kuzey için bir dış pazar oluşturdu.

Büyümenin bu (merkezde ılımlı, birkaç ülkede hızlı ve kırsal kitleler için negatif olan), son basamağı hiç bir şekilde artan petrol fiyatlarıyla denetlenemezdi. Bu son olgu, global artı-değerin basitçe yeniden dağılımdan başka birşey değildi. Bu süreç, ne de çevre işçilerinin sömürülmesine dayalı ucuz ürünlerin oluşturacağı rekabetle durdurulabildi. Son tahlilde bu rekabet, Güney'e sermaye malları sağlamak amacıyla Kuzey'de yeni iş alanlarının yaratılmasıyla fazlasıyla telâfi edilmiştir. Büyüme, kriz maliyetini işçilere ödeterek ve aynı zamanda uluslararası kredi ekonomisini bozarak kendi hareketini durduran belli merkez ülkelerinin (özellikle de ABD) egemen sınıfları ve muhafazakâr çoğunluğunun tercihleri sayesinde durdu.

Eski sanayileşmiş ülkelerdeki ve özellikle Avrupa'daki ekonomik toparlanma olasılığı bu yüzden içsel olarak, fakat herhangi bir şekilde çevre ile yeni bir rekabete girişmeden gelişmeliydi. Bu hususa daha sonra değineceğiz. Hiç kimsenin (üretime yönelik araçlarının emek-yoğun parçalarından çoğunu yer-değişikliğine uğratmış firmalar dışında) son yüzyılın sömürü koşullarını kanlı Taylorizasyonun olduğu ülkelerde sağlamakta bir çıkan yoktu. Acınacak haldeki ücret seviyelerinin merkezî Fordist ülkelerdeki normal ücretler üzerinde durgunluğa yol açan etkileri oldu. Bu koşullarda serbest ticaretin kabul edilmesi, işçi sınıfının en kötü ücretlendirilen kesimi taban alınarak işgücünün sömürü normlarının yeniden ortaya çıkmasına yol açabilir. Fakat, sosyal güvenlik ve sendika hakları konularında asgarî kurallara saygı göstermeyen ülkelerin ihraç mallarının kabul edilmemesi gibi bir karar (mümkünse Avrupa seviyesinde), sâdece merkezdeki bazı eski sanayilerin çöküşüne

engel olmayacak, diktatörlük rejimleri üzerinde bir baskı da yaratacaktır. Bu rejimler, çalışan kitlelerin yaşam koşullarında bir iyileştirme ve önemli merkezî pazarlardan dışlanma arasında bir seçim yapmak zorunda kalacaklardır.

Bunun aksine, bu kurallara uyan bazı III. Dünya ülkeleriyle yapılacak birlikte gelişme (co-development) anlaşmaları, çevredeki sanayileşmenin avantajlarından karşılıklı fayda elde etmeyi sağlayacaktır. Bu, en azından III. Dünya'nın borcunun silinmesini öngörür.

Bununla beraber, mucizeler beklememeliyiz. Massiah'ın (1982) belirttiği gibi, global Keynesçilik ve 'III. Dünya Marshall Planı' projeleri Fordizmin bunalımının genel sınırlamalarına bağlıdır. Özelde, finans sorunu kendi içerisinde çözülemez bir sorundur. Bütün OPEC fazlası, tam istihdamın salt Avrupa Topluluğu içerisinde yeniden sağlanmasına yeterli olmayacaktır.

Gerçekte, birbirine bağlı olmak üzere hem Kuzey'de, hem de Güney'de yeni bir sanayileşme modeli, yeni üretim tarzları ve yeni toplumsal ilişkiler icat etmeliyiz. Bu toplumsal değişimlerin boyutu ne olursa olsun, 1960'ların devrimci çabalarının başarısızlığı (Küba'dan Çin'e) 1980'lerde kapitalist üretim tarzından benzer bir radikal kopuş olmayacağını öngörür. En fazla (nükleer imhanın önlenmesi dışında), yeni sosyal demokratik 'new deal'ın (yeni anlaşma) bazı unsurlarında bir gelişmeyi umabiliriz.

Bu *new deal* içerisinde her bir ülkenin konumu ne olacaktır? Hiçbir dışsal kaderin, kapitalizmin hiçbir genel yasasının mutlak bir uluslararası işbölümünde ülkelerin kesin konumunu belirleyici olmadığını gösterebilmiş olduğumu umarım. Elbette 'dışsal kader', toplumsal yapıya kazınmış geçmişin ağırlığı demek değilse; veya bazı (başka her yerde önemli derecede başarılı olmuş) gelişme modeli normlarının içselleştirilmesini simgelememekteyse; ve hareketin belirleyici yasaları tasarımını kasıtlı olarak serbest mübadelenin, yani piyasa kuvvetlerinin serbest hareketinin kabulü olarak yorumlamıyorsak. Zira, geçmişten tevarüs edilen verili koşullar temelinde de olsa, kendi tarihimizi kendimiz yapmaktayız.

Esneklik: Tehdit mi yoksa fırsat mı?*

*David Harvey**

Kapitalizmin dinamiklerini açıklamaya çalışmak hiçbir zaman kolay olmamıştır. Kapitalizm daima devingen, devrimci ve dünya meselelerinde belirleyici bir güç olmuştur. Kapitalizmde hâlâ, sosyalistlerin geleneksel olarak mücadele ettikleri tüm kaba haksızlıklar, güvensizlikler, delilikler ve eşitsizlikler bulunabilse de, bugün tüm bunların niceliksel, hatta niteliksel olarak 1930'lar veya 1960'larda oldukları gibi bulunduklarını ileri sürmek, en azından ileri kapitalist ülkeler için, güçtür. Bu nedenle, karşı karşıya olduğumuz zorluk, her esen kapitalist rüzgârda kolayca sürüklenmeksizin sosyalist projenin günün koşullarına yeniden uyumlulaştırılmasıdır.

Sosyalistler için, kısmî olarak değişen koşullara uyarlanmak zordur çünkü sosyalist hareketler, çoğunlukla, halihazırda kazanılmış olan işçi sınıfı çıkarlarının ne bahasına olursa olsun korunması anlamına gelen işçi sınıfı geleneğinin koruyucu gücüne dayanmaktadırlar ama aynı zamanda radikal bir değişiklik yapmayı da taahhüt etmektedirler. Çalışan sınıfın, örneğin kapitalist sömürünün korkunç ilişkileriyle mimlenmiş kömür madeni topluluğunun bütünselliğini koruma isteği, enerjinin üretiminin ve dağıtımının tamamen yeni yollarını düşünmek yerine, tüm maliyetlerine rağmen kapitalist kömür madenini açık tutmayı gerektiren bir politik mücadeleye götürür.

Bu nedenle, kapitalist teknoloji ve organizasyondaki değişen dinamiklerin ve devrimlerin dikkatle incelenmesi, sosyalizmin yeni bakışlar oluşturması doğrultusunda önemli bir adımdır. Eğer Marks, eski düzenin çatlaklarında yeni düzenin önkoşulları tamamen gelişmeden yeni düzen ortaya çıkmaz derken haklı idiyse,-' sosyalistler kapitalizm içindeki tüm yeni gelişmelere çok dikkatli bakmak zorundadırlar. Bu, sadece yeni gelişmelerin sınıf ilişkileri, sömürü, kriz oluşumu ve var olmanın toplumsal koşulları üzerindeki açılımlarını değerlendirmek demek değil, aynı zamanda toplumsal ilişkilerin farklı kümeleri altında, bu değişikliklerin

(*) *Socialist Review,* Cilt 21, No. 1 (1991), s.65-77'den çeviren: Ayça Kurdoğlu.

nasıl oluşabildiğini düşünmek ve sosyalizmin en iyi nasıl işleyebileceğini önceden tasarlamak demektir. Örneğin, otomasyon, bilgisayarlaşma ve üretim sistemlerine ve işgücü piyasalarına daha fazla esneklik getiren yenilikler, işçinin daha fazla becerisizleştirilmesi ve disipline edilmesi için sermayenin elindeki yeni bir alet olabilir; fakat bu, söz konusu pratiklerin geleceğe dönük sosyalist stratejilerde hiç yeri olmadığı anlamına gelmez.

Böylesi bir yer alışta, görünmeyen olasılıklar kadar gizli tuzaklar da vardır. Bana göre bu açıkça söylenebilir: Sosyalist topluluktaki "post-Fordizm", "esnek birikim", "esnek uzmanlaşma", "post-modernizm" ve benzeri nosyonları içeren son tartışmaların çoğu, günümüzdeki değişimlerin ne kadar sosyalist potansiyel taşıdığı veya bunlar tamamen kapitalizme hizmet ediyorlarsa kesinlikle direnmek gerekip gerekmediği konuları etrafında dönmektedir.

Kapitalizmin yeni esnekliği

1973-75 bunalımı kapitalizmin gelişiminde büyük bir değişiklik işareti vermişti. Savaş sonrası yirmi yıllık patlama, ileri kapitalist dünyanın çoğunluğunda güçlü büyüme oranı (yılda yüzde 4.4'den yüksek), görece düşük işsizlik, görece kontrol edilmiş enflasyon, istikrarlı döviz kurları ve temel mal fiyatları üretti. Bu dönemde teknolojik ve örgütsel değişme, çoklukla kademeli bir genişlemenin ve İkinci Dünya Savaşı sırasında ve öncesinde geliştirilmiş eski teknolojik sistemlerin yaygınlaşmasını izledi. ABD'nin hegemonyası ve Soğuk Savaşın keskin jeopolitikaları, savaş sonrası kapitalist dünyayı askerî, ekonomik ve politik olarak bağladı.

1973-75 bunalımından sonra, kapitalist ekonomiler, düşük büyüme oranları (1973'den 1988'e kadar yaklaşık olarak yılda yüzde 2.2), yüksek işsizlik ve enflasyon ve ABD'nin egemenliğinin kırılmasıyla belirlenmiş zor bir yeniden ayarlanmalar ve yeniden yapılanmalar dönemine girdi. Kârlar üzerindeki bu baskılara tepki olarak, şirketler yoğun bir teknolojik değişme (bilgisayarlaşma ve telekomünikasyon), üretim tekniklerinin yeniden organize edilmesi ("just-in-time" (stoksuz üretim) sistemlerinin geliştirilmesi gibi), finansal yeniden yapılanma, ürün buluşu, ve kültür ve imge üretimine kitlesel yayılmayı içeren bir uyum sürecine girdi. Bu şirketler, kapitalist girişimin yeni hedefi olan üretim sistemlerinde esnekliği ve güdümlenmiş pazarlamayı önemsediler.

Kapitalist yeniden yapılanma sürecinin bir diğer boyutu da konteynerizasyon (kamyon yüklerinin gemilere konteyner adlı iri sandıklarla yüklenmesi), jet-kargo taşımacılığı ve telekomünikasyon sonucu coğrafî işbölümündeki değişmedir, 1970'ler ve 1980'lerde, üretimin bütününün, hatta bölüm ve parçalarının, çok geniş bir coğrafî alanda parçalanmasına; mal mübadelesinin uluslararasılaşmasında hızlı bir değişime (bira gibi düşük değerli mallar bile uluslararası ticaretin konusu haline geldi); ve (1945-1970 yılları arasında Amerika'nın ekonomik hakimiyetini gösteren, dünya paralarının Amerikan dolarına karşı sabitleştirilmiş olan değişim hadlerine göre

ayarlandığı) Bretton Woods anlaşmasının yıkılışının ertesinde oldukça istikrarsız global finansal piyasaların gelişmesine tanık olundu.

Hem bir ülke içindeki (örneğin, üretimin ABD'de Kuzeydoğu'dan Güneybatı'ya kayması), hem de uluslararası (bir yanda ABD, Batı Almanya, İtalya ve Almanya, diğer yanda yeni sanayileşen Güney Kore, Singapur, Tayvan, Meksika ve Macaristan gibi ülkeler arasında) rekabet, üretimin teknolojik ve coğrafî rasyonalizasyonuna yol açtı. Çokuluslu şirketler yeni kâr fırsatları için dünyayı araştırdılar ve avantajlı olabilmek için sermayeyi ve iş olanaklarını kendileri için en uygun gördükleri yerlere taşıyarak, ilk kuruldukları yerleri bırakmaya hazır hale geldiler.

Tüm bu değişikliklerin işgücü piyasalarının işlerliği, çalışma biçimi ve iş becerisi, yaşamın niteliği ve tüketim kalıpları üzerinde köklü etkileri oldu. Fakat yeniden yapılanma sürecinden doğan yeni teknolojiler, kendi başına işçi sınıfı çıkarlarına çelişik değilken, "yeni esneklik" diye adlandırılan olgu işçiler için net kazanç sağlamaması (veya pek çok durumda açık kayıp getirmesi) ve kapitalist sınıf için anlamlı kârlar sağlamasıyla neredeyse tamamen kapitalist terimlerle anılır oldu.

Örneğin, üretimin az gelişmiş bölgelere veya gelişmekte olan dünyaya hızla dağılması, politik görüşleri ulus-devletle kuşatılmış olan sendikalara karşı pazarlık dönemlerinde şirketlerin coğrafî hareketliliklerini bir tehdit (daha az para ve kötü çalışma koşullarını kabul edin yoksa Güney Kore'ye gideriz) aracı olarak kullanabilmelerini sağladı. Dahası, ulusal hükümetler uluslararası sermaye akışını gittikçe kontrol edememeye başladılar ve siyasi yaklaşımları ne olursa olsun çokuluslu yatırımları çekebilmek için emeği gitgide daha çok disipline olmaya zorladılar. Ayrıca ulus-devlet içindeki sınıf savaşımı keskinleşti ve hem hükümetlerin, hem de işçi sınıfı hareketlerinin manevra alanı daraldı.

1973'den sonraki dönemde pek çok ileri kapitalist ülkedeki sınıf yapılarının yeniden biçimlenmesine de tanık olundu. Hizmet tipi işler (finans, sigortacılık, emlâkçilik vb.) göreli olarak büyüdü, ve kültürel üretim yapan sanayiler (TV ve film sanayileri, sanat galerilerinin çok genişleyen ilişki ağları, folk festivalleri ve diğerleri) serpildi. Daniel Bell'in "kültürel kitle" dediği olgu- milyonlarca insanın haber medyası, filmler, tiyatrolar, üniversiteler, yayınevleri ve (hem ciddi kültürel ürünlerin kabulünü etkileyen ve geliştiren, hem de geniş kitle kültürü izleyicileri için popüler materyal üreten) reklam ve iletişim sektörlerinde çalışması- politik, toplumsal ve ekonomik tartışmaları belirlemede hem niteliksel, hem de niceliksel olarak daha etkili olmaya başladı.

Tüm bu değişikliklerin sosyalist düşünce ve eylemde köklü dönüşümleri gerektirmesine karşın işçi sınıfının geleneksel kurum ve araçları bu değişikliklere yanıt vermekte çok sınırlı veya katı kaldı. 1970'lerin ortalarından itibaren sendikalar, radikal siyasi partiler (Avrupa komünist partileri gibi) ve sol hareketler, genel olarak etki ve meşruiyetlerini, bazı durumlarda da amaçlarının açık anlamlarını kaybettiler. Bu dönemde (çevreci, feminist, pasifist, anti-ırkçı ve "Üçüncü Dünyacı"

hareketler dahil) "yeni toplumsal hareketler" insanın özgürleşmesinin aktörleri olarak işçi sınıfına alternatif gibi gözükerek siyasi bilinç üzerinde önemli etkide bulundular. Fakat bu hareketler genellikle kapitalist özümsemeye kurban oldular ve kapitalizm tarafından etkilenmekten kurtuldukları durumda bile birleştirici güç olmaktan çok ayırıcı güç oldular.

Daha da kötüsü kültürel kitle (akademi, medya, basın ve kültürel üretim) içindeki sol kesim, zayıflayan işçi sınıfı hareketiyle her zaman zayıf kalmış ilişkisini büyük ölçüde kaybetmekle kalmadı, sadece kendi ilgilerine/çıkarlarına kapanmaya başladı. Bu alandaki solcular, bireysel kurtuluşu (burjuva özgürlükleriyle şaibeli ilişkisi olan bir nosyon), (hangi biçimde olursa olsun) otoriteye karşı çıkmayı, "söylemlerin yapı ayrıştırması" ve her çeşit dil oyunlarıyla uğraşmayı vurgulamaya başladı. Kültürel kitle içindeki radikaller, evsizler hakkında gerçekten ilginç olan şey sanki evsizlerin afişlerindeki protesto mesajlarındaki kodlama çeşitliliğiymişçesine, semiyotik gibi alanlara ilgi duydu. İmajlar dünyasına kendi adına o kadar çok saplanıldı ki, imajların kuruluşunun gerçek amacının ne olabileceği incelenmedi. Bu gelişmeler, kültürel kitle içinde Yeni Sağ'ın daha militan canlanışına karşı bir savunma hattı olarak faydalı olabilirdi. Bu gelişmeler, ticari kültürün alaya alınma ve yapıayrıştırma araçları olarak hem eğlenceli, hem de etkin olabilirdi. Fakat bu gelişmeler, yaratıcı düşünce ve eyleme yol gösterici olarak, son derece tahripkâr oldu. Bütünleşik ve medyaya dayalı olduğu için güçlü olan solun bu kesiminin "yuppie"leşmesi, gerçek ve önemli bir sorun olduğunu gösterdi.

Bu durum karanlık görünmesine karşın umut verici işaretler de vardır. Belki de sol, politikada herhangi bir güç olarak tamamen yok olabileceğini açıkça görmüş ve projesinin ne olması gerektiği konusunda daha basit ve sağlıklı bir görüşe ulaşmıştır. İki alanda tartışmalar devam etmektedir ve eğer bu tartışmalar kapsamlı olarak düşünülür ve sağlıklı şekilde çözülürse, açgözlü, doymak bilmeyen kapitalist sınıf sisteminin yoksunluklarına karşı (savunmadan öte) yaratıcı bir hücum hattı oluşturulabilecektir. Bu tartışmalardan birincisi, genellikle "Fordist" ve "esnek" birikim arasındaki ilişkilerin analizi temelinde yürütülen, kapitalizmdeki değişiklikler sorunu tartışmasıdır. İkincisi, kültürel yaşamam ve politik örgütlenmenin koşulları konusuna yoğunlaşan modernist ve post modernist düşünce ve kültürel üretim yolları arasındaki ilişkiler üzerine yürütülen tartışmadır. Bu iki tartışmanın birarada yürütülmesi, günümüzdeki politik değişme potansiyelini görmeyi sağlayacak faydalı bir bakış açısı sağlayabilecektir.

Post-Fordizm

Kapitalist dünyayı 1970'lerden beri yakından inceleyen araştırmacıların çoğu kapitalist üretim örgütlenmesi, tüketim ve birikimde önemli bazı şeylerin oluştuğunu belirtmektedir. Genellikle "post-fordizm", "esnek uzmanlaşma" ve "esnek birikim" terimleriyle ifade edilen bu değişikliklerin doğası ile ilgili tartışmalar

"esneklik" düşüncesine yakınlaşma eğilimindedir. "Esneklik" dört farklı tipe ya da seviyeye ayırabilir. Bu farklılıkları akılda tutmak önemlidir çünkü esneklik tipleri arasındaki farklılık göz ardı edildiğinde farklı düzeylerdeki esneklik hakkında bunlara çapraz düşen amaçlarla ama genelde esneklik üzerine tartışmak çok kolaydır.

Düzey 1: Birinci tip esneklik, yorumcuların emek süreciyle ilgili olarak tartıştıkları esnekliktir. Burada tartışma üç sorun üzerinde odaklanır. Birinci sorun, emek sürecinde işgücünün esnek kullanımının (örneğin, bir işçinin çok sayıda görevinin olması) yaygınlaşma derecesi ile ilgilidir. Bazı analizciler bu yeni esnekliği merkezî önemde görürken, diğerleri bunun hâlâ marjinal olduğunu savunmaktadırlar. İkinci sorun, esnekliğini kavramlaştırılması ile ilgilidir: örneğin kontrolün daha sıkı olduğu Japon siteminin esnekliği ile işçilerce kontrol edilen kooperatiflerdeki gönüllü esneklik modeli birbirlerine benzer midir? Bu düzeyin üçüncü parçası, bu yeni örgütsel biçimler ve teknolojilerin sosyalist amaçlar için yaygınlaştırılabilir olma derecesi ile ilgilidir.

Bu sorunlar hakkında benim görüşüm şudur: Esneklik marjinal öneme sahip değildir, çeşitli biçimler alabilir ve sosyalist potansiyel taşır. Fakat bu yeni sistemler neredeyse tamamen sermaye birikim amacıyla yaygınlaştırılmaktadırlar (bu nedenle söz konusu son değişiklikleri daha tarafsız görünen "esnek uzmanlaşma" terimi yerine dolaylı anlatımı olmayan "esnek birikim" terimiyle nitelemeyi tercih ediyorum). Yeni teknikler özellikle emek sürecinin yoğunlaştırılmasında -hızının arttırılmasında- önemli olmaktadır. Benim görüşüme göre, sendikaları ve diğer işçi sınıfı örgütlerini direnmeden çok toplumsal ilişkilerin hali hazırdaki kalıplarını değiştirmeksizin yeni sistemlere bütünleşmeye ikna etmeye çalışanlar, öncü işçi sınıfının özgürleşmesinden çok işçilerin kapitalist tabiyet ilişkisi içinde tanımlanmasına yardım etmektedirler.

Düzey 2: Esnekliğin ikinci düzeyi işgücü piyasalarındaki esnekliktir. Bu, taşeron ve part-time çalışmanın ve talepteki mevsimlik veya diğer dalgalanmalarla karşılaşan işgücünün bir sektörden diğerine hızla yeniden yerleşebilmesini sağlayan çok çeşitli araçların da çoğalması demektir. Böylesi esnekliğin çalışan için (örneğin yalnız ebeveynler için) gerçekten yararlı olduğu durumlar olmasına karşın, işgücü piyasalarının esnekliği, çalışanların pek çoğu için, emeklilik, sağlık, işsizlik ve diğer ücret dışı yardımların kesilmesi demektir. Büyük Japon şirketlerinde veya İsveç'te olduğu gibi, emeğin disipline edildiği fakat üretim sürecinde de esnekliğin kullanıldığı sistemlerde, işgücü piyasalarına esnekliğin getirilmesine pek az ihtiyaç vardır. Buna karşın, İngiltere ve ABD'de işgücü piyasalarının esnekliği çok önemli bir maliyet düşürücü tedbirdir. Bugün olduğunun tersine, esneklik güvence kaybı ile örtüşmediği sürece, çalışan katılımının daha esnek formlarının işgücü piyasalarında uygulanması sosyalistler için uygun bir hedeftir. Bununla birlikte, bu strateji şimdiye kadar geleneksel sosyalist düşünceye sıkıca eklemlenmekten uzak olmuştur.

Düzey 3: Üçüncü düzey esnekliğin merkezinde devlet politikaları sorunu vardır. Bu düzey esnekliği savunanlara göre, devletin değişimlere engel olabilecek kurumlara (sendikalar gibi) yaptığı desteğin azalması, özelleştirme ve/veya düzenlemenin azaltılması (deregulation) sermayenin bir sektörden diğerine daha rahat akmasına yardım edebilir ve sermayenin girişimci ve yenilikçi enerjilerinin sözde zincirlerinden kopmasına yardımcı olabilir. Bu esnekliği savunanlar, belirtilen devlet eylemlerinin rekabetçi gücün artmasına veya korunmasına katkıda bulunabildiğini ileri sürmektedirler.

Bu tür değişikliklerden, çalışanların bir takım olumlu kazanımları da olmaktadır, ancak devletin bu tip eylemiyle kazanılan esneklik firmaların birleşmesini, değer aktarımını (şirketleri değerlerinin altında almak ve varlıklarını parça parça satmak). ve firmaların farklı alanlara genişlemesini (örneğin, çelik üreticisinin petrol ya da sigorta alanına kaymasını sağlamak için yapılan malî hareketler) kolaylaştırır- bunların tümü üretken etkinliği olan yatırımları azaltır ve kitlesel zorunlu işsizliğe ve çalışanların haklarının azaltılmasına neden olur. Bu hareketler aynı zamanda sermayenin yalnızca işyerindeki sorumluluklarından değil, içinde yaşadığı topluluğa karşı olan sorumluluklarından da uzaklaşmasına izin verir. Hükümetler, halkın arkasında olmaktan çok ortaklıkların ve girişimcilerin arkasındadır. Sosyalistler de sermaye sahiplerine ve şirketlere hükümet ve düzenleme korkusu olmadan istediklerini yapabilme özgürlüğünü vermeksizin aşırı derecede katı, bürokratik devlet yönetimine esneklik getirmenin ilerlemeci yollarını bulma ihtiyacındalar.

Düzey 4: Yeni esnekliğin dördüncü boyutu, bir taraftan haberleşme, evde çalışma ve farklı büro işlevlerinin ayrılması gibi bölgesel olandan, diğer taraftan parça üretimin ve hatta son montaj süreçlerinin dünyanın dört bir tarafına dağılmasına kadar çeşitlilik gösteren coğrafî hareketliliktir. Sermayenin hiperhareketliliği imajı abartılı olabilir, ancak taşıma maliyetlerindeki düşme sonucu yer seçimlerinde (daha önce mümkün olmayan) olanakların açıldığına şüphe yoktur. Düzenlemeye tabi olmayan küresel finans sistemlerinin oluşumu ve serbest sermaye akışkanlığına izin veren Avrupa Topluluğu gibi yeni coğrafî birleşmelerin ortaya çıkması ve buna bağlı olarak da sermaye hareketliliği Önündeki kurumsal engellerin azalması yoluyla coğrafî hareketliliğin gücü artırıldı. Bir taraftan bu değişimler, bazı durumlarda gelişmekte olan ülkelere çok istenilen iş ve sermaye olanaklarını getirirken, diğer taraftan dünyanın pek çok bölümünde, daha önce olmayan "azgelişmişlik"i kendiliğinden üreterek ve birçok gelişmiş kapitalist bölgenin (ABD'nin Pas Kuşağı gibi) sanayileşmesini durdurarak coğrafî gelişmedeki eşitsizliği artırmaktadır.

Esnekliğin bu farklı biçimleri çok farklı kombinasyonlar ve bağlamlarda işe yarar. Örneğin coğrafî hareketlilik, kapitalistlere üretim süreçlerinde daha esnek olmalarına izin veren, daha esnek işgücü piyasaları olan, düzenlemeye tabi olmayan yerler aramalarına izin verir. Diğer başka durumlarda, örneğin Japonya'da, sermaye

sahipleri, geçici ve part-time emek kullanımı veya küçük ölçekli üretime kaymak aracılığıyla üretimin parçalanması olarak bilinen ölçülere zorunlu olarak başvurmaksızın üretime esnekliği getirebilmektedirler.

Esnekliğin yeni bir kavram olmadığını bilmek önemlidir: Sermaye sahipleri esnekliği daima aramış ve önemsemişlerdir. Bununla birlikte, 1970'lerin başlarından beri bütün bu olan bitenler kapitalist sınıf stratejilerinde genel ve kapsamlı değişikliklerdir. Kapitalist sınıf stratejilerinde tüm düzeylerde artırılan esnekliğin amacı, sermaye birikiminin önünü açıcı unsur olarak görülmeye başlamasındandır. Ben de esnekliğin, hem politik, hem de ekonomik gücün ademi-merkezîleşmesinde yönünde bir etkisinin az olduğunda ya da hiç olmadığında, ama ademi-merkezî taktikler aracılığıyla son derece merkezîleşmiş kontrolü devam ettirmekte etkisi olduğu üzerinde ısrarlıyım. Son onyıllarda çokuluslu sermayenin yoğunluğundaki artışa tanık olundu; fark, iktidarın artan ölçüde özerk gözüken şirketler ve etkinlikler ağı aracılığı ile örgütlenmesidir.

Postmodernizm

Uygun bir şekilde yaklaşıldığı takdirde sosyalist politikanın bazı önemli konularını açıklaştırmada önemli katkısı olabilecek ikinci tartışma, postmodernizm tartışmasıdır. Bu tartışma neredeyse tamamen kültürel kitle olarak adlandırdığım dünyanın içine hapsedilmiştir. Oysa ki sendikacılar, yalnız ebeveynler ve popüler kurumların geniş bir kesimi, esneklik konusu ile ilgilenmelerine karşın, bunlar postmodernizm başlığı altındaki tartışmaların konuları hakkında ya çok az şey bilmekte ya da hiçbir şey bilmemekte ve ilgilenmemektedirler.

Eğer postmodernizmin bu insanların yaşamları üzerinde bir etkisi oluyorsa, bu etki, bu insanların kültürel kitlenin davranışlarına (beğeninin eklektikliği, şehir içinde komşuluğun azalması ve yuppi yaşam tarzının genişlemesi) karşıt olarak bilgilerini yenilemeleri ve müzik, mimari, film, reklamlar vs. aracılığıyla kültürel kitlenin ürünlerine maruz kalmaları sonucu ortaya çıkan teğet bir etkidir. Bu durumlarda bile kültürel kitlenin bir parçası olmayan halkın çoğunluğu, postmodernizmi yenilik arayan tüketiciliğin farklılaşmamış dünyası içinde özel ve bağımsız bir tarz olarak ayıramıyabilecektir.

Bu koşullar altında, bazıları, kültürel kitle içinde düşüncedeki postmodern dönüşümün hiç bir genel paydası olmadığını ileri sürebilir. Aşağıdaki üç düzeyde bunun önemli olduğuna inanıyorum.

Düzey 1: Postmodern düşüncenin ilgimizi çekmesini sağladığı "söylem" ve imge üretimi, tüm toplumsal düzenin dönüşümü ve yeniden üretiminin önemli bir boyutudur. Geçici imgelere, "icat edilmiş" her türlü miras ve geleneklere, ve kültürel üretimin daima yenilenmesine postmodern sarılışın anlaşılması gerekir. Özel olarak belirtmek gerekirse, sosyalistlerin, sermayenin kültür ve imge üretimine hızla nüfuz etmesine ve çabuk değişen imgelerin metalaşmasına (siyasi kişiliklerin,

partilerin ve konumların pazarlanması dahil olmak üzere) tepki göstermeleri gerekmektedir. Estetik ve kültürel pratikler önemlidir ve bunların üretim ve tüketim koşullarına yakın ilgi göstermek gerekir. Örneğin, 1930'larda komünist sol çok iyi bir tiyatro geliştirdi, fakat Naziler çok daha etkin bir siyasi görünüş ürettiler. Bir zamanlar Lenin'in dikkat çektiği gibi devrim halkın festivalidir ve sol, Los Angeles Olimpiyat Oyunları veya sayısız diğer "kalite damgalı" olaylar gibi ihtişamlı gösterilerin sağcı ideolojileri oluşturmak ve onaylamak için bir araç haline gelmesine izin veremez. Sosyalistler kaba ticarîleşme koşulları altında üretilmiş yanlış ve aldatıcı imgelerin ne olduğu hakkında haklı olarak kuşku duymuşlardır. Fakat kitle iletişim araçlarını burjuvazinin elinde bırakmak sosyalist eğitim ve ajitasyonun işini iki kere güçleştirmektedir.

Düzey 2: Son yıllarda, kültürel kitle, genel önemi olan, ırkçılık karşıtlığı, feminizm, etnik kimlik mücadeleleri, dinsel hoşgörü, sömürgeciliğe karşı savaşımlar gibi politik ve ideolojik mücadelelerin bütünü ile uğraştı. Kültürel kitle içerisinde, postmodernizm demokratikleşmeyle özdeşleştiği için, otorite ve iktidarın (beyaz, erkek, elitist ve protestan) merkezî kaynağına karşı olan mücadelelerin çoğu, postmodern başlığı altında toplanmaktadır. Etnik, ırksal baskıya ve cinsiyetin bastırılmasının değişik formlarına yönelik bu çabaların, toplumun değişik bölümlerinden çok kültürel kitle içerisinde daha başarılı olduğu açıkça söylenebilir. Sorun ise bu çatışmaların, görece homojen sınıf bağlamında devam ettirilmiş olmasıdır. Bu bağlamda, politik nedenlerle her zaman gündemde olmasına rağmen, sınıfsal baskı bu insanlar tarafından güçlü ve kişisel olarak (örneğin Meksika veya Filipinler'deki kadın fabrika işçileri gibi) hissedilmez. Bunun da ötesinde, "kendi işiyle uğraşan" şu ya da bu grubun özgürlüğünün ötesinde bu mücadelelerin hangi uzun dönemli amaçlara sahip olduğu açık değildir.

Kültürel kitle içindeki postmodern dönüş farklılık ve "başkalık"m değerlendirilmesini sınıf ve üretici güçler gibi daha temel Marksist kategorilere eklemek için değil, ama her türlü çabanı başlangıcından toplumsal değişmenin diyalektiğini kavramaya kadar genel geçer olabilen bir şey olarak siyasi gündeme yerleştirdi. Toplumsal örgütlenmenin ırk, cinsiyet, cinsel yönelim, din ve etnik gruplaşmalar gibi yönlerinin, sermaye dolaşımı ve parasal erki vurgulayan tarihsel materyalist analizin, ve özgürleştirici mücadelenin bütünselliğini vurgulayan sınıf siyasetinin kapsayıcı çerçevesi içerisinde birleştirilmesi işi bugün sosyalist düşüncenin üzerinde durması gereken en önemli ve zorlayıcı konu başlıklardan biridir.

Düzey 3: Postmodernizm tartışması içerisinde zaman ve mekân boyutlarının nasıl ve niçin önemli olduğu hakkında bir tartışma sürmektedir. Postmodernizm tartışmaları toplumsal yapılar olan zaman ve mekânın yayılma alanını ortaya çıkardı- örneğin saat 13. yüzyılın bir buluşudur ve dakika ile saniye 17. yüzyılda saate eklenmiştir - ve zaman ile mekânın farklı toplumsal yapılanmalarının toplumsal eylem hakkındaki düşünüşümüzü nasıl değiştirdiğini gösterdi. Piyasa, iskonto oranı tarafından belirlenen zamanda ve verili mekânda kâr maksimi-

zasyonunu sağlar; fakat bu, gelecek birkaç yüzyıldaki global ısınmanın göz önüne alınmasını savunan ekolojik bakış açısından çok az anlam ifade eder. Ayrıca, kapitalizm içinde işleyen toplumsal süreçler zaman ve mekân algılarımızı sistematik olarak yeniden düzenler. Örneğin telekomünikasyon ve kitle turizmi dünyanın nasıl işlediği hakkındaki düşüncelerimizi ve buna bağlı olarak da toplumsal eylemin ortaya çıktığı koşulları algılamamızı değiştirir. Zaman ve mekân üzerine sosyalist düşünce, bilindiği gibi zayıf olmuştur; postmodernizmin ortaya çıkarttığı bu tartışma alanının dikkatlice düşünülmesi gerekmektedir. Bununla tarihsel materyalizmin, özellikle uygulamada daha fazla coğrafî olması önerilmektedir.

Postmodernizm, ona en hayranlıkla katılanları bile, içeriğinin karmaşıklığıyla yanıltmaktadır. Postmodernizmin konularının çoğu düşünce içermeyen, tepkisel ve utanç verici bir şekilde ticari ve yüzeyselken, her sosyalistin ciddiye alması gereken, burada belirtilen önemli konulan da vardır.

Postmodernlik durumu

O zaman bu iki tartışma birbirlerine göre nasıl konumlandırılabilir? Bu benim *The Condition of Postmodernity*'de (Postmodernlik Durumu) uzun uzadıya ele aldığım bir konudur. Bu kitapta hem maddi yönetimi, hem de zaman ve mekânın kültürel deneyimini değiştiren kapitalist güdümlü yenilikler arasında nasıl bir ilişki kurulabileceğini göstermeye çalıştım. Kapitalist kâr maksimizasyonunda daima önemli bir yer tutan, üretimdeki dönüşüm zamanını kısaltmayı araştırmak, esneklikle birlikte giden bir unsurdur. Fakat üretimdeki hızın artması, bankacılık ve pazarlama anlamında değişim ve tüketim hızlarının da bu hıza paralel olarak artmasını gerektirir. Postmodernizmin bazı birincil ticari uygulamaları modanın ve alışkanlıkların dönüşüm zamanını kısaltmaya ve imge üretimine (bu çatal, bıçak ve araba ile karşılaştırıldığında anlık tüketim zamanının avantajıdır) daha fazla kaynak ayırmaya yönelik olmuştur. Marks'ın bilinen bir sözüne uygun olarak, zaman aracılığıyla mekânı yok etmeyi araştırmak, çok uzun zamandan beri, üretim, değişim ve tüketime mekânsal yeni bileşkeler sunmanın yanısıra yeni pazarlar, yeni emek arzı ve yeni hammadde kaynakları açan kapitalist stratejinin bir parçasıdır. Mekânsal engellerin yıkılması ve yeniden düzenlenmesi, yirminci yüzyılda kapitalizmin kendisini sürdürebilmesinin temel araçlarından birisi olmuştur.

Fakat dinmeyen kârı arttırma çabalarının bir sonucu olarak zaman ve mekânın toplumsal yapılanmasının değişmesi bir çok kimlik problemi yaratmaktadır: Bir birey olarak hangi mekâna aitim? Vatandaşlığım, içinde yaşadığım komşuluk ilişkileri, kent, bölge, ulus veya dünyada ifadesini bulabilir mi? Bunlar, cevapları (parçalanmanın pasif kabulü gibi) kesinlikle yanlış olsa da postmodern retorikte en azından kısmen ele alınan soru çeşitleridir. Dahası, kültürel üretim ile kültürel kitle içinde değişen zaman ve mekân deneyimleri arasında güçlü bağlantılar vardır.

Postmodernizm esnek birikimin desteklenmesinde bazı roller oynarken, kültürel kitle, kültür üretiminde tamamen yeni bağlamlar yaratmak yoluyla yaşam koşullarını, özellikle zamanın ve mekânın anlamını radikal olarak değiştirdi. Bunun böyle konulması, hiç bir şekilde kültür üreticilerinin etkinliklerinin öneminin azımsanılması değil, hepimizin olduğu gibi kültür üreticilerinin de politik ve toplumsal olarak havasız bir ortamda bulunmadıklarını fakat daha geniş toplumsal koşul ve anlam ilişkileri içerisinde var olduklarını belirtmektedir. Örneğin bugün üniversitelerdeki entellektüeller kendilerini 1960'larda üniversitede olanlara göre hem düşünce dünyasının dönüşüm zamanının kısaltılmasıyla, hem de ürettiklerini artırma yönünde daha fazla baskı ile yüzyüze bulmaktadır. Sonuç olarak, akademik yaşam mal gibi satılan "moda" fikirlerle çok daha kırılgan hale gelmiştir.

Sosyalist hareket, bu değişen koşullarla, bu değişikliklerin, özsel nitelikleri değişmeyen kapitalist sistemin daha inceliklileşmesi ve gelişmesi olduğunu akılda tutarak mücadele etmelidir. Yüzeysel görünüşteki değişmeler politik stratejiler için önemlidir. Fakat bunlar bir toplumsal sistem olarak kapitalizmin temel özelliklerini asla gizlememelidir: Örgütlü baskı ve sömürü; anlamsızca, birikim için birikim ve üretim için üretim; çevrenin acımasızca yağmalanması.

2000 Yılına Doğru Dünyada Gıda ve Tarım*

*Deniz Yenal & Zafer Yenal***

I. Giriş

Yirminci yüzyılın sonuna yaklaşırken, kapitalist dünya ekonomisinin merkezi, çevre üzerindeki hakimiyetini sürdürmek için yeni yöntemler kullanıyor. Bu yeni hakimiyet biçiminin temel özelliklerinden birisi olarak, Batı'nın, yani merkezin, sermaye birikimini ilgilendiren konularda, bir bütün olarak hareket edebilme kabiliyetini arttırması gösteriliyor. Merkez, çevre üzerindeki ekonomik hakimiyetini perçinlemek için, G-7 (Yediler Grubu), IMF, Dünya Bankası ve GATT (Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması) gibi uluslararası örgütlenmeleri, eskisinden çok daha geniş boyutta kullanıyor.[1] Bu çeşit bir iktisadi baskınlık, ekonomik hayatın bütün sektörlerinde kendini gösteriyor. Biz, bu yazıda, tarım, gıda üretimi ve ticareti alanlarında merkezin çevre üzerindeki hakimiyetinin İkinci Dünya Savaşı sonrasında nasıl biçimlendiğini ve son yıllarda nasıl bir değişiklik geçirdiğini tartışacağız.

(*) Bu yazının hazırlanması sırasında çok faydalı yorumlarını ve yardımlarını bizden esirgemeyen Çağlar Keyder, Philip Mc Michael ve Sami Oğuz'a teşekkür ediyoruz.

(**) Deniz ve Zafer Yenal, State University of New York at Binghamton'da doktora öğrencisidirler.

1 Batı'nın bu örgütler aracılığıyla kullandığı gücün bir değerlendirmesi için bkz. Race and Class, v.34, n.1 içindeki makalelere.

Bu amaçla, 1980'lerde ortaya çıkan "gıda düzenleri" (food regimes)[2] ve "yeni biyo-teknolojiler" literatürünün bir değerlendirmesini yapmaya çalışacağız. Kırsal sosyoloji alanında yapılan çalışmaların 1970 sonrasındaki gelişmeleri açıklamakta zayıf kalmasına bir tepki olarak doğan bu yaklaşımlar, tarım, devlet, sanayi ve kapitalist dünya ekonomisi arasındaki ilişkileri vurgulayan bir nitelik taşıyor.[3]

Aşağıda önce, 1870'ler ve 1970'ler arasında oluşan, dünya çapındaki iki gıda düzeniyle ilgili argümanları özetleyeceğiz. İkinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan ikinci dünya gıda düzeninin global düzeydeki, Batı'daki ve Üçüncü Dünya'daki özelliklerini inceleyeceğiz. Daha sonra, 1970'lerden beri dünya çapında gıda üretimi, teknolojisi, tüketimi ve ticareti açısından nasıl değişiklikler meydana geldiğini değerlendireceğiz. Sonuç bölümünde, gıda düzenleri yaklaşımının zayıf yönlerini irdelemeye çalışacağız.

II. 1970'lere kadar dünya gıda düzenleri

Uluslararası gıda düzeni kavramını ortaya atan Friedmann, bu kavramın tanımını, uluslararası rejimler[4] ve regulasyon okulunun[5] çalışmalarından çıkartıyor. Buna göre, gıda düzeni şu unsurlardan oluşmakta: devletlerin istikrarlı ve birbirini tamamlayan bir dizi politikası, bu politikaların koordinasyonu sonucu ortaya çıkan

2 Bu yazıda, 'gıda düzenleri' ve 'gıda rejimleri' sözleri aynı kavramı ifade etmek için kullanılmaktadır.

3 McMichael ve Buttel'a göre, 1980'lere kadar tarımın siyasi iktisadi, yirminci yüzyılın başlarında şekillenmiş olan, tarımsal yapılarla ilgili iki farklı sav üzerine kurulu iki ayrı yaklaşımdan oluşuyordu. Bunlardan ilki, Lenin'in savlarından *{Rusya'da Kapitalizmin Gelişimi* (1899) yola çıkarak, sanayi gibi tarımın da, sınıf kutuplaşması, artan proleterleşme, sermaye yoğunlaşması, vb. gibi kapitalist devinim yasalarına tabi olduğunu iddia eden 'kapitalist mantık' yaklaşımıydı. Diğer yaklaşım, Cayanov'un çalışmalarından esinlenerek, sermayenin tarıma neden nüfuz edemediğini açıklamayı amaç ediniyordu (McMichael ve Buttel, 1990:93-94). Bu yazarlara göre, bu iki yaklaşımın ortak zayıf noktaları, "tarım meselesi" (die Agrarrfrage) sorunsalı çerçevesinde biçimlenmiş olmalarıydı. Tarım meselesi, "ondokuzuncu yüzyılın sonlarında ve yirminci yüzyılın başlarında devlet kurmakla ilgili birtakım problemlerle sınırları belirlenmiş, günümüzde Batı'da temel bir önemi kalmayan bir sorundu" (a.g.e.:96). Yazarlar, tarımı, 'sermayenin mantığının' hakimiyeti altına girmiş veya bu mantığa direnen bir sektör olarak değil, doğal üretim süreçlerinin sektörler arası örgütlendiği bir faaliyet olarak tanımlamayı yeğliyorlar (a.g.e.:98,99). Gıda düzenleri ve yeni biyo-teknolojilerle ilgili çalışmalar, tarıma bu tür bir kavramsal yaklaşımı kabul ediyor.

4 Bu yaklaşıma göre, bir 'uluslararası rejim' genelde, "katılımcıların beklentilerinin uluslararası ilişkilerin belirli bir alanında birbirine yaklaştığı bir dizi zımni veya açık ilkeler, normlar, kurallar ve karar alma yöntemlerinden" oluşur. Rejimlerin işlevi, devletlerin kendi çıkarları doğrultusunda tek başlarına hareket ettikleri zaman ulaşamayacakları sonuçları elde etmek amacıyla, devletlerin davranışlarının koordine edilmesi olarak görülür (Krasner, 1983:2,7).

5 Regulasyon okulunun kurucusu Aglietta'ya göre, Birinci Dünya Savaşı başlayana dek dünyada ekstensif bir sermaye birikimi rejimi hakimdi. Bu rejimde, sanayide çalışan işgücü, mamul mallar için bir piyasa olmaktan çok, sermaye için bir masraf niteliği taşıyordu (Goodman ve Redclift, 1991:93). İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki dönemde ise intensif bir sermaye birikimi rejimi olmuştu. Bu rejimde, tüketim ilişkileri sermaye birikimi sürecinin bir parçası haline geldi (Friedmann ve McMichael, 1989:95).

belirli fiyatlar, üretimde belirli bir uluslararası uzmanlaşma biçimi ve bunların sonucu ortaya çıkan belirli tüketim ve ticaret kalıpları (Friedman, 1982:248). Uluslararası bir gıda düzeni ayrıca, uluslararası tarım ve gıda işlemlerinin tabi olduğu normları ve kuralları da içerir (McMichael, 1992:344).[6] Friedman, birincisi 1870-1914 arasında, ikincisi de 1947-1973 arasında olmak üzere iki uluslararası gıda rejimi tanımlıyor (Friedmann, 1982). Yazar, gıda üretimi ve tüketimi alanındaki uluslararası ilişkileri, gıda rejimi kavramı aracılığıyla, 1870'ten bu yana kapitalist dönüşüm dönemlerini belirleyen iki sermaye birikim biçimine bağlıyor (Friedmann ve McMichael, 1989:95). Bu kavramsallaştırmaya göre, birinci gıda rejimi, Avrupalı işçilere Yeni Dünya'dan ucuz tahıl ve et sağlanması aracılığıyla ücretleri düşük tutarak, ekstensif sermaye birikimine katkıda bulundu. İkinci uluslararası gıda rejimi ise intensif sermaye birikimiyle aynı döneme rastladı. İkinci gıda düzeni sırasında, ABD'de ve daha sonra da Avrupa'da 'kitlevi' ve 'dayanıklı' gıda maddelerinin tüketimi arttı;[7] öte yandan da, Üçüncü Dünya ülkelerinde gıdanın metalaşması hız kazandı.[8] Bu iki gıdadüzeni, belirli sermaye birikimi biçimleriyle aynı dönemlere denk gelmelerinin yanısıra, devletler arası sistemdeki belirli değişikliklerle de aynı zamana rastladı. Birinci gıda rejimi, ulus-devlet sisteminin doğmakta olduğu bir dönemde yeraldı. İkinci rejimin başlangıcı, ulus-devlet sisteminin güçlenmesi ve dekolonizasyon ile eşzamanlıydı. İkinci uluslararası gıda düzeninin sonu ise, ulus-devlet sisteminin zayıflamaya başladığı bir döneme denk geldi. (Friedmann ve McMichael, 1989).

Ondokuzuncu yüzyılın sonunda ABD, tarımla sanayi sektörleri arasındaki ilişkinin ulusal ekonomiye içsel göründüğü tek ülkeydi. Buna karşılık, kolonilerdeki tarım, Avrupa'daki sömürgeci ülkelerin ihtiyaçlarına göre şekillenmişti ve dolayısıyla Avrupa'yla koloniler arasındaki ilişki dikey bir nitelikteydi (Friedmann ve McMichael, 1989:98). Bu nedenle, ondokuzuncu yüzyılın sonunda Amerika'da tarımın önemli bir özelliği, ihracata bağımlı olmakla beraber, 'ulusal olarak örgütlenmiş' bir ekonomi içinde yeralmasıydı (Friedmann ve McMichael, 1989:102). Amerika'da tarım 1870'den itibaren ihracata dönük bir sektör olmasına rağmen,

6 Uluslararası rejimler yaklaşımı ile Friedmann'ın gıda rejimleri yaklaşımı arasındaki en önemli farklılığı, gıda düzenleri hakkındaki çalışmaların, tarım-gıda sermayesinin örgütlenmesi ve devlet sistemi gibi yapısal unsurlara daha fazla önem vermesi oluşturuyor (McMichael, 1992:344). Uluslararası rejimler perspektifiyle yazılmış bir "global gıda rejimleri" yaklaşımı için bkz. Hopkins ve Puchala, 1978. Bu yazarlar, İkinci Dünya Savaşı sonrasında gıda üretimi, tüketimi ve ticaretini kapitalist dünya ekonomisinin gelişmesi çerçevesinde ele almak yerine, uluslararası kurumların ve piyasaların uğradıkları değişimlere daha fazla önem veriyorlar.

7 Örneğin ABD'de, 1950'lerde ortalama bir süpermarkette yaklaşık 500 değişik gıda maddesi kalemi yeralırken, 1970'lere gelindiğinde bu sayı 10 bini aştı. Kitlevi gıda maddeleri arasında işlenmiş veya dondurulmuş yiyeceklerin payı çok arttı.

8 Ekstensif ve intensif sermaye birikimi rejimleri arasındaki farklılıklara rağmen, Goodman ve Redclift'e göre, tarımın bu iki birikim rejimi sırasında da oynadığı rol, sanayi sektörüne düşük gerçek fiyatlarda temel gıda ürünleri sağlayarak kârların düşmesi yönündeki baskıyı hafifletmek oldu (Goodman ve Redclift, 1991:87).

tarımda mekanizasyonla birlikte, yerli endüstriyel sermaye için bir piyasa yarattı. Friedmann ve McMichael'e göre, bu yüzden ABD ekonomisi, "ulusal ekonomi modeli" olarak görülmeye başlandı (Friedmann ve McMichael, 1989:102).

İlk uluslararası gıda düzeni, Birinci Dünya Savaşı sırasında sona erdi. Bu düzenin mirası, Amerikan hükümetinin 1930'larda uyguladığı politikalar sonucu, ABD'de yapısallaşan bir fazla üretim ve ihracata bağımlı bir tarım oldu. İkinci uluslararası gıda düzeninin nasıl oluştuğunu anlayabilmek için, aşırı üretimin nasıl Amerikan tarımının bir özelliği haline geldiğini incelememiz gerekiyor.

A. Tarım - sanayi kompleksi

ABD'de tarım, ondokuzuncu yüzyılın sonunda kapitalist bir nitelik kazanmıştı. Tarımın kapitalist bir sektör olarak gelişmesi, Goodman v.d. tarafından, endüstriyel sermayenin, 'sanayi öncesi' tarımsal üretim süreçlerini yeniden yapılandırarak birikim yapabileceği gibi sektörler yaratması olarak tanımlanıyor[9] (Goodman v.d., 1987:8). Bu süreci açıklarken, yazarlar 'dönüştürmecilik' (appropriationism) ve 'ikamecilik' (substitutionism) kavramlarını kullanıyorlar.[10] Ondokuzuncu yüzyılda dönüştürmeciliğin ilk ve en önemli örneklerinden birisi, işgücü kıtlığı çekilen ABD'de tarımın mekanizasyonuydu. Öte yandan, işgücü sıkıntısı çekmeyen fakat ekilebilir arazi darlığı içinde bulunan Avrupa'da ise, dönüştürmeciliğin ilk örneklerinden birisi, kimya sanayii tarafından imal edilen kimyasal gübreler oldu (Goodman vd., 1987:6-7). Dönüştürmecilik, bir sermaye birikim modeli olarak ABD'de 1930'larda, Avrupa'da ise 1945'ten sonra uygulanmaya başlandı.[11] Amerika'da uygulanan ilk dönüştürmecilik örnekleri, biyolojik üretim sürecinin dışında kalıyordu. Doğal üretim süreci üzerindeki ilk dönüştürme, bitki genetiği alanında gerçekleştirildi ve tohum melezleştirme teknikleri daha sonraları tarım-sanayi alanında yaşanan gelişmelerin temeli oldu (Goodman vd., 1987:11-12). İkameciliğin ilk önemli örneği olarak ise, ABD'de 1940'larda ortaya çıkan 'tahıl-canlı hayvan kompleksi' gösterilebilir. Soya fasulyesi ununun hayvan yemi olarak kullanılmaya başlanması, tarımın mekanizasyonu karşısında, o zamana kadarki yemlik tahıl üretiminin yerine geçmesi açısından bir ikamecilik niteliği

9 Goodman v.d., tarımın sermaye tarafından nüfuz edilmemiş bir sektör olduğu şeklindeki kavramlaştırmalan aşmak amacıyla şunu belirtiyorlar: Tarımın özgünlüğü, üretim biriminin genelde aile veya en önemli üretim faktörünün toprak olmasından değil, tarımın doğal bir üretim süreci olmasından kaynaklanır. Tarım, güneş enerjisinin gıdaya dönüştürülmesidir. Bu yüzden, tarımın 'sanayileşmesi', endüstrinin kendi gelişiminden farklı bir yol izlemiştir (Goodman v.d., 1987:1).

10 Dönüştürmecilik, tarımsal üretim sürecinin çeşitli unsurlarının sınai üretim faaliyetlerine dönüştürülmesi ve bu yeni ürünlerin tarım girdileri haline getirilmesi olgusuna verilen ad. İkamecilik ise gıda maddelerinin endüstriyel olarak üretilmesi sonucu tarımsal girdiler yerine yapay girdilerin kullanılmaya başlanması eğilimine verilen ad (Goodman v.d., 1987:2; Goodman, 1991:38),

11 Üçüncü Dünya ülkelerinde ise daha sonra, bir tür dönüştürmecilik olan 'Yeşil Devrim', tarımın belirli dallarını sanayileştirdi (Goodman v.d., 1987:40).

taşıyordu. Kısacası, dönüştürmecilik (örneğin mekanizasyon) ve ikamecilik, temel taşı tahıl-canlı hayvan kompleksi olan savaş sonrası Amerikan tarım-sanayi kompleksinin ortaya çıkmasında önemli rol oynadı.

Bu yüzyılın başında ABD'de tarım makinaları yaygınlaştıkça, atların yerini traktörler aldı ve daha önce otlak olarak kullanılan çok büyük miktar arazide tahıl ekilmeye başlandı. Bunun üzerine, 1920'lerin sonlarında bir aşırı üretim krizi meydana geldi. 1930'larda bu aşırı üretime bulunan çare, "tahılın ete dönüştürülmesine dayanan, tamamiyle yeni bir gıda sisteminin bulunması ve kullanılması oldu" (Berlan, 1991:116). Çare, kendisinden hem yağ, hem de protein açısından zengin bir un elde edilebilen soya fasulyesi ekimine başlanması ve bunun yaygınlaştırılmasıydı. Endüstriyel bir süreç sonucu elde edilen soya unu, yemlik tahılların yerini alarak yem olarak kullanılmaya başlandı. Et, Amerikalıların beslenmesine temel bir besin maddesi haline geldi (Goodman ve Redclift, 1991:107, 110). Böylece oluşan tarım-sanayi kompleksi, İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki intensif sermaye birikimi rejiminin bir özelliği olan Fordist tüketim kalıplarına katkıda bulundu. Diğer bir deyişle, ucuz ve bol üretilmeye başlanan et ve diğer işlenmiş gıda maddeleri geniş kitlelere ulaştı.

Öte yandan, genetik alanındaki buluşlar (örneğin melezleştirme), tahıl üretim kapasitesinde öyle büyük bir genişlemeye yol açtı ki, bunun sonucu olarak aşırı üretim Amerikan tarımının değişmez bir özelliği haline geldi (Goodman ve Redclift, 1991:105). Tahıl fazlaları, İkinci Dünya Savaşı sonrasında devlet politikaları aracılığıyla eritilmeye çalışıldı. Bu politikaların temel özelliği, Amerikan tahılı için dış pazar arayışıydı. Böylelikle, Amerikan tarımının geleceği, yurtdışındaki pazarların genişlemesine bağlanmış oldu (Berlan, 1991:117-118).

B. İkinci gıda düzeninde ABD'nin ve Avrupa'nın yeri

Savaş sonrasındaki uluslararası gıda düzeni, ABD'nin azgelişmiş ülkelere yaptığı gıda yardımı çevresinde örgütlendi. Yardımın ana amacı, Amerikan tahıl stoklarını eritmek ve ABD'nin aşırı üretimi için istikrarlı bir pazar oluşturmaktı.[12] Yeni rejim başlangıçta Avrupa ülkelerine yeniden yapılanma için verilen Marshall yardımıyla sınırlıydı. Zamanla Avrupa ülkeleri gıda üretimi konusunda kendi kendilerine yeterli hale gelince, Amerikan gıda yardımı, 1954'te onaylanan PL480 (Public Law 480) Yasası çerçevesinde azgelişmiş ülkelere kanalize edildi. Ağır olmayan ödeme koşullarıyla Amerikan buğdayı satışını öngören bu yardım, Marshall yardımından farklı olarak, bir tarımsal kalkınma planı içermiyordu. Bu özellik, ileride azgelişmiş ülkelerin tahıl ithalatına bağımlı hale gelmelerine katkıda bulunacaktı (Friedmann,

12 Friedmann'a göre, Amerikan tahıl fazlasının yanısıra, savaş sonrası dünya gıda düzeninin diğer üç unsuru şunlardı: (i) ABD'nin dünyadaki siyasi lider rolü ve ABD dolarının uluslararası para birimi haline gelmesi, (ii) Asya ve Afrika'nın dekolonizasyonu ve (iii) Doğu Avrupa ile SSCB'yi uluslararası piyasalardan dışlayan Soğuk Savaş (Friedmann, 1990:16).

1982:2261). İkinci gıda rejimi, Avrupa'nın tahıl ihracatı alanında ABD'ye rakip haline geldiği 1960'larda sarsılmaya başladı ve 1973'te de sona erdi. O yılda, Sovyet pazarının Amerikan tahılına açılmasıyla, Üçüncü Dünya ülkelerine yönelik gıda yardımı ABD açısından önemini yitirdi ve dünya piyasasında buğday fiyatlarının yükselmesiyle birlikte azgelişmiş ülkeler tahıl dışalımlarının bedelini ödemekte zorlanmaya başladılar (Friedmann, 1990:21-22). İkinci uluslararası gıda düzeni, Soğuk Savaş'la eş zamanlıydı ve Batı'yla Doğu Avrupa arasındaki 'Yumuşama' sırasında sona erdi. Bu gıda düzeni, ABD'ye sadece tahıl stoklarından kurtulmak için yaramadı, aynı zamanda bu ülkenin dış politika hedeflerine ulaşmasında da rol oynadı (Crow, 1990:32). PL480 yasası çerçevesinde Amerikan gıda yardımı alan ülkeler, bunun karşılığını kendi para birimleri cinsinden ödüyorlardı. ABD de, yardımı alan ülke içinde harcaması zorunluluğu olan bu parayı, askeri üsler kurmak gibi amaçlarla kullanıyordu (Friedmann, 1990:19).

ABD hükümetlerinin Amerikan tarımını düzenlemesindeki rolü, tahıl stoklarının eritilmesinden ibaret kalmadı. Devlet, tahıl ihracatını subvanse etmesinin yanısıra, çiftçilere büyük çapta kredi ve mali destek de verdi. Devlet ayrıca, aşırı üretimi kurumsal hale getiren tarım teknolojilerinin geliştirilmesine de arka çıktı. Hükümetler hem bu tür teknolojiler alanında yapılan kamu araştırmalarını finanse ettiler, hem de tarım makinaları, tarım ilaçları, kimyasal gübre, tohum ve hayvan yemi üretimi gibi alanlarda 'dönüştürmeci' sermayenin işine yarayacak piyasalar yaratılmasına katkıda bulundular (Goodman v.d., 1987:166). Devlet politikaları ülke içinde, işçi sınıfı ve 'beyaz yakalı' işgücü için ucuz ve protein yönünden zengin besin maddeleri sağlanmasına yaradı. Bunun ana mekanizması, soya fasulyesi-mısır-canlı hayvan kompleksiydi. Kitlevi üretim ve kitlevi tüketim, görüntüde ulusal ekonomiye içsel olarak örgütlenmiş olmasına rağmen, girdiler ve piyasalar uluslararası alanda örgütlenmiş durumdaydı. Tarım, 1950'lerde ve 1960'larda gelişmiş kapitalist ülkeler arasında sınırlar ötesinde ve sektörler arasında entegre oldu. "Bu entegrasyon, Amerika'daki soya ve bir diğer endüstriyel yem tahılı olan mısır üreticilerini, Avrupa ve Japonya'daki hayvan üreticilerine bağlayan yem sanayiine dayandı (Friemann, 1991:80-81). GATT müzakerelerinin ABD ve AT arasındaki Kennedy turunun (1964-1967) «sonunda, taraflar şöyle bir işbölümünü kabul etti: Avrupa, kendi tahıl üretimini koruması karşılığında, canlı hayvan sanayii için Amerika'dan daha fazla soya yağı ve soya unu ithal etmeyi benimsedi.

Avrupa kıtasında ise, AT'nin başlangıçtaki altı üyesi, 1957 yılında kabul ettikleri Ortak Tarım Politikası'yla (OTP) tarım ürünleri fiyatlarını ve çiftçilerin gelirlerini koruma altına aldı (Haney ve Almas, 1991:102). O dönemde Avrupa'da tarım politikaları, stratejik kaygılar, gıda kıtlığı ve döviz yokluğu yüzünden gıda üretiminin arttırılması amacına yönelik olarak şekillendi (Goodman ve Redclift, 1991:120).[13]

13 Avrupa'da da ABD'de de, gıda üretiminde kendi kendine yeterlilik, denizaşırı gıda sevkiyatının sekteye, uğradığı İkinci Dünya Savaşı sonrasında bir hedef haline gelmişti (Hathaway, 1987:7).

ABD ve Avrupa'da tarımı destekleme politikalarının etkileri şöyle sıralanabilir: (i) fazla üretim ve Amerikan ve Avrupa tahıllarının düşük fiyatlarla dünya pazarlarına'boşaltılması', (ii) Üçüncü Dünya'da ABD ve Avrupa'dan tahıl ithalatına giderek artan bağımlılık, (iii) ABD ve Avrupa arasında, uluslararası piyasalardaki paylarını büyütmek için 1960'lardan itibaren artan bir rekabet, (iv) tarım sektöründe toprak yoğunlaşması ve (v) çeşitli tarım-sanayi sektörleri arasında ve ulusal sınırlar ötesinde entegrasyon ve yoğunlaşma.

İlk üç noktayı, aşağıda ayrıntılı bir biçimde tartışacağız. Son iki nokta hakkında ise şunları belirtmemiz yerinde olur. Goodman v.d. ABD ve Avrupa'da devletin tarımı destekleme politikalarının sonucu olarak toprakta yoğunlaşma yaşandığını belirtiyorlar (Goodman v.d., 1987:170). Bunun nedeni, destek alımlarının ve subvansiyonların büyük bir bölümünün, daha fazla üretim yapılan ve daha çok gelir elde edilen tarım işletmelerine verilmesi. Bu yüzden, daha yoğun sermaye ve teknoloji kullanan ve daha geniş arazili işletmeler, subvansiyonlardan daha fazla yararlanıyorlar (Haney ve Almas, 1991:102). Örneğin ABD'deki en büyük işletmelerde (ki bunlar ülkedeki tarım işletmeleri sayısının yaklaşık yüzde beşini oluşturuyorlar), 1981 yılındaki tarım üretiminin yüzde 49'u gerçekleştirildi. Ayrıca bu ülkede, tarımla uğraşan nüfusun sayısı 1950 ile 1972 yılları arasında yarıdan fazla azalmış bulunuyor (Friedmann, 1990:24). Avrupa'da da tarım işletmesi sayısı 1957'den bu yana yüzde 50'den fazla düştü. Küçük işletmelerin hâlâ ayakta kalmasına rağmen, ortalama işletme büyüklüğü yüzde 50'den fazla artmış durumda (Haney ve Almas, 1991:102). Yoğunlaşma sadece işletme büyüklüklerinde değil, aynı zamanda çeşitli tarım-sanayi sektörleri arasında dikey olarak da meydana geldi. Örneğin Clairmonte, et sanayiinde, yem üreticileri, paketleme şirketleri, hayvan üreticileri ve hatta hayvan üretiminde kullanılan makinaları imal eden şirketler arasında büyük oranda bir entegrasyon olduğunu belirtiyor (Clairmonte, 1980:1817). Toprak tarımında ise, petrol, petro-kimya, gıda üretimi ve farmakoloji dallarında çalışan çok-uluslu şirketler (CUS) ve tohum firmaları arasında, ülke sınırlarını aşan bir entegrasyon yaşanıyor (Clairmonte, 1980:1819). Yazar ayrıca, işlenmiş gıda maddeleri üretimi ve gıda maddeleri dağıtımında çok yüksek bir entegrasyonun yaşandığını belirterek, perakende gıda maddeleri satış ağının, ABD'nin 1970 sonrasındaki en büyük sanayi dalı olduğunu savunuyor (Clairmonte, 1980:1924). Yoğunlaşma ve yüksek düzeyde entegrasyonun bir sonucu, tarımın gıda üretimindeki payının düşmesi oldu. Örneğin ABD'de 1979 yılında, tarım işletmeleri haricindeki gıda işlenmesi, dağıtımı ve pazarlanması faaliyetlerinin yarattığı değer, tarım sektöründe yaratılan değerin yaklaşık altı katıydı (Goodman v.d., 1987:163).

C. Ulusararası gıda düzeninde Üçüncü Dünya'nın yeri

Şimdiye kadar Amerikan gıda yardımlarının ve devlet tarım politikalarının ülke tarımı açısından ne anlama geldiği üzerinde durduk. İkinci uluslararası gıda düzenini global düzeyde kavrayabilmek için, gıda yardımlarının ve ucuz Amerikan ve Avrupa buğdayının azgelişmiş ülkeler için ne anlama geldiğine de bakmalıyız. Friedmann'a göre, Amerikan gıda yardımı, "Üçüncü Dünya devletlerinin içinde yeraldığı bir ilişkiydi. Bu devletler, ucuz gıdayı (ve düşük ücretleri) yeğleyen belirli kapitalist gelişme projelerini, ulusal gıda üretimi öngören kapitalist veya sosyalist siyasi projelere tercih ettiler" (Friedmann, 1990:14). Böylelikle, Batı'dan ithal edilen ucuz tahıllar, bu ülkelerdeki sanayileşme ve proleterleşme projelerine destek vermek için kullanıldı ve kentte yaşayan işçi sınıfları, yerel tahıl üretiminin ve üreticilerinin zayıflaması pahasına ucuz ithal undan yapılan ekmekle beslendi.[14] Ucuz Amerikan buğdayı, azgelişmiş ülkelerin beslenmesinde köklü bir değişikliğe yol açtı, bu ülkelerde kişi başına buğday üretimi, 1970'lere gelindiğinde yaklaşık yüzde 70 artmıştı (a.g.e.: 21). Diğer bir deyişle, dünya ekonomisinin merkezinde tarımın ihracata bağımlı olması, çevrede ithalata bağımlılık anlamına geldi. Gıda yardımlarına ve ucuz ithal tahıllara olan bağımlılık, birçok Üçüncü Dünya ülkesinde kırsal kesimin azgelişmesine yol açtı ve tarımla sanayinin ulusal ekonomi içinde birbirini tamamlar nitelik kazanmasını engelledi.[15] Bu, daha önce sözünü ettiğimiz, yüzyılın başında Amerika'nın ekonomik deneyinden kaynaklanan "ideal ulusal ekonomi modeliyle" çelişiyordu. Bu durum, sermaye birikiminin *uluslararası* bir nitelik taşıdığını vurgulayarak, tarımla sanayi arasındaki ilişkilerin ulusal ekonomiye *içsel* olarak kabul edildiği Amerikan ekonomisi modelinin yüzeyselliğini ortaya çıkardı (Friedmann ve McMichael, 1989:94-95). Fakat paradoksal olarak, tarım sektörünün yerel sanayi ürünleri için bir talep yaratması ve kentlere ucuz gıda sağlaması unsurlarıyla tanımlanan Amerikan ulusal ekonomi 'modeli', Üçüncü Dünya ülkelerinin 1950'lerde ve 1960'lardaki devlet kurma projelerine damgasını vurdu. 1950'lerde birçok ülkenin giriştiği toprak reformları ve "Yeşil Devrim" buna örnek gösterilebilir (Friedmann ve McMichael, 1989:111). Çok ürün veren melez tohumların, kimyasal gübrelerin ve tarım makinalarının kullanılmaya başlanmasından oluşan "Yeşil Devrim", yerel tahıl üretimini arttırmakla birlikte, bazı ülkelerde ithal melez tohumlar ve makina alımında bir dereceye kadar dışa bağımlılık yarattı.

14 Üçüncü Dünya devletlerinin tarımı zayıflatıcı ve sanayileşmeyi destekleyici şekilde ekonomiye nasıl müdahale ettiklerinin iyi bir değerlendirmesi ve Afrika örneği için bkz. Bates, 1983.

15 Birçok ülkede, zaten ucuz olan ithal Amerikan tahılının fiyatı, kentlerdeki işçileri beslemek için hükümetler tarafından sübvanse edildi ve sonuçta, köylülerin ithal tahıllarla piyasada rekabet etmesi imkansız hale geldi (Friedmann, 1990:21). Bu durumun bir örneği, günümüzde Somali'de yaşanıyor. İç savaştan etkilenmeyen bölgelerde mısır üreten köylüler, mahsullerini ne kadar ucuza satmak isterlerse istesinler, bedava olarak dağıtılan Amerikan gıda yardımıyla rekabet edemiyorlar.

Kapitalist dünya ekonomisinin merkezi ve çevresi arasında 1945 sonrasında oluşan ticaret kalıpları, Batılı ülkelerin birçok tarım ürününü sömürgelerinden ithal ettikleri kolonyal dönemdeki uluslararası işbölümünü tamamiyle değiştirdi (Tubiana, 1989:23). ABD ve Avrupa ülkeleri, şeker ve çeşitli yağlar gibi eskiden kolonilerden aldıkları ürünlerin ithalatını değişik ve daha çok sayıda ülkeye yaymaya ve şeker yerine başka tatlandırıcılar, ithal yağlık tohumlar yerine de soya yağı kullanmaya başladılar[16]. ABD'de soya fasulyesi üretimi, bu tür ithal ikameciliğe örnek gösterilebilir. Soya fasulyesinden çıkarılan yağ ve soya unu, ithal yağlar ve ithal yem tahıllarının yerini aldı (Friedmann ve McMichael, 1989:106,109).

Öte yandan, birçok Üçüncü Dünya ülkesinde önceleri gıda üretimi için ekilen toprakların giderek artan bir bölümü, ihracata yönelik yeni mahsuller ve yemlik tahılların üretimine ayrılmaya başlandı. Barkin v.d., 1961-1986 yılları arası için 25 azgelişmiş ülke üzerinde yaptıkları incelemede, 13 ülkede ekili toprakların yarıdan fazlasında gıda üretiminden ihraç mahsuleri ve yemlik tahıl üretimine geçildiğini belirtiyorlar (Barkin v.d., 1990:18).[17] İncelemeye göre, birçok Latin Amerika ve Afrika ülkesi, bu dönem içinde net gıda ihracatçıları olmaktan çıkarak, net gıda ithalatçıları haline geldi (a.g.e.:5).[18] Ancak bu değişimi sadece, uluslararası işbölümünde Batılı ülkelerin ihtiyaçlarını gidermeye yönelik bir değişiklik olarak değerlendirmek yanlış olabilir. Ekili alanlarda gıda üretimine yönelik tahıllardan yemlik tahıllara kayış, kentsel nüfusun artmasıyla birlikte ete olan talebin de yükselmesi ve dünya piyasasında besin tahıllarının ucuz olduğu bir ortamda yerel üreticilerin yemlik tahıl ekimini daha kârlı bulmalarıyla da açıklanabilir.

III. 1973'ten sonraki durum

Daha önce değindiğimiz gibi, 1945'ten sonra oluşan uluslararası gıda düzeninin, SSCB'nin çok büyük miktarda Amerikan buğdayı satın aldığı 1973 yılında sona erdiği belirtilmekte. 1973'te Sovyetler Birliği'nin yaptığı bu ithalatla, ABD'nin tahıl stoklan geçici bir süre için erimişti. Bu düzenin çöküşünün ilk belirtisi, ABD ile

16 Şekerin Avrupa sofralarına girmesinden günümüzde başka tatlandırıcılarla değiştirilmesine kadar olan hikayesini kapitalist dünya ekonomisinin gelişimi çerçevesinde anlatan bir çalışma için bkz. Mintz, 1985.

17 Amerikan gıda yardımlarının en büyük üç alıcısından biri olan Türkiye (Friedmann, 1982:63), 1961-1986 yılları arasında net tahıl ithalatçısı bir durumdan net tahıl ihracatçısı haline gelmiş tek ülke. Türkiye ayrıca, aynı dönemde tahıl ithalatını azaltabilen altı ülke ile tahıllar arasında ikamenin yemlik tahıllar değil de besin tahılları lehinde olduğu altı ülke arasında yeralıyor (Barkin v.d., 1990:18,21). Barkin v.d.'nin söz ettiği eğilimin çarpıcı bir örneği, 1960'larda gıda üretiminde kendi kendine yeterli duruma gelmiş olduğu halde 1970'lerin ortalarına gelindiğinde net bir besin tahılları (mısır ve buğday) ithalatçısı durumuna düşen Meksika. 1961-1986 döneminde, Meksika'da gelişen et sanayiine yönelik olarak yemlik darı üretimi, besin tahılları üretimini aşar hale geldi (a.g.e.:35-26).

18 Üçüncü Dünya ülkeleri tarafından tahıl ithalatının doruğa ulaştığı 1978 yılında, azgelişmiş ülkeler Amerikan buğday ihracatının yüzde 71'ini satın aldılar (Friedmann, 1990:20).

dünyanın ikinci büyük tahıl üreticisi olan Avrupa arasındaki büyüyen rekabetti. Kısmen ABD'nin ödemeler dengesi sorunları, kısmen de gıda yardımının azalan stratejik önemi yüzünden 1973'ten sonra ikili antlaşmalara dayalı Amerikan gıda yardımı düşerken, çok taraflı yardımlar arttı (Friedmann, 1982:273; Friedmann, 1990:23). 1973'te uluslararası piyasada tahıl fiyatları fırladı ve bu durum, Amerikalı çiftçilerin tahıl üretimini kamçıladı: 1938 ile 1973 yılları arasında yılda ortalama yüzde 1.8 artan ABD tahıl üretiminin 1973-1982 yılları arasındaki ortalama senelik büyüme hızı yüzde 2.6 oldu (Berlan, 1991:117). Üretimlerini arttıran tarım işletmelerinin büyüyen borçları, tahıl ihracat fiyatlarındaki düşüş, artan faiz hadleri ve toprak fiyatlarının düşmesi, 1980'lerin başında Amerika'da ve Avrupa'da tarım sektörlerinde bir krize yol açtı (Buttel, 1989:46). Bu krizin klasik açıklamaları, 1970'lerin üretim ve fiyat artışlarını, krizin nedeni olarak göstermektedir. Berlan ise, iflaslar, düşük fiyatlar ve toprak yoğunlaşması gibi piyasa ayarlamalarıyla krizin aşılabileceği yolundaki tahminlere karşı çıkıyor. Batı tarımındaki arz ile talep arasındaki artan dengesizliğin, kapitalist dünya piyasasının konjonktürel değil, yapısal özelliklerinin bir sonucu olduğunu savunan Berlan, Batı tarımının yabancı piyasalara olan bağımlılığının devam etmek zorunda olduğunu vurguluyor (Berlan, 1991:132). Goodmann da, fazla üretimin teknolojik özelliklerinin altını çizerken, krizin, tarımdaki teknoloji yoğun birikim modelinin çelişkilerini ortaya çıkardığını belirtiyor (Goodmann, 1991:60). Friedmann, bunlara ek olarak, ABD'nin dünya tarım ticaretindeki hegemonyasının sona ermesini krizin bir nedeni olarak gösteriyor. İkinci gıda rejimi, Amerika'nın teknoloji ve aşırı üretim kapasitesi açısından sahip olduğu tekelin Avrupa tarafından yıkıldığı bir dönemde sona erdi (Friedmann, 1982:4-5). Yazara göre bu durumda, savaş sonrasındaki gıda düzenine geri dönülmesi Sözkonusu değildir.

A. Yeni bir gıda düzeni mi?

Söz konusu literatürde, 1980'lerden itibaren tarımda yeni bir birikim rejiminin özelliklerinin görülmeye başlandığı savlanmakta. Uluslararası gıda düzenindeki değişiklikler, özellikle son on yıl içindeki devletlerarası sistemdeki değişikliklerle bağlantılandırılıyor. Friedmann ve McMichael'a göre, dünya tarımı artık çokuluslu gıda üreticisi şirketlerin taleplerine göre örgütlenmektedir ki bu da dünya ekonomisinin regülasyonunda devletlerin önemini marjinalleştirmiştir (Friedmann ve McMichael, 1989:112). Benzer şekilde Üçüncü Dünya'da da hükümetler, uluslararası piyasaların dayattığı talepler karşısında ulusal gıda sektörleri yaratmada başarılı olamadılar. 1970'lerden itibaren birçok gerikalmış ülke hükümeti, büyük bir borç krizi içerisine girdi ve gıda ve gıda ithalatı faturalarını ödeyemez hale geldi. Sonuç olarak, bu ülkelerin ekonomilerinin ihracata yönelik olarak yeniden yapılandırılmasını talep eden uluslararası finans örgütleri, bu devletlerin tarımı örgütlemedeki rollerini epeyce aşındırdı (Friedmann ve McMichael, 1989).

McMichael ve Myhre, uluslararası alandaki bu gelişmeler karşısında, 1980'lerden itibaren, o zamana kadar ulusal ekonomiye içsel olan regülasyon mekanizmasının globalleştiğini savlıyorlar (McMichael ve Myhre, 1991:85-86). 1970'lerden itibaren, intensif birikim rejimi ve onun tüketim düzeyindeki yansıması, 'çok uluslu finans sermayesi' tarafından zayıflatıldı; öyle ki ulus devlet, ulusal sermaye ve emeği korumaktan vazgeçmek zorunda kaldı (McMichael ve Myhre, 1991:99). Ulus-devlet, global sermaye ile ulusal burjuvazi ve işçi sınıfı arasında bir aracı olmaktan ziyade, metropolitan devlet kontrolünden gittikçe bağımsızlaşan global sermayenin ihtiyaçlarını karşılar bir tutum takınmaya başladı (McMichael ve Myhre, 1991). Yazarlara göre, ulus-devlet, "çokuluslu bir devlete" dönüşme süreci içerisine girmiş bulunuyor (McMichael ve Myhre, 1991:83).

Bu yazarlar tarafından tanımlandığı kadarıyla, global regülasyon ya da global birikim düzeni iki dinamik tarafından niteleniyor. Birincisi, üretim ve tüketim artık ulusal ekonomilere içsel değil: Üretim global, fakat tüketim büyük ölçüde merkezde kalıyor. İkincisi, ihracata yönelik tarım sektörlerinde üretilen gıdayı tüketecek dünya çapında bir zengin tüketici sınıfı yaratılıyor ve idame ettiriliyor. 2-C bölümünde tartışıldığı gibi, bu birikim rejimi, Üçüncü Dünya'nın tarımın gıda üretimine yönelik tahıllardan yemlik tahıllara, yağlık tohumlara ve Batılı tüketiciler ile varsıl yerli tüketicilerin ihtiyaçlarına cevap veren başka ürünlere çevrilmesine neden oldu. Uluslararası para kurumlarının verdiği yapısal uyum kredileri (structural adjustment loans) yoluyla, çokuluslu finans sermayesi ihracata yönelik tarımı destekliyor ve böylece "devletin, tarımsal üretimi iç gıda taleplerinin tatmini için yönlendirebileceği politikaları ve kurumlan inşa edebilme yetisini" kısıtlıyor (McMichael ve Myhre, 1991:99).

McMichael'a göre, oluşmakta olan üçüncü uluslararası gıda düzeninin iki temel unsuru, gıda üretiminin uluslararasılaşması ile ulusal regülasyonun yerini global regülasyonun almasıdır (McMichael, 1992:345). Üretim yakasında sermaye-ve enerji-yoğun tarıma dayalı Amerikan modeli uluslararasılaşmakta, tüketim yakasında ise dünya çapında, zengin sınıflara ait bir beslenme diyeti yaratılmaktadır (McMichael, 1992:349). Bütün bunlara ek olarak da üretim sahasında, başını 'ikameciliğin' çektiği bir devrim yaşanmaktadır (McMichael, 1992:359). Şimdi bu yaşanan devrimin ne olduğuna yakından bakacağız.

B. Yeni biyoteknolojiler

Daha önce söylenildiği gibi, ikinci gıda düzeninin sermaye yoğun tarımı, kimyasal ve genetik buluşlar üzerine dayanmaktaydı. Bu buluşlar sayesinde gıda üretiminde ikameler ile dönüştürmeler.(geleneksel yağlar ve şekerin yerini yeni maddelerin alması gibi) çoğaldı ve tarım sanayiiyle ilgili girdi sektörleri genişledi (bkz. Bölüm 2-A). Tarihsel olarak, dönüştürmeler ve ikameler, tarımı doğrudan dönüşüme tabi kılamamıştır. Fakat son birkaç on yıl içerisinde yapılan araştır-

maların sonucundaki yeni buluşlar, sanayi sermayelerinin doğayı istedikleri gibi kullanma kapasitesinde büyük bir ilerleme niteliği taşıyor (Goodman, 1991:41).

Bu buluşlar genelde "rekombinant genetik mühendislik" ve "hücre fizyonu" (gen parçalanması) alanlarında gerçekleştiriliyor. Tohum, yeni bitki biyoteknolojilerinin "doğum sistemini" oluşturuyor; yani yeni bitki türleri yetiştirilmesine yönelik çalışmalar, tohum üzerinde yoğunlaşıyor. Bu özellikleriyle tohum, tarımsal üretim sürecinin denetiminin ele geçirilmesi açısından büyük umut vadediyor.[19] Örneğin genetik mühendislik sayesinde, yeni bitki türleri elde etmek için tek yol, doğal seksüel döllenme olmaktan çıkacak. Genetik mühendisliğin yarattığı olanaklar, işlenmiş gıda maddeleri üreticileri, tohum ve genetik araştırma firmaları ve kimya dalındaki çok uluslu şirketler arasında dikey bir entegrasyona yol açmış bulunuyor (Goodman, 1991:42-5).[20]

Goodmann'ın "biyo-sanayileşme" olarak tanımladığı, tarım-gıda sisteminde yaşanmakta olan yeniden yapılanma, muhtemelen gıda sanayiinin tarımsal girdilere olan bağımlılığını azaltacaktır. Bu, iki koldan gerçekleşebilir: Gıda imalatında girdi olarak kullanılan mikro organizmalar ile gıda mamullerine dönüştürülebilecek hammaddelerin çeşitlendirilmesi (Goodman, 1991:46). Bu ikincisine verilebilecek üç bir örnek, ucuz karbonhidratların yüksek kaliteli proteinlere dönüştürülmesi olabilir ki, bu dönüştürmenin ticari uygulaması, gelecekte yem ve canlı hayvan sanayiini zayıflatabilir (Goodman, 1991:47). Yani protein yönünden zengin yapay besin maddeleri etle rekabete girebilir. Bu, tarımın sanayileşmesindeki yeni bir ikameci eğilim olacaktır. Öte yandan bir de dönüştürmeci eğitim mevcut. Yani, yeni biyoteknolojiler tarımsal ürünlerin önemini koruması sonucunu da doğurabilir. Örneğin, fabrikada işlenmeye uygunluğu ve besin değeri açısından özel olarak türetilmiş yeni bitki çeşitleri yaratılabilir (Goodman v.d., 1987:143-144).[21] Tarımın sanayileşmesi sürecinde, dönüştürmeci ve ikameci sermayelerin şimdiye kadar birbirlerine bağımlı olmalarına rağmen (Goodman, 1991:56), yeni biyo-sanayileşme çerçevesinde dönüştürmeci ve ikameci eğilimler birbirlerine rakip duruma gelebilirler. Diğer bir deyişle, dönüştürmeci eğilim, toprağa dayalı yeni

19 Gıda üretiminin en temel unsuru olan tohum üretiminin bir sanayi haline gelmesi ve biyoteknolojilerin bilimsel ve ticari açıdan bir tarihi için bkz. Kloppenburg, 1988.

20 Yeni biyoteknolojilerin gelişmesiyle ilgili olarak kurumsal değişiklikler de meydana geliyor. Bunlar, biyo-genetik mülkiyetin özelleşmesi (patent koruma yasaları, vs.) ile araştırmaların özelleştirilmesi olarak sıralanabilir. (ABD'de artık araştırmalar, eskisi gibi üniversitelerce değil, çok uluslu şirketler tarafından yürütülüyor.) (Meager, 1990:70-2).

21 Bu tür bir ikameciliğin mevcut bir örneği olarak, ete eşdeğer protein içeren ve soyadan yapılan "tofu" yiyeceğinin Batı'da özellikle vejetaryen diyetlerinde kazandığı yer gösterilebilir. Öte yandan, 1992 yılında, Amerikan hazır çorba imalatçısı Campbell şirketi ile salça imalatçısı Hinz firması tarafından finanse edilen bir genetik mühendislik araştırması sonucu, rengi, kokusu ve şekli isteğe uygun olacak domatesler geliştirilmesi, sözü edilen dönüştürmeci eğilime bir örnek teşkil edebilir. Campbell ve Heinz firmaları, yeni domatesleri bir müddet için ticari olarak kullanmayacaklarını açıklamışlardı.

tarım ürünleri bulunması yönünde çalışırken, ikameci eğilim, gıda maddelerinin tamamiyle endüstriyel bir süreçle ve tarımsal olmayan girdilerle üretilmesi yönünde bir baskı oluşturabilir (Goodman v.d., 1987:144). Goodman v.d.'ne göre, biyoteknolojilerin gelecekte tarımın örgütlenmesini nasıl değiştirebileceğine ilişkin iki olasılık var: Birincisi, sürekli (kesintisiz) üretim sistemleri oluşturulması. Bunun sonucu olarak, sermaye yoğunluğunun ve üretim ölçeğinin artmasıyla birlikte üreticilerin sayısı da azalacaktır (Goodman v.d., 1987:178-9).[22] Diğer olasılık ise tarımın, belirli mahsuller yerine endüstriyel olarak işlenecek "biyo-kütle" (biomass) üretimine yönelmesi. Birinci olasılığın halihazırdaki örneği olarak, yıl boyunca devam eden kesintisiz bir üretim biçimi haline gelmiş olan tavukçuluk (tavuk ve yumurta üretimi) gösterilebilir. İkinci olasılığa göre, gelecekte tarımsal ürünler, karbonhidrat, protein ve yağ içerikleri bazında alternatif biyo kütle olarak birbirleriyle rekabet eder duruma gelebilirler. Örneğin, Goodman v.d., tahılların gelecekte fraksiyonlarına bölünebileceği ve bu değişik kısımların gıda üretiminden tekstile, kâğıt yapımından sentetik polimerler ve selüloz imalatına ve yakıt sanayiine kadar birçok farklı yerde kullanılabileceği öngörüşünde bulunuyorlar (Goodman v.d., 1987:180-2).

C. Üçüncü Dünya'da durum

Bu yeni biyoteknolojilerin Üçüncü Dünya ülkelerine uygulanması durumunda, çiftçiliğin marjinalleşeceğini söyleyebiliriz. Biyo-sanayileşmenin üretimi arttırmaya öncelik tanıması gerekmez; daha çok ürün çeşitlenmesini içerir (Sorj ve Wilkinson, 1990:130). Ayrıca biyo-sanayileşmenin yoğunlaşması kuvvetlendirmesi ve gerekli girdi masraflarını karşılayabilen büyük üreticileri kayırması ("Yeşil Devrim" örneğinde olduğu gibi) da muhtemeldir. Biyo-sanayileşmenin Üçüncü Dünya ülkeleri arasındaki farklılaşmayı arttırması da beklenebilir, çünkü sadece görece daha zengin azgelişmiş ülkelerin biyoteknoloji sahasındaki araştırmalara ve uygulamalara mali gücü yetecektir. Bu teknolojilerin azgelişmiş ülkelerde uygulanabilirliği de sınırlı kalacaktır. Çünkü, bu teknolojiler, Üçüncü Dünya'nın tropikal ya da yarı-tropikal tarımsal bölgelerinin aksine liman bölgelerdeki Batı tarımının ihtiyaçlarına yönelik olarak geliştirilmiş bulunuyor (Buttel, 1990:168-9).

Batı'da biyoteknolojilerinin uygulanmasının Üçüncü Dünya üzerindeki ilk etkilerinin olumsuz olması çok muhtemeldir. İkamecilik, Üçüncü Dünya'nın ihraç ettiği birçok ürüne olan talebi azaltacaktır. Daha önce de söylendiği gibi, şekerin

22 Goodman v.d., tarımda üretim ölçeğinin artacağı yolundaki tahminleriyle bağlantılı olarak, Lenin'in köylüler arasında farklılaşmaya ilişkin tezi hakkında bir saptama yapmaktalar. Yazarlar, ancak tarımsal üretim sürecinin biyolojik unsurlarının dönüştürülmeye başlamasından sonra, aile işletmeleri tarafından ulaşılması olanaksız ölçek ekonomilerinin ortaya çıktığını savlıyorlar (Goodman v.d., 1987:176).

başka tatlandırıcılarla ikame edilmeye başlanmış olması, bu durumun en güzel örneklerinden birisidir. Fakat daha da önemlisi, azgelişmiş ülke hükümetleri, patent koruması altında Batı'da genetik mühendislik yöntemleri kullanılarak üretilen bitki türlerinden yararlanmak için para ödemek zorunda kalacak ve bu teknolojinin ithali için Batı'ya bağımlı olabileceklerdir. Gelecekte azgelişmiş devletler, Batılı araştırma firmalarına ülkelerindeki bitki genetik kaynaklarını toplama ve kullanma izni vermek zorunda kalabilirler. Bu bitki kaynakları, biyogenetik teknolojilerin vazgeçilmez hammaddeleridir ve bunların yüzde 70'i Üçüncü Dünya'da bulunmaktadır (Meagher, 1990:71,74).[23]

Yeni gelişmekte olan biyoteknolojilerin Üçüncü Dünya üzerindeki tam ve somut etkilerini görmek için daha beklemek gerekiyor. Bununla birlikte, 1980'ler ve 1990'larda azgelişmiş ülkelerin dünya tarımındaki konumları hakkında belirtilmesi gereken başka noktalar da var. Yukarıda Bölüm 4-A'da da değinildiği gibi, Üçüncü Dünya ülkeleri, oluşma aşamasında bulunan, tarımda yeni bir uluslararası işbölümünün parçası haline gelmeye başladılar. Bu yeni işbölümüne göre, azgelişmiş ülkeler, yüksek gelirli tabakalara hitap eden ürünlerin (turfanda meyve ve sebze, balık, vs.) üretiminde ve ihracatında uzmanlaşırken, Batı, görece daha sermaye-yoğun ve "düşük değerli" tahıllarını Üçüncü Dünya'ya boşaltıyor (McMichael ve Myhre, 1991:93). Yukarıda belirtildiği gibi, ihracata yönelik tarım, birçok ülkede iç pazar için temel gıda (hububat) üretiminin çok önemli ölçüde azalmasına yol açtı. Bu durum, yeni işbölümünün hem nedeni, hem de bir sonucudur. Batı'dan gelen ucuz tahıllar, yerli üretimin rekabet gücünü tamamiyle kırdı[24].1980'lerin başındaki borç krizinin ardından bu ülkelerin büyüyen ithalat bağımlılığı, hükümetlerin gıda ithalat faturalarını ve borçlarını ödeyebilmek için ihracata yönelik ürün üretimini arttırmalarını zorunlu kıldı (Sorj ve Wilkinson, 1990:125).

Azgelişmiş ülkelerde tarımın ihracata yönelik Batı'ya sadece ticaret açısından bağlı değiller. Üretimin örgütlenme biçimi de, tarımı Batı'nın üretici sermayesiyle bağlantılandırıyor. Bir yanda, Latin Amerika örneğinde olduğu gibi, tarımsal üretim ve Batı'daki tarımsal gıda sanayileri arasında dikey entegrasyon ve koordinasyon, taahhüt çiftçiliği (contract farming)) yaşanıyor. Latin Amerika'da bu çeşit entegrasyon, üreticilerin kaynak ve üretim kararlan üzerindeki denetimlerini kaybetmelerine yol açtı (Sanderson, 1985:48-53). Taahhüt çiftçiliği (ki bu Amerikan tarımında da yaygınlaşmaktadır) çerçevesinde, sözleşmeci, müteahhit küçük üreticiye hem girdi ve üretime ilişkin kararları dayatmakta, hem de daha sonra

23 Halen sürmekte olan GATT Uruguay görüşmelerinde, "düşünsel mülkiyet haklan"nın korunması hakkında bir anlaşma tasarısının kabul edilmesi durumunda, bu olasılık gerçekleşecektir. Buna göre, dünyada sadece bir ülkede yetişen bir bitkiden araştırma amacıyla yararlanma ve bu bitki Örnek alınarak geliştirilecek yeni türler için patent alma hakkı, o devlete değil de, araştırmayı yapan kişi veya firmaya ait olacak.

24 Üçüncü Dünya tahıl üretiminin dünya piyasalarındaki rekabet gücünün büyük oranda azalmasının ilginç bir örneğini, 1980'lerde Zimbabwe'de bulmak mümkün. 2mbabwe'de hükümetin de teşvikiyle

ürüne sahip çıkmaktadır[25]. Taahhüt çiftçiliği, üretici emeğinin "özgür olmadığı" bir emek denetim biçimidir. Çünkü üretici, karar alma mekanizmasına katılamaz. Dahası üretim fazlası ve büyük fiyat düşüşleri risklerini üstlenen de üreticinin kendisidir[26] (Watts, 1990:155-6). Öte yandan, dikey entegrasyon ve koordinasyonun olmadığı durumlarda bile, Üçüncü Dünya'nın ihracata yönelik tarımı, oldukça sermaye-yoğundur ve bu suretle de yerli sermayeyle olduğu kadar yabancı sermayeyle de bağlantı içindedir. Tarım-sanayilerinin baskısı altında, devletler, yeni yabancı biyoteknolojiler için pazar haline gelen büyük ölçekli ve sermaye-yoğun tarımı teşvik etmekteler (Meagher, 1990:77). Bu gelişmeler sonucunda Üçüncü Dünya tarımında ortaya çıkan eğilim, ölçek büyümesi ve sermaye yoğunlaşmasıdır ki bu da kırdaki yoksul üreticilerin daha da marjinalleşmesine yol açıyor (Sorj ve Wilkinson, 1990:126).

Tarımı "dışa açma" yönündeki baskı, sadece uluslararası gıda şirketlerinden gelmiyor. Ne de bu durum, devletlerin bu yöndeki bağımsız kararlarının bir sonucudur. Borç krizi sonrasında "tarımsal gıda sistemlerinin uluslararasılaşması, yeni uluslararası finans ilişkileri tarafından doğrudan dayatılmadıysa da, çok büyük ölçüde teşvik edilmiştir" (McMichael ve Myhre, 1991:92). Uluslararası bankaların etkisi altında, IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası kurumlar, Üçüncü Dünya hükümetlerini, "yapısal uyum kredisi" (SAL) anlaşmalarının koşullan aracılığıyla tarımlarını ihracata yöneltmek doğrultusunda zorlamaktalar (McMichael ve Myhre, 1991:98).

D. GATT Uruguay görüşmeleri

Daha önce söylediğimiz gibi, ABD, AT ve diğer büyük tarım ihracatçıları arasında bir pazar mücadelesi sürüyor. ABD ve AT'nin tarımı destekleme harcamalarının bütçe içindeki payı, 1980'lerin ortalarında çok büyük boyutlara ulaştı (Runge, 1988:133). Tarım ürünleri pazarlarını kapmak için bu süregiden rekabet, GATT görüşmeleri çerçevesindeki Uruguay turu sırasında daha bir resmiyet kazandı. Bugüne kadar ticaret liberalizasyonu görüşmelerine dahil edilmemiş olan tarım

1987'de mısır üretimi, iç talebi aştı. Fakat Zimbabwe'nin açlıkla mücadele eden komşuları, mısırı Avrupa'dan ve ABD'den daha ucuza almayı tercih ettiler (Danaher, 1989:36).

25 Sözleşmeciler, sadece küçük üreticiyi kullanmakla kalmıyor, bazı durumlarda büyük ölçekli kapitalist çiftliklerle de iş yapıyorlar. Taahhüt çiftçiliğinin en basit örneği olarak, McDonalds gibi hazır-hızlı yemek üreten firmaların yeni yatırım yaptıkları ülkelerde (örneğin Rusya ve Türkiye) patates ve elma gibi girdilerinin standardizasyonunu sağlamak için yerel üreticilerle sözleşme yapmaları gösterilebilir. Taahhüt çiftçiliği yalnızca çok uluslu gıda şirketlerinin tekelinde bulunmamaktadır. Devletlerin de yerli ve uluslararası sermayeyle ittifak içerisinde bu çeşit üretim örgütlenmesini kullanmaları istisnai değildir (Watts, 1990:152).

26 Taahhüt çiftçiliği, sanayideki 'post-fordist esnek birikim modeline' benzetiliyor. Hatırlanacağı gibi, bu sanayi örgütlenmesinin önemli bir özelliği, çeşitli girdilerin elde edilmesi için taşeronluk sisteminin kullanılmasıdır (Watts, 1990:159).

sektörü, 1987'de başlayan Uruguay turunda ilk defa bir mesele olarak ele alındı (Hathaway, 1987:1).

Cairns grubu (Kanada, Avustralya ve Yeni Zelanda'nın başını çektiği, güçlü tarım ihracat sektörlerine sahip 14 ülke) ve ABD, AT'nin Avrupa tarımına olan müdahalesini kısıtlaması ve iç pazarlarına giriş engellerini azaltması için baskı yapıyor (Haney ve Almas, 1991:100). ABD, dünya çapında tarım ticaretinin serbestleştirilmesi ve bu sektöre uygulanan sübvansiyonlarının kaldırılması için bastırırken, AT Japonya'yla birlikte, bu taleplere ilişkin olarak "aşamalı" bir plan izlemekten yana görünüyor (Goodman ve Redclift, 1991:130). Avrupa, AT bütçe gelirlerinin üçte ikisinden daha fazlasının geçen on yıl içerisinde Ortak Tarım Politikası (OTP) için harcanmış olmasına rağmen, tarım gelirlerini destekleme politikalarını ve ihracat sübvansiyonlarını büyük oranda azaltmaya ayak diriyor (Haney ve Almas, 1991:103). Topluluğun OTP'ta büyük kesinti yapılması yönünde dışarıdan gelen baskılara karşı öne sürdüğü argumanlardan birisi, son yıllarda Avrupa şehirlerinde yaptıkları büyük eylemlerle seslerini duyuran aile işletmeleri üreticilerini koruma zorunluluğu üzerinde yoğunlaşıyor. Sübvansiyon ve fiyat desteklerinin küçük bir miktar azaltılması ve küçük üreticilere ve AT içinde geri kalmış bölgelere (Yunanistan, İspanya, Portekiz ve İrlanda) pozitif ayrımcılık uygulanması yolundaki teklifler, intensif ve büyük ölçekli tarımsal düzenlere sahip AT üyeleri (İngiltere, Danimarka, Hollanda, Fransa) tarafından reddedildi (Symes, 1992:195). Bu önerilere muhalefet edenler, fiyat desteklerinin ve ihracat sübvansiyonlarının azaltılması durumunda, tarım faaliyetlerinin Avrupa'dan dünyanın düşük ücretli bölgelerine kayacağını iddia ettiler (Haney ve Almas, 1991:111). Öte yandan, Avrupa'da tarımın liberalleşmesini savunanların bir bölümü, fiyat desteklerinin gıda maddeleri üzerinde gelir artışıyla ters orantılı bir vergi niteliği taşıdığına işaret ederek, desteklerin çok büyük bir bölümünün büyük üreticilere ve tarıma sermaye girdileri sağlayan firmalara gittiğini savunuyor (Tarditi v.d., 1989:3). Subvansiyonların "olumsuz" etkilerine dair benzer endişeler, ABD'de de dile getiriliyor (Runge, 1988:138).

Ticaretin serbestleştirilmesi ve teşviklerin kaldırılması, ilk başta Batılı olmayan ülkeler lehine bir gelişme olacakmış gibi görünse de, aslında bunların gerçekleşmesi, büyük bir olasılıkla Batılı tarım ihracatçılarının yararına olacak ve uluslararası piyasadaki mevcut eğilimleri daha da derinleştirebilecek. ABD'nin 1987'de GATT'a sunduğu öneri, on yıllık bir süre içinde bütün hükümetinin, çiftçilere verilen arz-talep dengesini bozucu her türlü desteği kaldırmalarını öngörmekle birlikte, fiyat destekleri yerine üreticilere doğrudan ödemeler yapılmasına olanak tanıyordu (Runge, 1988:135). 1985'teki ABD Tarım Yasası da, fiyat destekleri yerine çiftçiye doğrudan ödemeler yapılmasını öngördü. AT de doğrudan ödemelerden yan gibi görünmekte. Bu yüzden, liberalizasyon önerilerinin benimsenmesi durumunda bile ABD ve Avrupa'nın kendi tarımlarını desteklemeye ve sübvanse etmeye devam edecekleri söylenebilir (McMichael, 1992:358).

Dahası, tarımda ticari serbestleşmenin ve her çeşit sübvansiyonun kaldırılmasının, Batı tarımı karşısında kendisini koruma ihtimali çok düşük olan Üçüncü Dünya tarımını dünya rekabetine açacağı da vurgulanıyor (Danaher, 1989:43). Azgelişmiş ülkelerin korumacı programlar uygulamasına izin verilmezse, bu devletlerin gıda alanında kendi kendine yeterliliklerini arttırmaları da çok zor görünüyor.[27] Sonuç olarak, tarım ticaretinin liberalleştirilmesi, ulusal deregülasyon, global regülasyon ve üretimin uluslararasılaştırılması yönündeki mevcut eğilimleri derinleştirebilecektir (McMichael, 1992:356).

Tarım ticaretinin ne dereceye kadar serbestleştirilebileceği, Üçüncü Dünya hükümetlerinin ulusal gıda üretiminin korunması yönündeki taleplerinden ziyade, ABD'nin ve AT'nin iç politika hesaplarına bağlıdır. Avrupa'da, kimyasal maddelere dayalı ve sermaye-yoğun tarım ve aşırı üretimin olumsuz etkileri hakkında gittikçe büyüyen bir kaygı ve doğal çevrenin korunması yönünde bir talep mevcut. Tarımda korumacılığın azaltılmasını savunanlar, üretim düzeyi daha düşük fakat daha az kimyasal kullanılırıma dayalı "çevreci" bir tarımdan yana tavır koyuyorlar (Haney ve Almas, 1991:112-113). Gerek ABD'de, gerekse de Avrupa'da, yüksek oranda tarım ilacı ve hormon kullanılarak yapılan intensif tarıma yönelik eleştiriler artarken, 'organik' gıdalara talep de giderek büyüyor (Goodman ve Redclift, 1991:130). Örneğin Avrupa'da birçok kişi, doğal çevreye daha az zarar verecek şekilde daha düşük tarımsal üretim düzeylerinin hedeflenmesini isteyerek, bunun, tarım ve çevre politikalarının uyumlu hale getirilmesi için bir fırsat doğuracağını düşünüyor (Symes, 1992:201). Öte yandan, fazla üretimin devam ettirilmesi, ABD ve Avrupa'daki büyük gıda üreticisi şirketlerin işine geliyor. Bu yüzden, Batı'da tarımın izleyeceği yolu muhtemelen, "çevreye zararsız" bir tarım yaratılması yolundaki talepler ile tarımın uluslararasılaşması yönündeki eğilim arasındaki gerilimin sonucu belirleyecek.

IV. Sonuç

Yukarıdaki bölümlerde, İkinci Dünya Savaşı'ndan itibaren ve 2000 yılına doğru dünya gıda üretiminin belli başlı özelliklerini anlatmaya ve "gıda düzenleri" yaklaşımının bu konudaki argümanlarını özetlemeye çalıştık. Daha önce de belirtildiği gibi gıda düzenlerine ilişkin çalışmalar, tarım sektörüyle ilgili tahlilleri "tarım meselesi" etrafında yoğunlaşan dar kavramsallaştırmalardan kurtarmayı amaçlıyor ve tarımla sanayi arasındaki ilişkilere ışık tutuyor. Gelelim bu yaklaşımın zayıflıklarına. Bizce gıda düzenleri literatürü özellikle iki açıdan eleştirebilir: Öncelikle, bu yaklaşım, 1915-1973 arasındaki tarımla bugünkü tarım arasındaki bazı devamlılıkları gözden kaçırmakta ve değişiklikler üzerinde fazla durmakta.

27 Uruguay görüşmeleri sırasında ABD, en yoksul ülkelere, tarımda korumacılığın aşamalı olarak kaldırılması için daha uzun bir uyum süresi verilmesini önerdi. Fakat bu öneri, daha "gelişmiş" Üçüncü Dünya ülkeleri ve Cairns grubunu kapsamıyordu (Watkins, 1991:47).

İkinci olarak da, gıda düzenlerinin kimi kavramsallaştırmaları bazı yönlerden "merkez odaklı" olarak nitelenebilir.

Friedmann, 1943-1973 arasındaki gıda düzenine dönüş olamayacağını savunuyor (Friedmann, 1991:87). Bilindiği gibi, bu düzenin tanımlayıcı özellikleri, Amerikan gıda yardımı ile tarımda fordist birikim ve tüketim rejimiydi. 1973'te, Amerikan gıda yardımını gerektiren koşullar ortadan kalktı. Bununla birlikte, bu koşulların 1990'larda tekrar ortaya çıktığı iddia edilebilir. Eski Sovyetler Birliği'ni oluşturan cumhuriyetler çok ciddi bir temel gıda maddeleri sıkıntısı yaşıyor ve bunlardan hiçbirisi, gıda ithalatı faturalarını hemen ödeyebilecek durumda değil. Afrika'daki borçlu ülkelerin de gıda yardımına ihtiyacı olduğu çok aşikâr. Son yıllarda, Doğu Avrupa ve çeşitli Afrika ülkelerine uluslararası gıda yardımı yapılması yolundaki çağrılar artmış bulunuyor. Bu işin talep yakası. Arz yakasında ise durum şöyle: Avrupa'da ve ABD'de aşın tahıl üretimi aşağıya çekilebilmiş değil. Yakın gelecekte de bu durum süreceğe benziyor, çünkü aşırı üretim esas olarak sermaye biriktirme dürtüsünden kaynaklanıyor. Dolayısıyla, bu ülkelerin dış pazar arayışı da devam edecek. Mali güçlük içindeki birçok Üçüncü Dünya ve Doğu Avrupa ülkesi gıda ithalatını hemen arttıramayacağı için, geniş çapta gıda yardımlarının tekrar yaygın hale gelmesi hiç de uzak bir ihtimal olarak görünmüyor (Berlan, 1991:132-133).

Tarımda fordist birikim düzeninin bitmesi ve bunun yerini yeni bir rejimin alması hakkında: Bu argüman, sanayide 'post-fordist' bir birikim rejiminin meydana çıkmasıyla ilgili literatürden esinlenilerek ortaya atılmıştır. Bu literatüre göre, sanayideki yeni birikim rejimi, kitlevi tüketime değil de, daha çok Yeni Sağ döneminde saflarını genişletmiş olan üst sınıfların tüketimine yönelik çeşitlendirilmiş lüks mamul mal pazarlarına dayanmaktadır. Tarımda intensif birikim modelinin sona erdiğinden şüpheliyiz. Marsden'in de söylediği gibi, 1970'lerde ve 1980'lerde yeni iktisadi biçimler ortaya çıkmış olsa da, gıda imalatının birçok sektöründe fordist üretim yöntemleri hâlâ sürüyor (Marsden, 1992:211). Üretim biçimlerinin çeşitlenmesi ve varsıl kesime hitap eden tüketim pazarlarının ortaya çıkması gibi gelişmeler, henüz yeni bir birikim düzeni yaratmaya yeterli değildir (Marsden, 1992:213,217). Dahası global bir 'zengin gıda tüketicisi sınıfın' ortaya çıkmasıyla ilgili argüman da sorunludur. Batı'da sözü edilen bu sınıfın ne kadar büyük olduğu hiç açık değildir. Bu 'doğal' gıdaları almaya gücü yetebilen insanların azınlıkta kaldığı söylenebilir.

Gıda düzenleri yaklaşımının çeşitli açılardan 'merkez odaklı' olduğu da söylenebilir. Birincisi, Üçüncü Dünya'daki gıda üretiminin yapılanması ve dönüşümü, sadece Batı tarımında yaşanan değişikliklere gönderme yapılarak açıklanmaktadır. Birçok azgelişmiş ülkenin ithal ikameci politikaları benimsemesinin ve 1950'lerde tarımı işçi sınıfına gıda ucuza gıda sağlayan bir sektör olarak örgütlemesinin bir ölçüde Batı'nın etkisiyle olduğu doğruysa da, Amerikan gıda yardımına ve ucuz tahıl ithalatına bağımlılık, birdenbire ortaya çıkmadı. Daha ziyade, gıda ithal etme ihtiyacı, hükümetlerin uyguladığı politikaların içsel çelişkilerinin ve darboğazlarının

bir ürünüydü - bu politikalar, Batılı kurumlar tarafından tavsiye edilmiş olsa bile. Üçüncü Dünya hükümetlerinin bir yanda üreticileri korumak, öte yanda tüketicilere ucuz gıda sağlamak yönündeki çabaları, tarımda verimliliğin yeterince artmadığı bir ortamda (Batı'da olduğunun aksine) ucuz tahıl ithalatına bağımlılığa yol açtı (Hopkins, 1986:34). Buradan hareketle, ithalat bağımlılığı açıklanırken, sırf 'dışsal' unsurlara yer vermek yerine 'içsel' dinamiklerin de altının çizilmesi gerektiğini söyleyebiliriz. Bu nokta, gıda düzenleri analizinin 'merkez odaklılığının' bir başka yönünü gündeme getiriyor: Bu yaklaşımda, Üçüncü Dünya ülkeleri arasındaki farklılıklar dikkate alınmamaktadır. Batı'yla yapılan ticaretin yanısıra, bölgesel ticaretin hacmi ile dış ticarette imalat ve tarım sektörlerinin payı, azgelişmiş ülkeler arasında farklılık gösteren unsurlardan bazılarıdır ve muhtemelen ülkelerin tahıl ithalatına ve gıda ihracatına bağımlılık derecelerini belirlemede önemli rol oynamaktadır.[28] Dahası bazı ülkeler, (Hindistan, Pakistan, Türkiye gibi) savaş sonrası dönemde tahıl ithalatına olan bağımlılıklarını azaltmışlardır. Hatta Türkiye, 1954-1975 arasında, Amerikan PL 480 Yasası çerçevesindeki yardımın üçte ikisinin gönderildiği üç ülkeden birisi olmasına rağmen, böyle bir gelişme gösterebilmiştir.[29] Böyle durumlar istisnai olarak değerlendirilebilse de, Üçüncü Dünya'daki gıda yönünden kendi kendine yeterlilik örneklerinin, bu ülkelerdeki tarımsal gelişmelerin sadece Batı tarımının etkisiyle meydana gelmediğini gösterdiğini düşünüyoruz. Bu 'istisnai' örnekler, bu ülkelerdeki en azından 1980'lere kadar izlenen devlet politikalarının bir sonucu olarak da değerlendirilmelidir. Gıda düzenleri literatürü, 1980'lere kadar devlet regülasyonu ve sonrasında global regülasyon arasında ayırım yaparken, argümanlarını, Üçüncü Dünya'daki ithalat bağımlılığının Batı'daki ihracat bağımlılığına karşı geldiği savı üzerine kurmaktadır ki, bu da gözüken farklılıkları açıklayamamaktadır.

Gıda düzenleri yaklaşımının önemi, merkezin çevre üzerindeki iktisadi baskınlığının değişen özelliklerini ve bu değişimin nasıl bir eğilim gösterdiğini tarım ve gıda üretimi sahalarında açıklamaya çalışmasından kaynaklanmaktadır. Sanayide fordizm/post-fordizm tartışmalarının ışığı altında oluşan bu yaklaşım, Sözkonusu tartışmaların sermaye birikiminin daha çok ekonomik boyutlarını vurgulayan niteliğini bir ölçüde aşabilmiştir. Diğer bir deyişle, gıda düzenleri yaklaşımı, fordizm ve post-fordizmin üretimin örgütlenmesine ilişkin özelliklerinin yanısıra, bu iki birikim rejiminin dayandığı siyasi kurumların öneminin de altını çizmektedir. Bu açıdan, McMichael ve Myhre'nin 1980'lerden itibaren ulusal regülasyonun zayıfladığı ve onun yerini global regülasyonun aldığı yönündeki argümanları önemlidir. Ancak

28 Tarımın ihracata bağımlılığı ve bölgesel ticaret örüntüleri açısından Latin Amerika ülkeleri arasındaki farklılıklar için bkz. Sanderson, 1985:45.

29 Türkiye'nin 'istisnai' durumunun açıklaması, su noktalan gözönüne almalıdır: (i) Türkiye, başlangıçta Marshall yardımından 'faydalanan' ülkelerden birisiydi, (ii) devlet, Üçüncü Dünya ülkelerinin değil de, Avrupa'nın kendi tarımını korumacı politikalarını çağrıştıran bir tarzda, fiyat destekleriyle tarımı korumaya çalıştı, (iii) Türkiye'nin bölgesel tarım ticaret hacmi, Batı'yla olan tarım ticaret hacmine kıyasla oldukça önemli boyuttadır.

bu argümanın 'yumuşatılması' gerekiyor. 1980'lerden sonra ulusal regülasyonun zayıflaması, genelde Üçüncü Dünya ülkeleri için geçerli oldu. Batılı devletlerin (Japonya dahil), tarım sektörlerini korumak konusunda karar verebiliyor olmaları, bu ülkelerin tarımlarını hâlâ 'ulusal' düzeyde regule edebildiklerini göstermektedir. Sonuç olarak, bazı eksikliklerine rağmen, gıda düzenleri yaklaşımı, dünya tarımını incelemek için yararlı bir analiz yöntemidir; dünya tarımı ve gıda üretimini bir bütün olarak ele almaya çalışmaktadır.

KAYNAKÇA

Barkin, D., Batt, R. ve DeWalt B. (1990). *Food Crops vs. Feed Crops: Global Substitution of Grains in Production.* Boulder, Co.:Lynne Rienner.

Bates R. (1983). "Governments and Agricultural Markets in Africa," G.Johnson ve E.Schuh (der). *The Role of Markets in the World Food Economy.* Boulder, Co.:Westview Press, içinde.

Berlan, J. (1991). "The Historical Roots of the Present Agricultural Crisis," W.Friedlve vd. (der.) *Towards a New Political Economy of Agriculture.* Boulder; San Francisco; Oxford: Westview Press, içinde.

Buttel, F. (1989). "The US Farm Crisis and the Restructuring of American Agriculture: domestic and International Dimensions," D.Goodman ve Redclift (der.) *The International Farm Crisis.* London: MacMillan, içinde.

_(1990). "Biotechnology and Agricultural Development in the Third World," H.Bernstein vd. (der.) *The Food Question: Profits versus People.* New York: Monthly Review Press, içinde.

Clairmonte, F. (1980). "US Food Complexes and Multinational Corporations, Reflections on Economic Predation," *Economic and Political Weekly,* October.

Crow, B. (1990). "Moving the Lever: A New Food Aid Imperialism?" H.Bernstein vd. (der.) *The Food Question: Profits versus People.* New York: Monthly Review Press, içinde.

Danaher, K. (1989). "US Food Power in the 1990s," *Race and Class,* 30 (3), 31-46.

Friedmann, H. (1982). "The Political Economy of Food: The Rise and Fall of the Postwar International Food Order," *American Journal of Sociology,* 88, supplement, 248-286.

.....(1987). "The Family Farm and International Food Regimes," Teodor Shanin (der.) *Peasants and Peasant Societies* (2nd edition). Oxford: Basil Blackwell, içinde.

.....(1990). "The Origins of Third World Food Dependence," H.Bernstein vd. (der.) *The Food Question: Profits versus People.* New York: Monthly Review Press, içinde.

.....(1991). "Changes in the International Division of Labor," W.Friedland vd. (der.) *Towards a New Political Economy of Agriculture.* Boulder; San Francisco; Oxford: Westview Press, içinde.

Friedman H. ve McMichael P. (1989). 'Agriculture and the State System, The Rise and Decline of National Agricultures, 1870 to the Present," *Sociologia Ruralis,* 29 (2), 93-117.

Goodman, D. (1991). "Some Recent Tendencies in the Industrial Reorganization of the Agri-Food System," W.Friedlve vd. (der.) *Towords a New Political Economy of Agriculture.* Boulder; San Francisco; Oxford: Westview Press, içinde.

Goodman, D. ve Redclift, M. (1989). "Introduction: The International Farm Crisis," D.Goodman ve M. Redclift (der.) *International Farm Crisis.* London: MacMillan, içinde.

.....(1991). Refashioning Nature, Food, *Ecology and Culture.* London ve New

York:Routledge.

Goodman D., Sorj, B. ve Wilkinson, J. (1987). *From Farming to Biotechnology, A Theory of Agro-industrial Development,* Oxford: Basil Blackwell.

Haney, E. ve Almas, R. (1991). "Lessons on European Integration: Watching Agricultural Policies from the Fringe," *Sociologia Ruralis,* 31 (2-3), 9-119.

Hathaway, D. (1987). "Agriculture ve the GATT: Rewriting the Rules," *Policy Analyses in International Economics,* Institute for International Economics, 20, September.

Hopkins, R. (19_/), "Food Security, Policy Options and the Evolution of State Responsibility," in L.M. Tullis ve L. Hollist (der.) *Food, The State and International Political Economy.* Lincoln; London: University of Nebraska Press.

Hopkins, R. ve Puchala, D. (1978). "Perspectives on the International Relations of Food," R. Hopkins ve D. Puchala (der.) *The Global Political Economy of Food.* Madison, Wisconsin: The University of Wisconsin Press, içinde.

Kloppenburg Jr, J.R. (1988). *First the Seed, The Political Economy of Plant Biotechnology.* Cambridge: Cambridge U. Press.

Krasner, S. (1983). "Structural Causes and Regime Consequences: Regimes as Intervening Variables," S.Krasner (der.) *International Regimes.* Ithaca ve London: Cornell University Press, içinde.

Lipietz, A. (1982). "Towards Global Fordism?" *New Left Review,* 132, March-April, 33-47.

Marsden, T. (1992). "Exploring a Rural Sociology for the Fordist Transition, Incorporating Social Relations into Economic Restructuring," *Sociologia Ruralis,* 32 (2-3), 209-30.

McMichael, P. (1992). "Tensions between National and International Control of the World Food Order: Contours of a New Food Regime," *Sociological Perspectives,* 35(2), 343-365.

McMichael, P. ve Buttel, F. (1990). "New Directions in the Political Economy of Agriculture," Sociological Perspectives, 33(1), 89-1-9.

McMichael P. ve Myhre, D. (1991). "Global Regulation vs. the Nation-State: Agro-Food Systems and the New Politics of Capital," *Capital and Class,* 43,83-105.

Meagher, K. (1990), "Institutionalizing the Bio-Revolution: Implications for Nigerian Smallholders," *Journal of Preasant Studies,* 18(1), October, 68-89.

Mintz, S.W. (1985). *Sweetness and Power, The Place of Sugar in Modern History.* London: Penguin Books.

Race and Class, v.34, no. 1 (bu sayıdaki bütün makaleler)

Runge, C. E (1988). "The Assault on Agricultural Protectionism," *Foreign Affairs,* 67,133-150.

Sanderson, S. (1985). "The "New" Internationalization of Agricultura in the Americas," S. Sanderson (der.) *The Americas in the New International Division of Labor.* New York ve London: Holmes and Meier, içinde.

Sorj, B. ve Wilkinson, J. (1990). "From Peasant to Citizen: Technological Change and Social Tranformationin Developing Countries," *International Sociological Science Journal,* 124,125-133.

Symes, D. (1992). "Agriculture, the State and Rural Society in Europe: Trends and Issues," *Sociologia Ruralis,* 32 (2-3), 193-208.

Tarditi, S., Thomson, K. J., Pierani, P. ve Croci-Angelini, E., der., (1989). "Introduction," *Agricultural Trade Liberalization and the European Community.* Oxford: Clarendon Press.

Tubiana, L. (1989). "World Trade in Agricultural Products: From Global Regulation to Market Fragmentation," D. Goodman ve M. Redclift (der.) *The International Farm Crisis.* London: MacMillan, içinde.

Watkins, K. (1991). "Agriculture and Food Security in the GATT Uruguay Round," *Review of African Political Economy,* 50, 38-50.

Watts, M. (1990). "Peasants under Contracts: Agro-Food complexes in the Third World," H. Bernstein vd. (der.) *The Food Question: Profits Versus People?* New York: Monthly Review Press, içinde.

World food and agricultural production towards the 21th century

The paper critically examines the recent literature on "food regimes" and "new bio-technologies." Different forms of food regimes, relationships between food regimes and accumulation regimes/regulation modes, the characteristics of the food regime evolved after the Second World War (the "Fordist" regime) and recent shifts in the "Fordist" food regime are reviewed in detail. The theory of "food regimes" is criticized for its Eurocentric aspects and it is shown that recent trends observed in food technologies, and food production and consumption patterns do not support the argument about the restructuring of the current regime towards an international "Post-Fordist" food regime.

Esnek uzmanlaşma ve İngiliz imalat sektörünün rekabetçi başarısızlığı*

Paul Hirst & Jonathan Zeitlin

İngiliz imalat sektörü 1970'lerde karşılaştığı sorunların üstesinden acaba gelebildi mi? Beş yıllık verimlilik, istihdam ve hasıla artışına rağmen bazı belli başlı makro-ekonomik göstergeler tersini söylüyor. Bunlardan en önemlisi, 1993'den beri süregelen imalat sanayi malları ticaretinde verilen açıklar ve bunun ödemeler dengesi üzerindeki yansımaları. Ana eğilim imalat sanayi mallarının ticaretinde oluşan ve giderek büyüyen açık ve bu açığın finans ya da diğer sektörler tarafından kapatılamaması yönünde. Üç ana neden bu eğilimi açıklıyor. İlk olarak, yerli firmalar tüketici malları sektöründe 1970'lerin yoğun ithalat patlaması sonucunda kaybetmiş oldukları pazar paylarını geri kazanamadılar. 1980'lerin ortalarında az çok iyileşme gösteren tekstil, giyim gibi sektörlerde bile ithalat yeniden artmakta. İkincisi, ithal girdiler İngiliz nihai ürünlerinin önemli bir kısmını oluşturarak toplam ürün içerisinde daha az katma değer oluşturulmasına yolaçıyor. Son olarak, İngiliz sermaye malları sektöründe 1980'lerde meydana gelmiş olan önemli gerileme sebebiyle, yakın zamandaki imalat yatırımlarındaki gelişmenin gerektirdiği teçhizat yerli kaynaklardan karşılanamıyor.[1] Bu makro göstergeler, öne sürüyoruz ki, bir çok İngiliz firmasının Batı Almanya, Italya,ve Japonya gibi rakiplerimizin başarılarının anahtarı olan yeni imalat organizasyon ve üretim modellerini benimseme ve uygulamadaki mikro iktisadî beceri yoksunluğunun kanıtıdır.

İmalat sektörünün mikro düzeydeki başarısızlığı bir tarafa, şu anda makro sorunların boyutu bile nadiren Sözkonusu edilmektedir. İngiltere'nin refahı üzerine varılmış olan görüş birliği en zenginlerinden en fakir satıcısına kadar herkesi kapsamaktadır. Muhafazakârlar, İngiliz ekonomisinin düzlüğe çıktığı ve 1980'lerden

(*) *Political Quarterly,* cilt 60 (1989), s.164-178'den çeviren: Yıldırım Kırgöz.

1 İngiltere'nin yakın dönemdeki ithalatı üzerine bkz. A. Kilpatrick ve C. Moir, "Development in the UK's International Performance", T. Barker ve P. Dunne (der.), *The British Economy After Oil: Manufacturing or Services?* içinde. Croom Helm, Londra, 1988.

beri kıyas kabul etmez büyüme hızlarına toplumun geniş bir kesiminin refah düzeyini şimdiye değin erişilmemiş boyutlara getirerek ulaştığımız konusunda ısrar etmektedirler.

Öyleyse aşağıdaki olguları nasıl açıklayabiliriz? 1987'de gerçekleşen toplam endüstriyel üretim 1979 yılı rakamlarını ancak geçmektedir ve hâlâ 1973 rakamlarının altındadır - İngiltere bir zamanlar bulunduğu yere gelmek için biraz daha fazla büyümek zorunda. Kuzey denizi petrol üretiminin doruğa ulaşmasına rağmen ödemeler dengesi açığına yolaçacak kadar kötüleşen imalat sektörü ticaret açığı var (1987'de 10 milyar, 1988 için öngörülen 15 milyar sterlin olmak üzere). Altyapı yatırımları rakiplerimizin standartlarına göre inanılmaz derecede düşük ve yanısıra imalat sanayisi yatırımlarının düzeyi, içeriği ve kullanım şekilleri İngiltere'nin gelecekteki rekabetçi konumunu sağlamlaştırmaktan oldukça uzak. İşsizlerin çokluğuna rağmen, işçilerin becerilerini arttırmaya yönelik yatırımlar yetersiz ve işçilerimiz önde gelen sanayileşmiş ülkeler arasında en az beceri sahibi ve eğitimli olanlar.

Muhafazakârlar bize kendilerinden önceki "konsensus" hükümetlerinin başedemediği uzun dönemli iktisadî gerilemeyi durdurduklarını söylüyorlar. Sürekli endüstri ve firmalardan bahsediyorlar, fakat, imalat kelimesini nadiren kullanıyorlar. Oysa İngiltere'nin iktisadî krizinin merkezinde imalat sektörünün güçsüzlüğü yatıyor. İngiltere'nin endüstriyel gerileyişi hem yeni hem de gerçek. Yeni çünkü 1960'ların sonlarına kadar "gerileme" dünya ticareti içerisinde göreceli gerileme olarak ele alınıyordu. Bu ölçüte göre İngiltere 1950'lerle kıyaslandığımızda, gerilemek bir yana, önemini yitirmiştir. Bu manâda, daha başarılı iktisadî politikalar zaten en iyi ihtimalle gerileyişin hızını yavaşlatabilirlerdi. Asıl endüstriyel gerileme, İngiliz üreticilerin 1960'larda yerli pazar paylarını kaybetmeleriyle başladı. Bu trend 1970'lerde gelişmiş devletler arasındaki mamul mallar ticaretinin büyümesiyle arttı. Bu "sanayisizleşme"nin, yani toplam üretimin ve kapasitenin çok geniş sayıdaki endüstri alanlarında gerilemesinin, evvelce örneği yok. Önemli olan da bu gerileme. 1880'lerden beri İngiliz ekonomisi bu manâda bir gerileme yaşamamıştı. Örneğin iki dünya savaşı arası sektörel başarısızlık ve dış rekabete verilen cevap gümrük tarifelerinin artmasıyla beraber yeni ürün ve üretim yöntemlerinin benimsenmesi ve yeni bir yapılanmaya gidilmesini de içeriyordu. Kısacası, bir asırlık İngiliz gerilemesi, imalat sektörümüzün gayet yakın zamanlı ve yaygın başarısızlığını gizlemek için uygun bir mit.[2]

Bayan Thatcher'ın yüksek faizin ve aşırı değerlenmiş sterlinin ticaret buhranını

2 İngiltere'deki sanayisizleşme ve harp sonrası gerileme için bkz. K. Williams et al., "Pacing up to Manufacturing Pailure", P. Hirst ve J.Zeitlin (eds.), *Reversing Industrial Decline? Industrial Structure and Policy in Britain and Her Competitors* içinde, Berg, Oxford, 1988 ve K. Williams et al., *Why are the British Bad at Manufacturing?,* Routledge and Kegan Paul, Londra, 1983. İngiltere'nin uzun dönemli iktisadî performansının genel değerlendirilmesi için ise *Oxford Review of Economic Policy* dergisinin "British Economic Growth over the Long-Run", cilt 4, no. 1 (1988).

daha da artırdığı 1979-82 döneminde uyguladığı iktisadî politikalar, İkinci Dünya Savaşı öncesinden beri imalat sanayisindeki en yoğun kapasite ve istihdam kaybına yolaçtı. Muhafazakâr politikalar gerilemeyi hızlandırdı. Müteakip politikalar yeni yatırımlar ve yeni ürünlere dayanacak bir iyileşmeyi sağlamak üzere hiçbir şey yapmadı. Tam tersine, yeni "refah", milli gelir dengesinin yatırımdan tüketime kaydırılmasına dayalı. 1982'den sonraki iyileşme beş ana olguya dayanıyordu. İlk olarak, Amerikan para politikasının gayrî ihtiyarî bir sonucu olarak, İngiliz sterlini dolar karşısında 1985'e dek değer kaybetti ki bu durum günümüzde, pek de İngiliz hükümetinin döviz politikalarına bağlı olmaksızın, tersine dönmüştür. İkincisi, özelleştirme programı sonucunda satılan kamu varlıkları ve tüketim patlaması sonucunda beklenenden yüksek gerçekleşen dolaylı vergi gelirlerinin katkısı sayesinde, İngiliz kamu harcamalarının büyümesi yüksek işsizlik oranına rağmen kısıtlandı ve tüketiciler daha düşük vasıtasız vergi oranlarından yararlandı. Üçüncüsü, 1983'ten itibaren hükümet tüketici kredilerinin kontrolsüz olarak büyümesine izin verdi. Bayan Thatcher'ın 1979'daki ilk önemli iktisadi "reform"u döviz kontrolünü kaldırmaktı; bu olgu, geniş anlamda bir malî deregülasyonla birlikte, kredi kontrollerinin artık geçmişte kaldığı manâsına geliyordu. Malî kurumlar ve kamu kuruluşlarının verdiği borçlar üzerindeki önceden varolan kontrollerin kalkmasıyla beraber, dışa açık bir ekonominin hükümeti için elde kalan tek düzenleyici araç faiz hadlerinin yükseltilmesidir. 1988 yılı boyunca Bay Lawson, faiz hadlerini 1989'un başında % 14'e ulaşacak ve sanayi yatırımım tehdit edecek kadar, fakat tüketicilerin borçlanmasını kısıtlamayacak düzeyde artırdı. Dördüncüsü, 1970'lerdeki iktisadî yavaşlama ve 1979-81 arasındaki yoğun şirket tasfiyeleri ve sermaye erimesini takiben üretimin eski yüksek düzeylere erişmesi sonucunda, imalat sektöründe verimlilik hızla arta.[3] Son olarak, enflasyon veyahut verimlilikten daha hızlı büyüyen özel sektör ücretlerini kontrol etmek amacıyla hükümet hiçbir şey yapmadı. Sonuç tüketicilerin vergi indirimine ve kolay kredi ve hayat pahalılığından daha hızlı artan maaşlarına dayalı bir tüketim patlaması.

1979-82 krizini atlatan imalat firmaları müteakip dönemde iki olgudan yararlandılar: dolara duyarlı ihracatçıların düşük değerli sterlinden yararlanmalarının yanında imalatçıların ve perakendecilerin daha kısa süreli mal ve hizmet tedarik etme yollarına yönelme eğilimleri vardı. Önde gelen mağaza ve büyük üreticilerin "just in time" (stoksuz üretim) politikaları ülke kaynaklarını, en azından bir süre, himaye etti. Bu gidişat, faydaları yabancı rakiplerin İngiliz pazarına mal sunmak için hızlı cevap teknikleri geliştirmeleriyle yok olmaktaysa da, İngiliz işlenmiş gıda ve giyim benzeri malların üretici ve yüklenicilerine yardımcı oldu.[4]

3 İktisatçılar arasında İngiltere'nin şu andaki verimlilik artış oranındaki iyileşme üzerine önemli bir tartışma var: bu konunun değerlendirilmesi üzerine *Oxford Review of Economic Policy* dergisinin "Productivity and Competitiveness in British Manufacturing" özel sayısına bakınız. Cilt 2, no. 3 (1986).

4 Giyim ve tekstilde yerli kaynaklara yönelme konusunda bkz. T. Zeitlin ve P. Totterdil, "Markets, Technology and Local Intervention: The Case of Clothing", Hirst ve Zeitlin, *Reversing Industrial*

Şu anda "refah" içinde bir ekonomimiz var; ancak yakın gelecekte ne olacak? Biliyoruz ki geleceğin önemli bir belirleyicisi yatırım. Yatırım, bugünkü kararlarımızla geleceğimizi inşa ediyor. Altyapı yatırımlarının korkunç çöküşü ileri endüstriyel ekonomi yapısını tehdit etmekte. Japonya ve Almanya gibi rakiplere kıyasla millî gelir kalemlerinden sanayi yatırımının düşük düzeyinin imalata giderek artan etkisi olacaktır. Buna ilaveten, İngiliz petrol ihtiyacının Kuzey Denizi'nden karşılanabilirle oranında 1990'dan sonra meydana gelecek düşüş ve buna bağlı olarak enerji ihtiyacını karşılayabilmek üzere ihracatın artırılma gereği de vardır. Eğer şimdiden ödemeler dengesi açığıyla karşı karşıyaysak, 1990'ların sonunda konumumuz ne olacak? Eğer ki hükümet açığı aşırı değerlenmiş sterlinle karşılamaya çalışırsa, hem bu sebepten hem de bunu sağlamak için gerekli olan faiz hadlerinden dolayı, imalat sanayisini iki kat fazla tehdit edecek.

Muhafazakâr politikalar, imalat yatırımlarını özel olarak düzenlenmiş politikalarla teşvik etmek yerine, tüketim harcamalarını artırarak ve piyasayı serbestleştirerek sanayi yatırımlarını geliştirme üzerine dayalı. Bu, onların iktisadî liberalizme olan bağlılıklarının doğal sonucu. Fakat piyasa ekonomisinin genel liberalizasyonu illaki yatırım düzeyinin ya da teknik değişim oranının olumlu yönde etkilenmesini beraberinde getirmiyor. Tam tersine, liberalizasyon, iktisadî aktivite ve sermayenin kısa vadeli getirilerin zaten mevcut olduğu ve halihazırdaki piyasa verilerinin karar almaya uygun olduğu pazarlara kaymasına zemin hazırlıyor. Bu tip piyasalar -para, tahvil ve senet, mal ve gayri menkul- Thatcher yıllarında patlama gösterdi. Ancak, endüstriyel yatırım uzun dönemlidir ve sadece hali hazırdaki piyasa sinyallerine verilen tepkiden ziyade daha fazla risk ve bilgi ister. Muhafazakârların ileri endüstriyel ekonominin özü olarak imalat sanayine karşı kayıtsızlıkları ve kısa dönemli tüketime dayalı siyasi başarı tercihleri ulusal bir skandal olmalıdır. Ne yazık ki bu politika oy toplamaya yarıyor ve rakip siyasi partiler de bunu görmemezlikten gelemez; ama geleceği gözönüne almadan da yapamazlar. Endüstriyel yatırım ve endüstriyel politikalar bilinçli siyasî söylemin ortasında yeralmak durumunda.

İmalat sanayisinin gerileme nedenleri

Şimdiye değin İngiliz imalat sektörünün sorunlarını makro-iktisadî kısıtlar ve genel yatırım düzeyi açısından ele aldık. Ancak, eğer İngiliz imalat sanayisi 1880'lerden beri sürekli gerileme içinde değilse de, 1960'ların başından beri sıkıntıya girmiş durumda, İngiliz firmaları 1930'lardan itibaren giderek, değişik başarı dereceleriyle, seri üretime geçtiler. 1960'larda hükümet politikaları endüstriyel yoğunlaşmayı teşvik ederek şirket birleşmelerinden doğan millî şampiyonlar yarattı. Fakat, bu

Decline? içinde. Bu sektörlerdeki ithalat artışı ve özellikle Uzak Doğu çıkışlı ithalatın yeniden canlanması üzerine bkz. *Hollings Apparel Industry Review* (güz 1988), 37 ve 39. tablolar.

firmaların büyük bir kısmı 1970'lerdeki ithalat artışı karşısında kepenkleri indirdi. British Leyland buna klasik örnektir.[5]

İngiltere, imalat organizasyonundaki seri üretimden esnek uzmanlaşmaya geçiş devrimine katılmayı ve onu öngörmeyi tam olarak başaramadı.[6] Bu yüzyılın büyük bölümünün etkin üretim modeli olan seri üretim, sabit makine ve ağırlıklı olarak vasıfsız işgücüne dayanan, uzun dönemli standart mamullerin üretimini içeriyor. Seri üretim ölçek ekonomisinin mantığını taşıyor, ancak sadece standart ürünler için toplu pazar varsa devam edebiliyor. Firmaların rakiplerinin ürün yeniliklerine hemen tepki vermesi gerektiği ve dünya çapında değişen talepleri karşılayabilmek için üretim yaptıkları, ayrıca pazarların bölündüğü ve farklılaştığı bir zamanda seri üretim çoğunlukla etkinliğini yitiriyor. Japonya ve Almanya gibi ülkelerin rekabetteki başarılarının değerlendirilmesinde genellikle sadece bu üretim biçimlerini daha etkin olarak kullanabildikleri varsayılıyor. Fakat, bu ülkelerin imalat uygulamalarına daha yakından baktığımızda, değişen uluslararası ortama verdikleri tepkinin seri üretim prensiplerini tersine çeviren alternatif bir strateji olduğunu görürüz: esnek uzmanlaşma. Esnek uzmanlaşma, geniş amaçlı sermaye mallarıyla, vasıflı ve değişen şartlara uyum sağlayabilen işgücünün geniş ve değişken mal çeşitlerini üretmek üzere bir araya getirilmesini kapsıyor. İmalatta esneklik ve pazara duyarlılık elele gidiyor ve firmalara üretimlerini satış dalgalanmalarına göre ayarlayabilmelerini ve ürünlerini müşteri ihtiyaçlarına uyarlayarak yeni pazarlar kazanabilmelerini sağlıyor.

Bazı durumlarda, bu strateji birbirlerine bağımlı, biri diğerine yan mukaveleler (taşeronluk) yapan ve ortak hizmetleri aynı endüstriyel bölgede paylaşan küçük ve orta ölçekli firmalar ağı tarafından izleniyor. İtalya'da Emilia-Romagna, Batı Almanya'da Baden-Wuerttemberg ve Japonya'da Sakaki bu tip modern endüstriyel bölgelerin en iyi belgelendirilmiş örnekleri arasında.[7] Yeni endüstriyel bölgeler hem organizasyon hem de ürün grupları açısından çeşitli. Sakaki, uluslararası pazar için nümerik kontrollü makinelerle çeşitli uzman donatımı üreten 300 küçük ölçekli üretim birimini kapsayan aşırı büyümüş bir dağ kasabası. Mahalli firmalardan biri dünya tansiyon ölçme aleti pazarının yüzde altmışını, bir diğeri

5 British Leyland firmasının çöküşü ve halefi Austin-Rover'ın başarısızlığı üzerine bkz. K. Williams et al., *The Breakdown of Austin-Rover,* Berg, Leamington Spa, 1987; ve Williams, *Why are the British Bad at Manufacturing?,* 3. bölüm.

6 Esnek uzmanlaşma kavramı için bkz. M. Piore ve C. Sabel, *The Second Industrial Divide,* Basic Bokks, New York, 1984; C. Sabel ve J. Zeitlin, "Historical Alternatives to Mass Production: Politics, Market and Technology in Nineteenth-Century Industrialization", *Past and Present,* no. 108 (1985) ve C. Sabel, "Flexible Specialisation and the Reemergence of Regional Economies", Hirst ve Zeitlin, *Reversing Industrial Decline?* içinde. Böylelikle esnek uzmanlaşma kavramını eleştirmek için öncelikle İngiltere'deki bulguları kullanmak anlamsız kalıyor: örneğin bkz. A. Pollert, "Dismantling Fleribility", *Capital and Class* 34 (1988).

7 Günümüzdeki endüstriyel bölge çeşitlerinin kapsamlı bir değerlendirilmesi için bkz. Sabel, "Flexible Specialisation and the Re-emergence of Regional Economies".

dünya daktilo klavyesi pazarının yüzde yirmisi ve ABD elektronik klavye pazarının yüzde otuzbeşini kontrol ediyor.[8] Emilia-Romagna ve Baden-Wuerttemberg, her biri tekstil, giyecek, seramik tuğla ve motor malzemeleri, araba parçaları, makine donanımı ve otomatik paketleme teçhizatı gibi çok geniş bir yelpazede uzmanlaşmış birkaç belirgin alt bölgeden meydana gelen daha geniş alanlar.[9] Bölgelerin kurumsal yapılan da aynı şekilde muhtelif. Ancak bu bölgelerin her biri firmalar arası rekabeti işbirliğiyle dengeleyecek yöntemler geliştirmiş. Firmalar sıkı bir şekilde rekabet ediyorlar, fakat, aynı zamanda bölgesel ve belediye bazındaki forumlar ve kamu hizmetleri yoluyla iş ve bilgiyi de paylaşıyorlar.

Başka durumlarda ise, esnek uzmanlaşma stratejisi, daha uzmanlaşmış ürünler ve daha esnek üretim yapabilmek için yönetimin merkezden alt işletme birimlerine doğru yayılması yoluna giden ve ortak oldukları yüklenici firmalara bölünen Fiat, Xerox veya Bosch gibi geniş çokuluslu anonim şirketler tarafından izleniyor. Charles Sabel'in *"Reversing Industrial Decline!"* kitabımıza yaptığı katkıda da belirttiği gibi, esnek uzmanlaşma her iki durumda da firmaların sürekli yeni ürün ve üretim yöntemleri keşfederek değişen pazar taleplerini karşılamak üzere işgüçleri ve mal tedarik ettikleri firmalarla işbirliği yapmalarını gerektiriyor.

Neden İngiliz endüstrisi değişen pazar şartlarına ve dolayısıyla da değişen üretim tekniklerine uyum sağlama başarısını gösteremedi? Muhtemel cevaplardan bazılarını şöyle sıralayabiliriz: İlk olarak, toplu pazar için üretim yapan İngiliz firmaların çoğunluğu 1960'larda İngiliz pazarı tarafından emiliyordu. Bütün ürettiklerini satabiliyorlardı ve Batı Alman ve Japon'ların tersine olası ihracat pazarlarını bu sebepten ötürü ihmal ettiler. Yapılan incelemeler gösteriyor ki İngiliz firmaları ne teslim tarihi performanslarını iyileştirdiler (İngiliz firmalarını temsil eden örneklemin % 23'ü halen siparişlerin % 50'siniri zamanında teslim edilmesi koşulunu dahi yerine getirememektedir), ne de bu durumun üstesinden gelmek için kapasite arttırımına gittiler. New ve Myers'in imalat yönetimi hakkındaki araştırmaları, firmaların halen kapasitelerinin üstünde sipariş almaya devam ettiklerine işaret ediyor.[10]

İkincisi, İngiliz idareciliği ve hükümetinde geniş çaplı firmaların rekabet gücü ve ölçek ekonomisine olan inanç hakimdi. Firmaların en etkin ölçekten çok daha

8 Sakaki'nin ayrıntılı değerlendirmesi ve yukardaki rakamlar için bkz. David Friedmann, The Misunderstood Miracle: Industrial Development and Political Change in Japan, Cornell University Press, 1988, 5. bölüm.

9 Emilia-Romagna ve Baden-Wuerttemberg bölgelerinin genel değerlendirmesi için bkz. Sabel, "Flexible Specialisation and the Re-emergence of Regional Economies" ve daha detaylı açıklamalar için bkz. C. Sabel, Work and Politics, Cambridge University Press, Cambridge, 1982; S. Brusco, "The Emilian Model: Productive Decentralisation and Social Integration", Cambridge Journal of Economics cilt 6, no. 2 (1982) ve C. Sabel et al., "How to Keep Mature Industries Innovative", Technology Review 90, no. 3 (1987).

10 C. New ve A. Myers, Managing Manufacturing Operations in the UK-1975-1985, Institute of Manpower Studies, Brighton, 1986, tablo 3, 6, s.22.

büyük olduklarının ve çoğunlukla da etkin ölçekten küçük birkaç firmanın bir araya gelmesiyle oluştuklarının farkına varamadılar.[11] Endüstriyel yoğunlaşma sıklıkla seri üretimin mantığını yok sayıyordu. Bu tip firmaların üst yönetimi belirli bir endüstride ürün geliştirme ve üretim organizasyonuna yönelmekten çok malî işlerle meşgul olan kişilerin kontrolü altındaydı. Üst yönetimlere göre endüstriyel yoğunlaşmanın kendisi başlıbaşına bir stratejiydi. Başarılı firmalar pazar koşullarına cevap verdiler ve başka firmaları kendilerine bağlayarak büyüdüler (bu yöntem o dönemde yeni kapasite elde etmek üzere, içsel yatırımdan daha az riskli olan ikinci elden yatırım şekliydi). Firmalar yerli rekabeti engellemek ve pazar paylarını korumak için yoğunlaşıyor ve rasyonelleşiyorlardı. New ve Myers'in araştırmasında, yöneticilerin varolan pazarlarda rekabet etmek ya da yeni pazarlara girmek üzere yeni ürünler sunmaya verdikleri ikincil önemde, bu tip tutumların izleri bulunabilir.[12] Bu, Avrupa, Amerikan ya da Japon idareciliğinin öncelikleriyle taban tabana zıtlık teşkil etmekte. Endüstriyel yoğunlaşma imalat sektöründeki başarısızlığı kurumsallaştırdı; üst yönetimi varolan teşebbüsleri yeni yatırımlarla başarılı kılma ihtiyacından alıkoydu. Üretimle ilgili yöneticiler vasıflı işçi sayısını azaltarak bağımsız karar alma yeteneklerini kısıtlıyor ve kendilerine henüz "sahip" olmuş firmanın yöneticilerinin ellerine bırakıyorlardı.

Üçüncüsü, üretimle doğrudan ilişkili yöneticiler ekseriyetle kötü eğitilmiş ve özel görevleri kapsayan dar sorumluluk alanlarına hapsedilmişler. İşçilerden de kesin çizgilerle ayrılmış durumdalar. Belirli ve dar alanlı işlevler yüklenmiş işçilerin ise esnek çalışabilmek için ne vasıfları var ne de teşvik edilmeleri Sözkonusu. Bu katı ve hiyerarşik yapı yönetim ve sendikaların tutum ve uygulamalarının ortak ürünü. Sonucunda, yönetim ve işgücünün esnek uzmanlaşmanın koşulu olan her düzeye yayılmış otorite, otonomi ve sorumluluk modeline uyum sağlamasını olanak dışı kılacak şekilde örgütlenmesine yolaçıyor. Üst düzey yöneticiler borsa fiyatları ve bilançoya yönelmiş durumdalar. Endüstriyel idareciler kötü eğitilmiş, dar kafalı ve kültürel açıdan dar görüşlü ikincil bir sınıf. Onlar, değişken olmayan ortamlarda seri üretim yapmaya uygun, ancak değişken pazar ve ürünler üzerine kurulu uluslararası sistemlerle uyum sağlayamayacak bir eğitim ve otorite sisteminin kurbanları.

Dördüncüsü, İngiliz firma ve hükümetleri makul bir endüstriyel eğitim sistemi geliştiremediler. Firmaların mevcut talebi karşılamada ve büyümede en önemli kısıt olarak gördükleri vasıflı işçi sayısındaki yetersizlikte bu faktör kendini hissettiriyor. Yapılan aksi yöndeki propagandaya rağmen, İngiliz eğitim yöntemleri hâlâ Batı Almanya ve *Reversing Industrial Decline?* da Adrian Campbell, Wendy Currie ve Malcom Warner'ın gösterdikleri gibi İsveç'le karşılaştırıldığında, iyi

11 İngiltere'de endüstriyel yoğunlaşmanın fabrika düzeyinde ölçek ekonomisini geçme eğilimi konusunda bkz. S. J. Prais, *The Evolution of Giant Firms in Britain,* Cambridge University Press, Cambridge, 1976,

12 New Myers, *Managing Manufacturing Operations in the UK,* tablo 4.1, s.28.

eğitilmiş yeterli işgücünü üretememektedir.[13] Eğer ki İngiliz firmaları vasıflı işçi ve daha yaygın otoriteye prim veren esnek uzmanlaşmaya geçmiş olsalardı, çok daha katı bir şekilde işçi kıtlığı ile kısıtlanmış olacaklardı.

Beşincisi, İngiliz firmaları en uygun üretim tekniklerini benimseyemediler, yeni ve genelde yabancı kökenli sermaye malları satın aldıklarında verimli ve esnek şekilde kullanmayı başaramadılar. Bryn Jones'un *Reversing Industrial Decline?'a* yapmış olduğu katkıda belirginleştiği üzere, işçilerin becerilerini ve ürün çeşitliliğini güçlendirebilecek "esnek üretim sistemleri (EÜS)" ve otomatik teçhizatlanmaya yatırım yapan İngiliz firmaları, yeni ürün geliştirme potansiyelini kullanamadılar. Bunları seri üretim makineleriymişçesine kullandılar.[14] İngiliz firmaları bu tip yatırımları işçilerin hiyerarşik kontrolünü otomasyon sayesinde artırma ve kısa dönemli masrafları azaltma bağlamında ele aldılar. Gelişmelere cevap veren firmaların büyük bir çoğunluğunun Bilgisayar Destekli Tasarım / Bilgisayar Destekli İmalat (CAD/CAM), EÜS ve robotik gibi yeni teknolojilerden elde ettikleri negatif getiriye işaret eden New ve Myers'in araştırmaları bu bulguları güçlendiriyor.[15] Eğer, Jones'un belirttiği gibi, firmalar uzun dönemli verimlilik artışından ziyade kısa dönemli maliyet düşürmeye ağırlık verirlerse, bu şaşırtıcı bulgu anlaşılabilir hale geliyor. Yabancı imalatçılar, uzun dönemli beklentileri olduğu ve imalat örgütlenmeleri ve pazar yönelimlerini değiştirmeye istekli oldukları için, bu tip teknolojiden istifade edebiliyorlar. Eğer İngiliz firmaları bu konulara eğilmezlerse, imalat sektöründeki rekabet edebilirliğimizin geleceği hiç de parlak olmayacak.

Altıncısı, İngiliz idarecileri ve hükümeti diğer şeyleri bir yana iterek rekabetin faziletlerine inandılar ve firmaları kendi kendilerine yeten birimler olarak gördüler. Muhafazakârların iktisadî canlanma için stratejileri pazarların serbestleşmesi ve firmalar arası kısıtsız rekabetin getireceği etkinlik artışına inanmak üstüne kurulu. Ancak, uluslararası rekabette en etkin kim? İllâ da serbest piyasada rekabeti teşvik edenler değil. Muhafazakâr politikalar yalnız iki bütün öngörüyor: akılcı firmalar ve serbest olduğu için etkin pazarlar. Fakat, firmaların tamamen rekabetçi ilişki

13 A. Campbell, W. Currie ve M. Warner, "Innovation, Skills and Training: Micro-electronics and Manpower in the United Kingdom and West Germany", Hirst ve Zeitlin, Reversing Industrial Decline? içinde. İngiliz eğitim uygulamalarının ve kısıtlarının daha geniş bir incelemesi için bkz. D. Finegold ve D. Soskice, "The Failure of Training in Britain: Analysis and Prescription" *Oxford Review of Economic Policy,* cilt 4, no. 3 (1988).

14 B. Jones, "Flexible Automation and Factory Politics: The United Kingdom in Comparative Perspective", Hirst ve Zeitlin, *Reversing Industrial Decline?* içinde ve B. Haywood ve J. Bessant, *The Swedish Approach to the Use of Flexible Manufacturing Systems,* Innovation Research Group Occasional Paper no. 3, Brightom Polytechnic, 1987. Potansiyel esnek teknoloji ve çalışma örgütlenmesi biçimleri konularında, ingiltere ve Almanya arasındaki farklılıklar üzerine bkz. C. Lane, "Industrial Change in Europe: The Pursuit of Flexible Specialisation in Britain and West Germany", *Work, Employment and Society,* cilt 2, no; 2 (1988).

15 New ve Myers, Managing Manufacturing Operations in the UK- tablo 4.3, s. 30.

içerisinde izole edilmelerinin gerçek anlamda etkinliği teşvik etmesi hiç de gerekmiyor. İngiltere rekabetin olumsuz yan etkilerinin firmalara yansıtılmasına gerçekten iyi bir örnek. Birçok firmanın araştırma-geliştirme, ticari bilgi ve piyasa hizmetleri ve eğitimin gerektirdiği bütün maliyeti karşılayabileceğine inanmak yersiz. İngiltere'nin kesin olarak yetersiz olduğu bir konu, çeşitli endüstri ve endüstri bölgelerindeki firmaların rekabet edebilecekleri gibi karşılıklı çıkarlarını da geliştirebilecekleri kurumlar bütünü; diğer adıyla bir "kamusal alan". Endüstriyel bir kamusal alanı oluşturacak ortak hizmet kullanımı, aynı bölge ya da endüstrideki firmaların genel çıkarları doğrultusunda gerekli yöntemlerin geliştirilmesi, firmalararası karşılıklı yardımlaşma, işgücünün vasıflarını topluca geliştirmek için işbirliği gibi faktörler İngiltere'de mevcut değil. Tüm bu faktörler, en başarılı rakiplerimizde şu ya da bu kurumsal yapı altında, güçlü bir şekilde mevcut. *Reversing Industrial Decline!'* da vurguladığımız gibi, bunlar aynı zamanda esnek uzmanlaşmaya dayalı imalat sistemi için de vazgeçilmez unsurlar. Örneğin, böyle bir sistem can alıcı yan sanayilere karşı İngiliz firmalarında çokça rastlanan "eğer birim başına fiyatı şu kadar düşürmezlerse ne halleri varsa görsünler" tutumunu değil, onlarla karşılıklı güvene dayalı süreğen bir ilişki ağını kurmayı gerektiriyor. Edward Lorenz, Lyons ve Batı Midland bölgelerindeki firmalararası yüklenicilik ilişkileri hakkında yaptığı karşılaştırmalı araştırmasında rakiplerimiz ye İngiliz davranışları arasında bulunan dramatik farkı gösteriyor.[16] Öndegelen firmaların ilişkilerinde kendilerine mal ve hizmet tedarik eden firmaların kapasitelerini artırmalarına yardım etmeleri ve onlarla süreğen ilişkiler kurmaları ve bilgi paylaşımının birincil önemine işaret ediyor.

Son olarak, "işbirliği ekonomisi" uygulayan endüstriyel kamusal alan için önemli diğer bir öge de endüstriyel bölge. Esnek uzmanlaşma, firmalararası karşılıklı yardımlaşma ve ortak hizmetler sayesinde oluşan firma içi esnekliğin gerçekleştirebildiği başarılı sanayi bölgelerinde büyüyen ve gelişen bir strateji olarak gözüküyor. Günümüz İtalya, Batı Almanya ve Japonya'sında görülen böylesine bölgeler bir zamanlar İngiltere'de de vardı. Zaten bu terim, Sheffield ve Güneydoğu Lancashire'ı tanımlamak için Alfred Marshall tarafından ortaya atılmıştı.[17] Fakat devlet teşvikli yoğunlaşma ve firmaların birbirlerini yutmasıyla yavaş yavaş kayboldular. Bağımsız yerel firmalar ulusal firmalara bağımlı hale geldiler. Otonomi eksikliği ve firmaların faaliyet ve işlevlerinin ulusal merkezleşmeye doğru itilmesi, firmaları peyderpey kendi bölgelerindeki benzerlerinden uzaklaştırıyor. Yine

16 E. Lorenz, "The Search for Fleribility: Subcontracting Networks in French and British Engineering", Hirst ve Zeitlin, *Reversing Industrial Decline"?*içinde.

17 A. Marshall, I*ndustry and Trade,* Macmillan, Londra, 1919, ss. 283-8. İngiltere'de endüstriyel bölgelerin gerilemesi hakkında bkz. Sabel ve Zeitlin, "Historical Alternatives to Mass Production" ve bu sürecin tekstil sektöründeki örneği için bkz. J. A. Blackburn, "The Vanishing UK Cotton industry", *National Westminster Bank Review* (Kasım 1982) ve S. Chapman, "Mergers and Takeovers in the Post-war Textile Industry: The experience of Hosiery and Knitwear" Business History cilt 30, no. 2 (1988).

yoğunlaşma -bu sefer yeni bir bölgesel sanayi ekolojisi modeli oluşumu, bölgesel kamu politikaları ve firma ağlarının oluşmasını engelleyerek- İngiltere'de esnek uzmanlaşma stratejileri olasılığını baltaladı.

İngiltere, böylelikle, belirli pazarlar için seri üretimde aşırı yoğunlaşan, sonucunda da uluslararası rekabette bunun acısını değişik boyutlarda çeken bir ekonomi. Endüstriyel gerilemenin sebepleri yeni, ancak, iktisadî gerilemeyi tersine çevirmek üzere kullanılan geleneksel yöntemlerin etkisiz ve eskimiş olduğunun da bir göstergesi. Geleneksel Keynesçi talep canlandırıcı politikalar, aynı "sanayisizleşme" ve ithal istilasına karşı uygulanan spesifik stratejiler gibi, etkisiz. Dışa açık ve uluslararasılaşmış bir ekonomide yerel talebin canlandırılmasının yabancı imalatçılara fazladan pazar yaratması gayet mümkün. Sorun, yetersiz tüketimden ziyade, yetersiz ve uygunsuz yatırım. Geleneksel sosyalist planlama uygulamasının da soruna bir çözüm getirmesi çok zor. Geniş çaplı planlama makul düzeyde dahi etkin olabilmek için, planlanacak parametrelerde kesinlik ve stabilite istiyor; hızla değişen pazarlar ve farklılaşan ürünler ve dünya ticaret düzeyi konularındaki belirsizliklerden dolayı küçük çaplı planlamacılık bile imkânsız hale geliyor. Geniş çaplı planlama ancak ve ancak planlanmış seri üretim tarafından beslenen ve korunan bir yerli pazar oluşturulursa işleyebilir. Korunan bu pazar, aynı zamanda ithalata ve dolayısıyla ihracata çok daha az bağımlı olunmasını gerektirecek. Böylesine bir "yarı özerk planlama" stratejisi sadece iktisadî ve teknolojik gerilik pahasına işleyebilir. İngiltere, Hindistan'a benzer bir yol izlemek zorunda kalacaktır. Aynı mantık geniş çaplı planlama yapmadan, gümrük duvarları arkasında ithal ikameci büyümenin teşvik edilmesi için de geçerli. Her iki yol, aynı zamanda, Avrupa Topluluğu ve GATT'la siyasi olarak olanak dışı bir kopuşu gerektiriyor. İngiltere, hem ithalata hem de bunu karşılamak için yapılan ihracata son derece bağımlı; dolayısıyla önde gelen ticaret blokları arasındaki olası bir çatışmadan pek bir şey kazanamaz/Halihazırdaki ticaret sistemi çökse bile, İngiltere AT içerisinden önemli derecede ithalat girişi ve ticaret açığıyla yüzyüze gelecektir.

Peki bir İngiliz Dış Ticaret ve Sanayi Bakanlığı'na ne demeli? Bazı aktif sanayi siyaseti taraftarları Japon MITI'si (Dış Ticaret ve Sanayi Bakanlığı) benzeri planlı yatırımın taraftarlığını yapıyorlar.[18] Japon yatırımının stratejik yönlendirilmesinden ve gelecekteki ürün ve endüstrilerden başarılarının seçilmesinden MITI'yi sorumlu tutuyorlar. David Friedman'ın *The Misunderstood Miracle* kitabında belirttiği gibi, Japonya'nın endüstriyel başarısı devlet yönetimi ve MITI himayesine dayanan serbest piyasa ya da planlı büyüme modelleriyle açıklanamaz. Friedman, küçük ve orta ölçekli firmaların esnek uzmanlaşma stratejileri ile endüstri bölgelerinin ve yöresel düzenlemelerin önemini vurguluyor. Japonya'nın başarısı sadece devlet yönetimi ve önde gelen sanayi gruplarının çabalarıyla ilintili değil. Üstüne üstlük

18 Bu görüşün bir örneği olarak bkz. K. Smith, The British Economic Crisis, Penguin, Harmondsworth, 1984.

MITI, kötü planlanmış şirket birleşmeleri, Amerikan sivil havacılığıyla rekabet, otomobil ve makine aletleri sektörlerinin rasyonalizasyonu gibi yanlış seçimler de yaptı.[19] MITI'nin müdahaleciliğinin üstündeki yaygın olumlu görüşün yanılsama olası bir tarafa, bir de İngiliz kamu çalışanlarının bu modeli taklit etmeye çalıştığını düşünün! İngiltere ortamında "başarılıları seçme", sadece devletin Japon sistemi için yaşamsal önem taşıyan gayrî-resmî bilgi ağı ve uzman personelden mahrum olması yönünden değil, aynı zamanda yatırımın bellibaşlı az sayıda ürün üzerinde yoğunlaşması sebebiyle de tehlike arz ediyor. Bu, özel teşebbüsün yeni ürün geliştirmede başarısız ve devlet teşvikli önemli yatırımlar tarihinin feci başarısızlıklarla dolu olduğu bir ülkeye uygun olmayan çok riskli bir strateji. Hem de büyük ölçekli planlamanın sayısız kusurunu aynen devam ettiriyor. Esnek uzmanlaşma, yatırımın yukardan aşağıya yönlendirilmesiyle en iyi şekilde gelişebilen bir yöntem değil. Esnek uzmanlaşma merkezî karar yapısını değil, sorumluluğun dağıtılmasını ve özerkliğin teşvikini gerektiriyor.

Esnek Uzmanlaşma ve Sanayi Bölgeleri

Peki endüstriyel gerilemeyi tersine çevirmek için ne yapmalı? Uygun bir politika için gerekli anahtarlar birkaç ilke etrafında toplanabilir. Yatırım kaleminin millî gelir içindeki payını artırmak, tıpkı sanayi yatırımları için kredileri ucuzlatmak gibi, bir önkoşul. Sadece merkezî hükümetin makro ekonomik politikaları millî geliri yatırıma doğru yönlendirebilir. Bu manadaki bir Keynesçilik geçersiz değil. Fakat, bu demek değildir ki merkezî hükümet yatırımları etkin olarak yönetsin. Bunun yanısıra, yatırımın başarılı olacağı ürün ve endüstriler konusunda da açık görüşlü olmalıyız; giyim, ayakkabı ve mefruşat benzeri geleneksel sektörler, aynı yeni yüksek teknoloji gerektirenler gibi geçerli olabilir. Best ve Zeitlin ve Totterdil'in "Reversing Industrial Decline?"a bulundukları katkıda gösterdikleri üzere İtalya, görünüşte zamanı geçmiş bu endüstrileri sağladıkları büyük ticarî fazlalarıyla başarısının ana parçalarından biri haline getirdi.[20] Nereye ve neye yatırım yapılacağını bulmak, firma, yöntem ve bölgelerin kendilerine özgü bilgilerinden haberdar olmayı zorunlu kılıyor; bunu sağlayacak bilgi ağının kurulması gerek. Diğer taraftan, böylesine bir bilgi ağı ancak endüstriyel, bölgesel ve millî düzeyde sanayi, işgücü ve devlet arasında işbirliği, bilgi bölüşümü ve karşılıklı alışveriş düzeniyle kurulabilir. Artan yatırım, buna ek olarak, öyle görünüyor ki en iyi şekilde böylesine bir bilgi ağının düğüm noktalarında işleyen kamu/özel sektör melezi neleri kurumlar tarafından idare ediliyor. Bu şekil altındaki yatırım, endüstriyel iyileşmeyi sağlayan kalemlerden yalnızca bir tanesi; böylesine bir iyileşme, bir

19 Friedman, *The Misunderstood Miracle*, Bölümler 1-4.

20 M. Best, "Sector Strategies and Industrial Policy: The Furniture Industry and the Greater London Enterprise Board", Hirst ve Zeitlin, *Reversing Industrial Decline?*, içinde ve Zeitlin ve Totterdill, "Markets, Technology and Local Invervention".

endüstri veya bölge için kamusal alan kurmak yolunda iş âlemi ve hükümetin aktif işbirliğini de gerektiriyor. Eğitim, bilgi paylaşımı, kredi birlikleri ve ortak hizmetlerin tümü, bir endüstri veya bölgedeki firmaların güçlenmesi ve kaynak, teknoloji ve hatta pazarlarını paylaşma gerekliliğini görmeleri için araçlar. Son olarak, endüstriyel iyileşme işalemine karşı düşmanca kamu politikalarını temel alarak sağlanamaz. Fazla sıkça, Sol ve işçi Partileri müdahaleci politikaları böylesine bir önyargıdan yola çıkıyor.

Endüstriyel alanları yeniden oluşturmaya çalışmak, hem bilgi akışını sağlamak hem de bilgi alışverişini desteklemek için işbirliği ağları yaratmak ve bölgeler ve endüstriler için kamusal alan yaratmak, endüstriyel yenilenme için geliştirilecek yeni politikaların amacı olmalıdır. Endüstriyel iyileşme devlet otoritesi yoluyla yönlendirilemez; devletin toplumsal Önder olarak diyalog, işbirliği ve karşılıklı alışverişi yönlendirdiği sivil toplumdan meydana getirilmesi gerekir.

Bu son nokta, dış rekabet ve değişen uluslararası konjonktüre uyum sağlamak amacıyla sürekli yeni ulusal politikalar benimseyen dışa açık imalat ekonomilerinden alınacak ana derstir. Avusturya ve İsveç, geçerli makro ekonomik politikaların devlet önderliğindeki ana sosyal çıkar grupları arasında süregelen toplu pazarlık ile sağlandığı klasik örneklerdir.[21] İngiltere için bu tip örneklerden yola çıkılmasına karşı öne sürülen standart itirazlar, korporatizmin zaten ülkemizde başarısız olduğudur; gelir politikaları İngiliz sendikalarının özelliklerinden dolayı boşa çıkmıştır ve dahası İngiltere böyle korporatist düzenlemelerin işleyebilmesi için zaten çok büyük bir ülkedir. Fakat bu itirazlar hatalı. Halihazırdaki İngiltere kamu sektöründe görülen enflasyon yaratıcı ücret artışı krizi, vergi vasıtasıyla yapılan gelir düzenlemeleri ya da gelir politikalarının reddinin makro ekonomik idareyi araçsız bıraktığını ortaya çıkarıyor. Faiz artışları eğer etkin olacaksa, sanayiye darbe vuran ve yerel talebi şiddetle azaltan ve bu yolla durgunluğa sebebiyet verebilecek kör bir araç. Gelir politikaları, sadece siyasî karar mercileri böyle istediği için etkisiz. İngiltere, isveç'i körü körüne taklit etmek zorunda değil ve sivil topluma yönetmenin birden fazla yolu var. Esnek uzmanlaşma stratejileri için gerekli olan kurum ve yapıları ortaya çıkarmak istiyorsak, başka dersler daha uygun olabilir.

Örneğin İtalya'yı ele alalım, İtalya'nın korporatist makro ekonomik politikalar için hiç de uygun olduğu söylenemez. İtalya 1950'lerden beri zayıf ve siyasi olarak bölünmüş merkezi hükümetlerin yönetimi altındaydı ve ulusal çıkar toplulukları arasında temel makro ekonomik anlaşmalar oluşturmak üzere toplu pazarlıkta pek az başarılı oldu. Endüstriyel düzenlemeler ulusal ve iş grupları bazında değil bölgesel düzeyde gerçekleşti. Yöresel ekonomilerin düzenlemesinde etkin kurum ve bağlantılar, komünist belediyelerin (ideolojilere aldırmaksızın) kapitalist fir-

21 Süregelen bir tartışma için bkz. P. Katzenstein, Small States in World Markets: *Industrial Policy in Europe,* Cornell University Press, Ithaca, 1985; idem. Corporatism and Change: Austria, Switzerland and the Politics of Industry, Cornell University Press, Ithaca, 1984.

maları desteklemesi ve onlara yardım etmesini ve formal korporatizmin sık sık dışına çıkan çıkar birlikteliğini içeriyor.[22]

İçinde bulunduğumuz duruma uygun çeşitli dersler benimsememiz gerekiyor. Endüstriyel düzenlemeye giden birden fazla yol var. İngiltere, hem İsveç hem de İtalya'nın takip ettiği yolların ögelerine ihtiyaç duyuyor. Ulusal toplu pazarlık kurumlan İngiltere'de zayıf ve bölgesel ekonomiler az gelişmiş. Üstelik güçlü bir bölgesel yönetim geleneğimiz de yok. Endüstriyel iyileşme için hem ulusal hem de bölgesel düzeyde yeni kurumlar meydana getirmemiz gerekmekte. Bu, merkezî ve bölgesel yönetimlerimizin siyasî strateji ve uygulamalarında değişimi ifade ediyor. Endüstriyel iyileşme sorunsalı bütün muhalefet partileri tarafından ciddi olarak ele alınmak durumunda. Eğer bunun versiyonlarını benimserlerse, merkezî önem addeden ekonomik politika alanında çok ihtiyacımız olan ortak zemini paylaşabilirler. İşçi Partisi politikası başlangıçtaki politika inceleme belgesi "Bir Verimli ve Rekabetçi Ekonomi"de bu fikirlerin bazılarına yaklaştı. Yine de diğer yönlerden böylesine özel/kamu bağlantılarının özüne uzak kalıyor. İşçi Partisi, özellikle halihazırdaki serbest toplu pazarlık ve kendilerine bulaşmayan ekonomik yönetim rejimi dahilinde başarılı firmalarda çalışan üyeleri için kazanabilecekleri çok şeyler olduğuna inanan sendikaların kazanılmış hakları karşısında, oldukça çekingen kalıyor. Ancak İşçi Partisi bu tür sendikaları hem zaptedebilecek hem de bunların güvenlerini kazanabilecek yegâne siyasî parti. İşçi Partisi, bu yeni endüstriyel iyileşme stratejisi için ulusal ve bölgesel düzeyde görüşbirliği kurabilecek yeni toplumsal liderlik politikaları geliştirmek mecburiyetinde. Böyle bir politika, eğer imalat sektörünün başansızlığının ciddiyet ve aciliyeti hem İşçi Partisi liderleri hem de özel sektördeki bellibaşlı sendikalar tarafından tam olarak algılanırsa mümkün olabilir.

İngiltere, sanayisizleşmenin boyutu ve yetersiz yatırımın ölçeği sebebiyle endüstriyel yatırım için makro düzenlemeler sağlayacak ulusal politikalara ihtiyaç duyuyor. Böyle bir politika, ulusal geliri hane halkının tüketiminden endüstri yatırımlarına yönlendirirken, geniş çaplı desteğe gereksinim duyacak. Bu politika uzun dönemli olmak zorunda ve varolan "her şey serbest" düzeninden faydalanmış olanlar tarafından büyük bir olasılıkla destek görmeyebilir. Muhafazakâr politikalar dar görüşlü ve kısa dönemli olmakla beraber, ulusal geliri ağırlıkla tüketime yönlendirdiklerinden zengin kesim tarafından destekleniyor. Bunun sonucunda, desteklenmek için çok daha az organize toplumsal konsensusa ihtiyaç duyuyorlar. İşçi Partisi özellikle bu politikaların uzun dönemde ulusal ekonomi için ölümcül olduğu konusunda özel sektör sendikalarını ikna etmek durumunda. Yatırımı

22 Sabel ve Brusco'nun yukarda adı geçen eserlerine ek olarak bkz. S. Brusco ve A. Righi, "Local Government, Industrial Policy and Social Concensus", OECD/İtalya "Opportunities for Urban Economic Development" seminerinde sunulan makale, Venedik, Palazzo Tron, 25-27 Haziran 1985 ve C. Trigilia, "Small Firm Development and Political Subcultures in Italy", *European Sociological Review cilt 2, no. 3 (1986).*

destekleyen ulusal bir makro ekonomik görüş birliğine ihtiyacımız var.

Bu görüş birliğine ulaşmak, eğer böylesine politikaların özel sanayinin devlet tarafından yönetimini gerektirmediği kabul edilirse daha kolay olabilir. Endüstriyel iyileşme illaki siyasî olarak güç bir mesaj olan merkezî devlet kontrolünün artmasının kaçınılmazlığını gerektirmiyor. Yine de, işâlemi ve işgücü arasında yerel teşebbüs ve bölgesel ortaklığı teşvik eden bir strateji ancak nasıl yapılabileceğine dair örnekler varsa kabul edilebilir hale gelir. Acaba İşçi Partisi'nin yerel otoriteleri yerel diyalog ve yerel teşebbüsü harekete geçirebilir mi?

Muhafazakâr devletçilik ve serbest piyasa sabit fikri, kati surette yerel ve bölgesel endüstriyel düzenleme kurumlarının aleyhine çalışıyor. Yerel yönetimlere karşı saldırı malî kesintilerle stratejik bölgesel otoriteleri feshetti ve yerel yönetimlere engel oldu. Ancak yerel yönetimlerin, geniş çaplı yatırım fonlarından mahrum olsalar bile, hâlâ yerel sanayiye yardım için işbirliği ve bilgi paylaşımı ağlan kurmaya fırsatları ve özel malî sektörle ortaklık imkânları var.

Birçok kişi yerel ekonomik teşebbüslerin başarısız olduğundan dem vuracak. Londra Büyükşehir Belediyesi Danışma Kurulu'nun feshi Londra Büyükşehir Belediyesi Teşebbüsü İdare Heyeti'ni (GLEB) daha öğrenme sürecine bile giremeden baltaladı. GLEB, birçok yanlış yapmasına rağmen, kendisini kötüleyenlerin iddia ettiğinden daha az kuramcıydı.[23] Bu kuruluşun üyeleri strateji ve görevlerini yeni baştan düşünmeye başlıyorlar. Bu dersler ideolojik olmayan pragmatik yollarla hazmedilmeli. Başka yerel teşebbüsler başlangıçtan itibaren daha fazla pragmatiklerdi -örneğin Batı Midlands ve Nottingham.[24] En çok zarar görmüş bölgelerdeki birçok yerel teşebbüs, yerel endüstriyel politikaların ulusal refah devletinin kendilerine terk ettiği sorunlarla başetmenin yegâne yolu olduğunun bilincine varıyorlar. Yalnızca endüstriyel iyileşme yerel gelir bazını yeni baştan kurarak yerel refah teşebbüslerini olası kılmak için gerekli zenginlik akışını sağlayabilir. İşçi Partisi, şu anda (kısa süre önce oluşmuş bulunan Tekstil ve Giyim İçin Yerel Eylem, Motor Sanayi Yerel Otorite Ağı ve Güneydoğu İktisadî Gelişme Stratejisi örneklerinde olduğu gibi) bölgelerinde ortak sanayi hizmetleri ve yardımlaşma ağları sağlamak üzere biraraya gelmiş yerel yönetimlerin iktisadî pragmatizmi ve yerel yönetim-işgücü-işveren üçgeninin ortak politikalarıyla gerçekleştirilebilecek olanı desteklemeli. Bir ulusal parti olarak İşçi Partisi, endüstriyel iyileşme için partizan olmayan ve etkin yerel yönetim politikaları olşuturulmasını gündemin başına almalıdır. Ancak böyle yaparsa -geniş ölçekte yatırım fonları elde edildiği zaman meyve vermek üzere- gelecekteki endüstriyel iyileşme ve yerel otonomi için tohumlar ekilmiş olacak.

Yerel yönetime muhafazakârların saldırısı sadece otoriter olarak değil, aynı

23 Best, "Sector Strategies and Industrial Policy".

24 Bkz. D. Elliott ve M. Marshall, "Sector Strategy in West Midlands", Hirst ve Zeitlin, *Reversing Industrial Decline?* içinde ve Zeitlin ve Totterdill, "Markets, Technology and Local Intervention".

zamanda iktisadî açıdan cahilce diye tanımlanabilir. Fakat, muhalefet partileri bunu yalnızca işlemi ve işçilerle diyalog ve işbirliğine dayalı duyarlı toplumsal önderlik umudunu sunabilirlerse başarırlar. Özellikle İşçi Partisi yeni yöntemler benimseyerek şimşekleri hükümetin üstüne çekebilir ve kendi yerel otoritelerini ayakbağından ziyade elindeki koza dönüştürebilir. Bunu yapabilmesi için yerel yönetim stratejilerini temel öncelik haline getirmesi ve yerel otoriteler tarafından yüksek vasıflı teşebbüslerin oluşumunu temin etmesi gerekecek.

İstanbul tekstil sanayiinde üretim faktörlerinin ekonomik ve mekânsal dağılım örüntülerinin bazı özellikleri üzerine

*Murat Güvenç**

Giriş

Teknolojik yeniliklerin yayılması, değişen iç ve dış rekabet koşulları, emek süreçleri, pazar ve talep yapısı, metropoliten alanlarda odaklaşan üretim komplekslerinin yapılarında önemli değişmeler yaratmaktadır. Giderek küreselleşen bir ekonomide yerel (ulusal) endüstriler uyum yapma veya ortadan kaybolma seçenekleriyle karşı karşıyadır. Sözgelimi Birleşik Krallık'ta film, uçak ve otomotiv endüstrileri özerkliklerini tümüyle yitirip küreselleşen üretim zincirinin bağımlı uçları haline dönüştüler. Hayatta kalmayı başaran işkollarında, kârlılığın ancak göz ardı edilemeyecek düzeyde önemli yapısal değişmelerle restore edilebildiğini görüyoruz. Görgül araştırmalar, sanayi kuruluşlarının iç ve dış pazarlarda yarışabilme yeteneğini yeniden kazanabilmek için geçirebilecekleri dönüşümlerin, izleyebilecekleri dönüşüm yörüngelerinin önemli ölçüde farklılaşabildiğine işaret ediyor.[1] Uyum mekanizmalarının bu denli çeşitli oluşu karşısında yeniden yapılanma sürecinin yerel tezahürlerini yeni teknolojilerin üretim sürecine katılmasından ibaret basit bir dönüşüm şeklinde ele almamak yerinde olacaktır. Bu anlamda yeniden-yapılanma süreci üretim faktörlerinin kuruluş düzeyinde konuşlanma biçiminde niteliksel değişmeler yaratan çok boyutlu bir dönüşüm şeklinde ele alınabilir. Bu çok boyutlu dönüşümün yerel ölçekte hangi yönde, ne kapsamda ve hangi üretim faktörleriyle ilgili olarak gerçekleştiği konusunda bilgi edinmek

(*) Dr. Murat Güvenç ODTÜ Şehir ve Bölge Planlaması Bölümü'nde öğretim üyesidir.

1 Massey, D. ve Meegan, R.A. "Industrial Restructuring Versus the Cities", *Urban Studies,* 1978 Vol. 15 ss. 273-288 Massey, D. ve Meegan, R.A. The Anatomy of Job Loss, Methuen and Co. Ltd. London and NewYork. Massey, D. "The Electrical Engineering and Electronics Industries: Implications of the Crisis for the Restructuring of Capital and Locational Change" Urbanization and Urban Planning *Capitalist Society,* (içinde) M. Dear ve A.j. Scott (der), NewYork Methuen, 1981, ss. 199-230

isteniyorsa farklı tarihlerde gerçekleştirilmiş en azından iki çok boyutlu yapı betimlemesine gereksinim duyulacaktır. Ne yazık ki toplumbilimcilerinin sık başvurdukları fonksiyonel, veya partisyonel nitelikli sayısal çözümleme araçları özellikle çok boyutlu niteliksel dönüşümlerin incelenmesi konusunda çok gelişmiş değil. Bu durum karşısında Scott toplumbilimcilerin yararlandıkları inceleme araçlarının duyarlık düzeyini yükseltmeleri, bir başka deyişle bu araçları bilemeleri gerektiğini vurguluyor.[2] Ancak çözümleme araçlarının yeterince gelişmiş olmaması bu konuyu inceleyenlerin karşısına çıkan tek sorun değil. Nitekim, üretim yapılarının işkolu içi ve işkolları arası farklılaşması ve bu farklılaşmış üretim yapılarının aynı mekânı paylaşmaları (superposition), metropol içi üretim mekânının yapısına ilişkin görgül çözümlemeleri güçleştirecektir. Bu güçlüklerden belki de en önde geleni farklı üretim yapılarının mekânsal olarak üst üste bulunmasının yarattığı parazit (noise) etkisinin giderilmesidir. Bu kısa ve hiç bir anlamda nihai olarak ele alınmaması gereken ön çalışmayla, yerel sanayi üretim yapılarının çok boyutlu betimlemesine yönelik (keşfetmeye dönük) (exploratory) incelemelerimizi bir adım öteye götürmeye çalıştık.[3]

Aşağıdaki yazının Birinci Bölümünde, önerilen çözümleme yöntemi tanıtılmakta, incelenen işkolunun ekonomik ve coğrafi mekanlardaki temsili resimleri (representation) üzerine yüklenen bilginin geçerliliği tartışılmaktadır. Önerilen yöntem İstanbul tekstil sanayinin büyük ve küçük ölçekli kuruluşlarını kapsayan I. ve II. kümelerinde üretim faktörlerinin ekonomik ve coğrafi mekânda dağılım ve birbirlerine oranla konuşlanma (deployment) biçimlerinin çözümlenmesinde kullanılmıştır. Elde edilen bulgular 1988 yılında İstanbul sanayi üretimini taşıyan üretim yapılarının iktisadi ve coğrafi mekanlardaki örgütlenme biçimlerine ilişkin ipuçları sağlamaktadır. Tekstil sektörünü oluşturan kuruluşların tümü değerlendirmeye alınmış olduğundan elde edilen bulgular bu sektördeki dönüşümleri izlemeyi amaçlayan araştırmacıların ilerde yararlanabilecekleri faydalı bir temel oluşturabilir.

Aynı işkolunun ekonomik hem de coğrafi mekanlardaki temsili resimlerindeki örüntülerin (izlerin) çözümlenmesine dayanan bu ön araştırmadan elde edilen bulgular sonuç bölümünde tartışılmaktadır. Bunlardan yola çıkarak sanayi üretim komplekslerinin iç yapılarının ölçek bağımlılığını ve farklılaşmasını örneklemeye çalıştık. Varılan sonuçlardan belki de en önemlisi, belli bir işkolunda 0-1 değişkenleri şeklinde betimlenen üretim faktörlerinin (kuruluş özelliklerinin) ekonomik mekândaki örüntüsü ile bu örüntünün coğrafi mekândaki izdüşümü arasındaki

2 Scott, AJ., Metropolis; from the Division of Labor to Urban Form, University of California Press, 1988, ss. 231-4.

3 İstanbul'da metropol içi sanayi coğrafyasına ilişkin sayısal bilgiler için aşağıdaki yazılar yararlı olabilir; Güvenç M., "Industrial Geography of Greater İstanbul Metropolitan Area; An Exploratory Enquiry", Türk Sosyal Bilimler Derneği, Ankara 1989,250 sayfa (Yayımlanmamış Araştırma Raporu) "General Industrial Geography of Greater Istanbul Metropolitan Area; an Exploratory Study" Development of Istanbul Metropolitan Area and Low Cost Housing, (içinde) Turkish Social Science Association, Municipality of Greater Istanbul, IULA-EMME, Istanbul 1992, ss. 112-159.

farklılaşmaya ilişkin olanlardır. Çok boyutlu ekonomik özellikler mekanındaki örüntüleri bunların coğrafi mekândaki karşılıkları arasında kuruluş ölçeğine bağımlı bir farklılaşma saptanmıştır. Farklılaşmış, uzmanlaşmış üretim yapıları nedeniyle, üretim faktörleri arasında güçlü birliktelik ilişkileri kuramayan küçük ölçekli kuruluşlar kümesinde bu ilişkilerin coğrafi mekânda yoğunlaşma yoluyla kurulduğu görülmektedir. Bu açıdan küçük ve büyük ölçekli kuruluşlar arasında belirgin bir farklılaşma vardır. Büyük ölçekli kuruluşlar kümesinde üretim faktörlerinin ekonomik mekândaki örüntüleri ile bunların coğrafi karşılıkları incelendiğinde, bu dönüştürmenin konuşlanma biçiminde düzey farklılıklarına, buna karşılık küçük ölçekli kuruluşlar kümesinde aynı dönüştürmenin niteliksel farklara yol açtığını görüyoruz.

Kullanılan verilerin yetersizliği ve zaman serilerinin bulunmayışı bu yaklaşımın verimliliğini kuşkusuz olumsuz yönde etkiliyor. Bu nedenle nihai hedefimizi oluşturmasına karşın bu çalışmada ele alınan örüntülerin değişme biçimleri üzerinde hiç duramadık. Ancak aynı kavramsallaştırma düzeyinde ve aynı coğrafi bireylerle ilerki tarihlerde gerçekleştirilecek araştırmaların, ev mamulü coğrafi verilerle çalışmaktan kaynaklanan bu eksiklikleri önemli ölçüde giderilebileceğini düşünüyoruz. Bu tür çalışmalar -uzun erimde- kapitalist üretimin yerel koşullarda mekânsal örgütlenme biçimlerinin çözümlenmesinde çoğu kez toplulaştırılmış istatistik veriler içerisinde kaybolan belki de çok önemli niteliksel boyutların, kaydedilmesi ve kavramsallaştırılması konusunda yararlı olabilir. Üretimin iktisadi ve mekânsal örgütlenmesindeki çok boyutlu ilişki ve değişmelerin yönüne ve düzeyine ilişkin yapısal bilgiler, yeniden yapılanma sürecinin yerel koşullarda çalışma biçimiyle ilgilenen araştırmacılara ve bu süreçleri toplum yararına yönlendirmek durumunda olan sorumlulara yararlı ip uçları sağlayabilir. Paragrafı bitirirken ülkemizde sanayi verilerinin toplanması, toplanan verilerin korunması, coğrafi temelli veri tabanlarının oluşturulması vb. konularda hatırı sayılır bir kurumsal reform gerektiğini vurgulamak isterim.[4]

I. Yaklaşıma ilişkin bazı açıklayıcı notlar

Toplumsal yapıları, yapısal özelliklerini koruyarak görgül olarak incelemeyi amaçlayan araştırmacıların aşmak zorunda oldukları pek çok sorun ve yapmak zorunda oldukları bazı yöntembilimsel seçimler vardır.[5] Bu çalışmada konvan-

4 Sözgelimi, bu çalışmada kullanılan Kapasite Raporları kütüklerindeki her kayıt 3 yılda bir 'güncelleştirilmektedir'. Ne var ki bu güncelleştirme işlemi eski kayıtların üzerine yazma şeklinde gerçekleşmektedir. Bu arada eski kayıtların kopyaları alınmamakta olduğundan eski geçmiş yıllara ilişkin sanayi bilgileri bir daha elde edilemeyecek biçimde tahrip edilmiş olmaktadır.

5 Faktör analizi, çoklu regresion, sayısal teksonomi gibi konvansiyonel çözümleme tekniklerinin görgül yapı çözümlemelerindeki etkinliği aşağıdaki yazılarda kapsamlı biçimde değerlendirilmekte ve eleştirilmektedir. Gould, P., "Q-Analysis, or a Language of Structure; An Introduction for Social Scientists, Geographers and Planners", International Journal of Man-Machine Studies, Vol 13 (1980)

siyonel çözümleme dillerinin dışına çıkılarak, endüstriyel üretimi ekonomik ve coğrafi mekânlarda taşıyan ilişki yapılarının özellikleri, (Kapasite Raporlarındaki değişkenlerin izin verdiği ölçüde) 0-1 matrisleri üzerindeki örüntülerin çözümlenmesi yoluyla belirlenmeye çalışılmıştır. Bu nedenle yararlanılan yapı kavramsallaştırmasının bazı özellikleri üzerinde durmak yararlı olabilir.

Bu yazıda yapı kavramıyla, birey ve özellik (attribute) kümeleri arasında kurulan ilişki yapıları kastedilmektedir. Bu yaklaşımı işlevselleştiren çözümleme dillerinde ilişki yapıları, hipergeometrik kompleksler şeklinde temsil edilmektedir. Birey ve özellik (attribute) kümeleri arasındaki ilişkileri betimleyen 0-1 matrisleri, (incidence matrices) görgül yapı çözümlemelerinin başlangıç noktasını oluşturur.[6] Bu dillerin temel amacı 0-1 matrislerinin bilgi içeriğini açığa çıkarmaktır. Johnson, 0-1 matrisleri üzerindeki birliktelik ilişkilerinin (associative relations) istatistiksel yöntemlerle açığa çıkarılmasının özelliğe-özel (vertex-specific) yapı çözümlemelerinin verimliliğini arttırabilecek ip uçları sağlayabileceğini vurguluyor.[7] Dolayısıyla bu çalışmanın daha kapsamlı incelemeler için bir başlangıç durumunda olduğunu söylemeliyiz.

Araştırmada bireylerin özellik paylarını gösteren nicel veri tablolarından yola çıkılıyorsa, bunların birey ve özellik kümeleri arasında ağırlıklandırılmış ilişki betimlemeleri şeklinde ele alınması ve ayırıcı parametreler yardımıyla (slicing parameters) 0-1 matrislerine dönüştürülmesi gereklidir. Bu dönüştürme işlemi sayısal veri tablosundaki her kolonun ilgili özellik için belirlenen ayırıcı parametre değeri düzeyinde kesilmesiyle (slicing) gerçekleştirilir. 0-1 matrisinin herhangi bir kutusunda 1 göstergesi bulunuyorsa, bu, birey ile ilgili özellik arasında -araştırmacının seçtiği çözümleme ölçeğinde- kayda değer bir ilişkinin bulunduğunu gösterecektir. Tersi geçerli ise, yani (herhangi bir kutuda 0 göstergesi bulunuyorsa) bu, birey ile ilgili özellik arasında -araştırmacının seçtiği çözümleme ölçeğinde- kayda değer bir ilişkinin bulunmayışı şeklinde yorumlanmaktadır. Nicel (quantitative) veri tablolarını 0-1 matrislerine dönüştürme işleminde aşağıdaki noktalar önem kazanmaktadır:

Bu tür çözümlemelerde elde edilen sonuçlar, kaçınılmaz olarak, araştırmacının ayırıcı parametrelere yüklediği değerlere bağımlıdır. Dolayısıyla aynı veri tabanı

ss. 169-99. Gould, R, Reflective Distanciation through a Metamethodological Perspective, Environment and Planning B; Planning and Design, Vol. 10 ss. 381-92. Letting the Data Speak for Themselves, Annals of the Association of American Geographers, Vol. 71 (1981) No. 2 ss. 166-76.

6 Atkin, R., Mathematical Structure in Human Affairs, (NewYork, N.Y.: Crane Russak and Co., Inc.b, 1974). Multidimensional Man Penguin Books, Harmondsworth, Middx 1981. "A Hard Language for Soft Sciences," Futures Vol. 10 (1978) pp. 492-99. Beaumont J.R. ve Gatrell C. An Introduction to Q-Analysis, Concepts and Techniques in Modern Geography Series CATMOG 34 Geo Abstracts Ltd. Regency House, 34 Duke Street Norwich NR 3AP.

7 Johnson, I., "Q-Analysis; a Theory of Stars", Environment and Planning B, Planning and Design, Vol. 10 (1983) ss. 457-69. "Expert Q-Analysis", Environment and Planning B, Planning and Design Vol. 17 (1990) ss. 221-244.

üzerine farklı ayırıcı parametreler uygulandığında farklı ilişki örüntüleri (0-1 matrisleri) elde edilebilir. Sonuçların ölçek bağımlılığı açısından uygulanan yöntemle konvansiyonel çözümleme yaklaşımları arasında önemli bir fark yoktur.[8]

Ele alınan özelliklerin ayırdedici olabilmesi için ayırıcı parametrelere keyfi olarak yüksek (düşük) tutulmuş değerler yüklemekten kaçınmak gerekir. Yüksek tutulmuş parametre değerleri ilişkili oldukları özellik açısından tüm evreni sıfırlayacak, düşük tutulmuş ayırıcı parametreler ise tüm evren üzerinde yaygın (ubiquitous) ilişki yaratacaklardır. Her iki durumda da, saptanan özellik, tanımlama işlevini yerine getiremeyecektir. Dolayısıyla bu tür özellikler işlevsizdir.[9]

Bu iki noktaya özen gösterilerek İstanbul metropoliten alanında tekstil sektöründe üretim faktörlerinin kuruluşlar arasındaki paylaşılma kalıbını yansıtan nicel veriler 0-1 matrislerine dönüştürülmüş, daha sonra bu matrisler üzerindeki ilişki örüntüleri Belirsizlik Katsayıları (Coefficients of Uncertainty) yardımıyla çözümlenmiştir.[10]

Araştırma, İstanbul metropoliten alanında, 1988 yılında Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği'nden elde edilen Kapasite Raporlarında kayıtlı, tekstil sektöründe çalışan 619 kuruluşu kapsamaktadır. Kapasite Raporu kayıtlarında kuruluşların adreslerine, çalışan sayılarına, mekân kullanımına, ve sermaye bileşimine ilişkin sayısal bilgiler vardır. Bu özellikler, istihdam yapısı, alan kullanımı, sermaye bileşimi başlıkları altında toplanabilir. İstihdam yapısı, kuruluşlardaki Mühendis[11], Teknisyen, Usta, İşçi, İdari Personel sayıları ile, Mekân Kullanımı, kuruluşların Açık ve Kapalı Alan büyüklüklerini (m2), sermaye bileşimi de Taşınmaz, Makina, Döner ve Diğer Sabit Sermaye gibi özelliklerle tanımlanmaktadır.

Bu özellikler sektör içinde eşit dağılmış olsaydı her kuruluşa düşecek payın 1/619 düzeyinde olacağı açıktır. Bu değer, ayırıcı parametre vektörünü oluşturan elemanlara yüklenerek kuruluş temelli sayısal Kapasite Raporları 0-1 matrisine dönüştürülmüştür. Bu dönüştürme işleminde herhangi bir kuruluşun özellik payı 1/619 değerinin üzerinde ise ilgili kutuya 1, aksi durumlarda 0 göstergesi işlenmiştir.

8 Harvey, D., Explanation in Geography, E. Arnold, Londra 1969, ss. 481-486.

9 Bu konuda aşağıdaki kaynakta ayrıntılı biçimde tartışılmaktadır. Gaspar, J., ve Gould, P., "The Cova da Beira: An Applied Structural Analysis of Agriculture and Communication", Space and Time in Geography: Essays Dedicated to Thorsten Hâgerstrand, içinde, A. Pred (der) (CWK Gleerup Lund: Studies in Geography Ser, B. Human Geography No. 48, (1981) ss. 183-214.

10 Asimetrik Belirsizlik Katsayıları, bilgi kuramına dayalı olarak geliştirilmiş yöntembilimsel göstergelerdir. Bu katsayıların hesaplanmasında kullanılan formüller ve aydınlatıcı örnekler için SPSS paket programının el kitabından yararlanılabilir.

11 Araştırmada kullanılan özellik isimlerini, isimlerden ayırabilmek amacıyla özellik isimlerine gönderme yapmak gerektiğinde bunların ilk harflerini büyük harflerle gösterdik. (Mühendis veya Makina Sermayesi gibi). Bu notasyonla, metnin 'mühendis adlı değişken' gibi okumayı zorlaştıran cümleciklerle uzamasını engellemeye çalıştık.

İstanbul metropoliten alanında tekstil işkolu GATT sınıflandırma ölçütleri uyarınca, İplik Hazırlama, Eğirme, Dokuma ve İplik, ve Dokunmuş Ürüne uygulanan çeşitli Bitim İşlemlerinden en az birini gerçekleştiren kuruluşların tümünü kapsayacak şekilde tanımlanmıştır. Daha sonra, yukarıda sıralanan 11 özelliğin herbiri için sektör ortalamaları hesaplanmış ve bu değerlere 11 elemanlı bir ayırıcı parametre vektörü oluşturulmuştur. Bilgisayar yardımıyla bu vektör llx619'lik nicel veri tablosuna uygulanarak aynı boyutlarda bir 0-1 matrisi (incidence matrix) elde edilmiştir.

II. İstanbul Tekstil Sanayinin üretim faktörlerinin ekonomik mekânda oluşturduğu örüntülere ilişkin bazı değerlendirmeler

Bu matris, ele alınan özelliklerin (üretim faktörlerinin) İstanbul tekstil sektörünü oluşturan kuruluşlar arasında dağılım kalıbını çok boyutlu ve soyut biçimde betimlemektedir. Sözgelimi bu dönüştürme işleminden sonra, sektör ortalamasının üzerinde mühendis, usta, işçi, çalıştırıp, kapalı-açık alan kullanan, taşınmaz sermaye sahibi olan, buna karşılık makine, döner ve diğer sabit sermaye büyüklüğü, teknisyen, idari personel sayılarında sektör ortalamasının altında kalan bir kuruluş, aşağıdaki 0-1 vektörüyle betimlenecektir.

İstihdamın Yapısı

Mühendis	Teknisyen	Usta	İşçi	İdareci
1			0 1 1	0

Mekân Kullanımı

Açık Alan Büyüklüğü (m^2)	Kapalı Alan Büyüklüğü (m^2)
1	1

Sermaye Büyüklükleri

Taşınmaz Sermaye	Makine Sermayesi	Döner Sermaye	Diğer Sabit Sermaye
1	0	0	0

Elde edilen 0-1 vektörünün bazı ilginç Özellikleri var. Şöyle ki bu vektörü incelediğimizde özellik çiftlerinin bazılarını birliktelik ilişkisi içerisinde, bazılarının da birarada bulunmama ilişkisi içinde görüyoruz. Mühendis özelliği içeren bir vektörde (M2-M/2) anlamlı özellik çifti oluşturulabilecğine gözönüne alırsak, örneğimizdeki basit vektörün bile önemli sayıda ilişki işareti içerdiğini söyleyebiliriz. İki özelliğin yukarıdaki örnekteki göstergeleri aynı ise bu çiftin bir (olumlu) birliktelik ilişkisi, (associative relation) ayrı ise olumsuz birliktelik ilişkisi yansıttığı düşünülebilir. Olumlu birliktelik ilişkileri (+), olumsuz birliktelik ilişkiler de (-) şeklinde

	Mühendis	Tekn.	Usta	İşçi	İdareci	Açık Al.	Kap. Al.	Taşınmaz S.	Makin. Ser.	Döner Ser.	D. Sabit Ser;
Mühendis	*	(-)	+	+	+	+	+	+	(-)	(-)	(-)
Teknisyen		*	(-)	(-)	+	(-)	(-)	(-)	+	+	+
Usta			*	+	(-)	+	+	+	(-)	(-)	(-)
İşçi				*	(-)	+	+	+	(-)	(-)	(-)
İdareci							*	(-)	(-)	(-)	+ + +
Açık Alan Büyüklüğü						*	+	+	(-)	(-)	(-)
Kapalı Alan Büyüklüğü							*	+	(-)	(-)	(-)
Taşınmaz Sermaye								*	(-)	(-)	(-)
Makine Sermayesi									*	+	+
Döner Sermaye										*	+
Diğer Sabit Sermaye											

(-): olumsuz birliktelik ilişkileri (dissociative relations),
+: olumlu birliktelik ilişkileri (associative relations)
*: bilgi içeriği olmayan (trival) ilişkilere işaret etmektedir.

işaretlenirse, örnek 0-1 vektörünün bilgi içeriği, aşağıdaki yarım matristeki kalıp uyarınca özetlenebilir.

Bu matristeki bilgi sinyalleri çok sayıdadır ve farklılaşmıştır. Bu ise ayırıcı parametre uygulamasının yol açtığı bilgi (nüans) kaybına rağmen, kuruluşu betimleyen 0-1 vektörünün toplumbilimcilerin ilgilenebilecekleri türden pek çok bilgi içerdiğini gösteriyor. Ayırıcı parametre uygulamasıyla elde edilen 0-1 matrisinin aşağıdaki özellikleri üzerinde durmak yararlı olacaktır.

İncelenen 619 kuruluşun yarıdan fazlasının (% 61) ele alınan 11 özelliğin hiç birinde kayda değer bir pay sahibi olmadığını görüyoruz. Yani, işkolu ortalamaları düzeyinde ayrıştırıldığında, üretim yapan kuruluşların % 61'inin, oluşumuna hiç bir biçimde katkıda bulunmadıkları bir 0-1 matrisi elde edilmektedir.

Aynı eleme işlemi, ilk aşamada kapsam dışı kalan 378 kuruluş için belirlenen küme ortalamalarıyla tekrar edildiğinde 122 kuruluşun (% 32) üçüncü kümeye düştüğü görülmektedir. Aynı ayrıştırma üçüncü, dördüncü... küme üzerinde gerçekleştirilerek, İstanbul tekstil işkolunun üçüncü, dördüncü belki de beşinci kümelerinin hangi kuruluşlardan oluştuğu belirlenebilir.

Bu alıştırmada ilk iki kümeyi oluşturan 497 kuruluşun özellik toplamlarının (grand totals) çok önemli bölümüne sahip olmaları ve kümeler arası çarpıcı kontrast gözönüne alınarak ikinci kümenin altındaki kümeler inceleme kapsamı dışında bırakılmıştır.

Tablo l'deki dağılımdan da izlenebileceği gibi, I. küme, ele alınan özelliklerin tümünde en büyük paya sahiptir. Diğer taraftan, I. ve II. kümenin faktör paylan

arasındaki kontrast, kuruluş başına çalışan sayısı, çalışan başına toplam sermaye miktarı ve kuruluş başına sermaye gibi alışılmış sayısal göstergelerle betimlenebilir. Nitekim bu göstergelerin ikinci kümede aldıkları değerler, birinci kümedeki karşılıklardan sırasıyla 8.5, 3.7, ve 31.5 kat daha düşüktür.

Diğer taraftan, I. kümede kuruluş başına düşen açık ve kapalı alan büyüklükleriyle bunların ikinci kümedeki karşılıkları arasındaki farklılık sırasıyla 1'e 40 ve 1'e 9.5 düzeyindedir. Özellikleri teker teker karşılaştırdığımızda, iki kümedeki faktör yoğunlukları arasındaki farklılaşmayı çok daha çarpıcı biçimde izleyebiliyoruz.

TABLO 1
Üretim Faktörlerinin (Özelliklerin) kümelerarası dağılımı

		ÇALIŞANLAR					MEKÂN		SERMAYE			
Küme.	Kur.Say.	Mühen.	Tekn.	Usta	İşçi	İdari	Açık A.	Kap. A.	Taşınm.S.	Mak. S.	Döner S.	Diğ.
I	241	436	679	2377	31773	3086	248,9	123,7	19,1	86,7	115	7,6
	(48,4)	(100)	(94,2)	(94,2)	(88,6)	(88,6)	(97,5)	(90,0)	(98,0)	(96,0)	(97,3)	(95,5)
II	256	0	42	290	4078	407	6,5	13,7	0,4	3,7	3,2	,4
	(51,6)	(0,0)	(5,8)	(10,9)	(11,4)	(11,4)	(2,5)	(10,0)	(02,0)	(4,0)	(3,0)	(4,5)
Toplam	497	436	721	2677	35852	3493	255,4	137,4	19,5	90,4	118,2	8,0

Diğer: Kuruluşun sahip olduğu ve Makina ve Taşınmaz Sermaye kategorisi içerisinde ele alınamayacak diğer Sabit Sermaye değerini göstermektedir.

Bunlar arasında endüstri sosyologlarının ilgisini çekebilecek farklılıklar da var. Sözgelimi İstanbul tekstil sektöründe çalışan toplam 436 mühendisin tümünün I. kümede çalıştığını görüyoruz. Bu bulgu istihdam yapılarının farklılaşmasına işaret eden bu bulgunun açık yöntembilimsel avantajları var.

Sözgelimi İstanbul tekstil sanayinde bir kuruluşta Mühendis istihdam edilip edilmediğine bakarak küçük ve büyük kuruluşların oluşturduğu kümeleri kolayca belirleyebiliriz.

Mühendisler kategorisi dışında, ayırıcı yeteneği en yüksek özellik Taşınmaz Sermaye büyüklüğüdür. I. kümede Taşınmaz Sermaye ortalaması, II. küme ortalamasından 50 kat daha yüksektir. Bu büyük kontrastın ikinci kümedeki kuruluşların büyük çoğunluğunun kiracı konumunda oluşundan kaynaklandığı saptanmıştır, (taşınmaz sermaye=0).

Bu da, İstanbul genel sanayi coğrafyasına ilişkin incelememizde küçük ve büyük ölçekli kuruluşlar kümelerini ayırdetme yeteneğinin yüksek olduğunu saptadığımız kiracılık değişkeninin tekstil sektöründe de geçerli olduğunu

gösteriyor.[12]

Kümeler arası kontrastın düzeyini göz önüne alarak I. kümenin tekstil işkolunun göreli olarak büyük ölçekli kuruluşlarından, II. kümenin ise küçük ölçekli kuruluşlardan oluştuğunu söyleyebiliriz.

Ancak kümeler arası farklılık yukarıda tartışılan nicel farklılıklardan ibaret değil. Yer darlığı nedeniyle burada veremediğimiz 0-1 matrisleri iki renkli çizelgelere dönüştürülüp incelendiğinde, sayısal göstergelere yansımayan, önemli niteliksel farklar görülüyor. Şöyle ki, I. küme için elde edilen 0-1 matrisi incelendiğinde, 43 kuruluşun -çeşitli kombinasyonlarda- 5 ve daha fazla özellikte genel işkolu ortalamasının üzerinde bir pay sahibi olduğu; buna karşılık, II. kategoride yalnızca bir kuruluşun bulunduğu, onun da sadece 8 özellikle tanımlandığı görülüyor. Diğer bir deyişle özelliklerin kümeler arası dağılım kalıpları farklı niteliktedir. I. küme örüntüsü göreli olarak kuvvetli bir merkez ve göreli olarak az sayıda çevresel bireyden (simpleks) oluşurken, II. küme örüntüsü zayıf bir merkez, ve çok sayıda farklılaşmış çevresel simpleks (peripheral -low dimensional- simplices)) içermektedir. Ancak kuruluşları betimleyen 0-1 vektörlerinin yan yana gelerek oluşturduğu örüntülerin ve bu örüntüler arasındaki benzerlik ve farklılıkların çıplak gözle saptanması zor hatta olanaksızdır. Bu nedenle bu örüntülerin okunmasında bazı basit istatistiksel araçlardan yararlanılmıştır.

Daha önce yapılan bir alıştırmada bu amaçla Gamma (Yule's Q ve Asimetrik Belirsizlik Katsayıları ABK (Uncertainty Coefficients) göstergelerinden yararlanılmıştı.[13] Bu yazıda Asimetrik Belirsizlik Katsayılarına dayanan bir değerlendirme sunulmaktadır. Asimetrik Belirsizlik Katsayıları, çapraz tabloya alınmış 0-1 değişken (özellik) çiftlerinde değişkenlerin birbirleri üzerindeki yordama güçlerini ölçmekte kullanılmaktadır. Hesaplamalarda değişkenler sırayla yordayıcı (bağımsız) diğeri yordanan değişken olarak ele alınır. AB Katsayısı yordayıcı değişkenin yordanan (değişken) üzerindeki belirsizliği yüzde kaç oranında azalttığını gösterir. Dolayısıyla Asimetrik Belirsizlik Katsayıları (ABK) 0.0 ile 1.00 kapalı aralığında değerler alırlar. ABK değeri 0 ise, yordayıcı değişkenin yordanan üzerindeki belirsizlik düzeyini hiç azaltmadığı, ABK değeri 1.00 ise yordayıcı değişkenin yordanan değişken üzerindeki belirsizliği tam olarak ortadan kaldırdığı sonucuna varılmaktadır. Diğer bir deyişle, yordayıcı özelliğin dağılımı hakkında bilgi sahibi olmak, yordanan değişkenin dağılımını tam olarak kestirme olanağını sağlamaktadır. 0-1 değişkenleri kullanıldığında yüksek ABK değerlerinin elde edilebilmesi, değişkenler arasında

12 İstanbul metropoliten alanında kiracı ve mal sahibi (kiracı durumunda olmayan) sanayi kuruluşlarının üretim faktörleri arasındaki farklara ilişkin sayısal veriler için aşağıdaki yazıya başvurulabilir. Güvenç, M., "General Industrial Geography of Greater Istanbul Metropolitan Area; an Exploratory Study" Development of Istanbul Metropolitan Area and Low Cost Housing, (içinde) Turkish Social Science Association, Municipality of Greater Istanbul, IVLA-EMME, Istanbul 1992, ss. 112-159.

13 Güvenç, M., Introduction to Structural Landscape Analysis; Overviews on the Industrial Landscapes of Greater Istanbul, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) ODTÜ Mimarlık Fakültesi Ankara, 1991.

kuvvetli bir birliktelik ilişkisinin (associative relation) varlığına bağlıdır. Özellik çiftleri 0-1 matrisi üzerinde aynı birey üzerinde birlikte bulunma (co-presence) ve/veya birlikte bulunmama (co-absence) eğilimi gösteriyorlarsa yüksek, belirgin bir birliktelik ilişkisi içerisinde bulunmuyorlarsa düşük ABK değerleri elde edilecektir. Bu yöntembilimsel özellikleri nedeniyle ABK'ları 0-1 matrislerindeki örüntülerin çözümlenmesinde kullanabiliriz. I. ve II. kümeler arasında iki üretim faktörü (örneğin İşçi ve Makina Sermayesi) benzer bir kalıp uyarınca dağılmışlarsa, benzer ABK değerleri elde etmemiz gerekir. Tersine, I. ve II. kümelerde özellik çiftlerinin birliktelik ilişkilerini farklılaşmışsa, bu durum kendini ABK değerlerinin farklılaşması yoluyla belli edecektir. Dolayısıyla tekstil endüstrisinin I. ve II. kümelerinde çeşitli özellik çiftleri için hesaplanacak ABK'ların farklılaşma düzeyi, üretim faktörlerinin birarada bulunma eğilimlerinin farklılaşmasını yansıtacaktır.

Üretim faktörlerinin I. ve II. kümelerdeki dağılım örüntüsünün farklılaşma düzeyini saptamak amacıyla, I. ve II. kümeler için oluşturulan 0-1 matrisleri bilgisayara yüklenmiş ve oluşturulması olanaklı tüm özellik çiftleri için Asimetrik Belirsizlik Katsayıları hesaplatılmıştır. Bu alıştırmadan elde edilen sonuçlar Tablo 3 ve Tablo 4'de sunulmaktadır. Bu tabloların okunmasını kolaylaştırmak amacıyla üzerlerinde belli bölgeler tanımlanmıştır. Özellikler Tablo 2'de gösterildiği biçimde sıralanmışsa, elemanları ABK'lardan oluşan bir kare matris üzerinde 9 bölge tanımlanabilir. -

TABLO 2

Elemanları asimetrik belirsizlik katsayılarından oluşan matris örneği

Yordayıcı Özellikler	Yordanan Özellikler		
	Mühendis. Tekn. Usta İşçi İdareci	Açık Alan Kap. Alan	Taşınmaz S. Mak. S. Dön. S. Diğ. Sab. Ser.
Mühendis Teknisyen Usta İşçi İdareci	Birinci Bölge	İkinci Bölge	Üçüncü Bölge
Açık Alan Büy. Kap. Alan Büy.			
Taşınmaz S Makine Ser. Döner Ser. Diğ. Sabit S.	Dördüncü Bölge	Beşinci Bölge	Altıncı Bölge

Tablo 2'nin birinci bölgesindeki ABK değerleri, istihdam kategorilerinin birbirleri üzerindeki yordama güçlerini, ikinci bölgede yer alan ABK değerleri aynı kategorilerin Açık ve Kapalı alan üzerindeki yordama güçlerini, üçüncü bölgedeki ABK değerleri, istihdam kategorilerinin çeşitli sermaye kategorileri üzerindeki yordama güçlerini gösterecektir. Dördüncü bölgede, Açık ve Kapalı alanların istihdam kategorileri üzerindeki, yedinci bölgedeki ABK değerleri de sermaye kategorilerinin istihdam kategorileri üzerindeki açıklayıcı güçlerini gösterecektir. Bu kısa açıklamadan yola çıkarak Tablo 3 ve Tablo 4 arasındaki farklılıkları yorumlamak oldukça zordur.

Gerçekten de Tablo 3 ve Tablo 4'de verilen ABK matrislerinin yapıları arasındaki temel farklılığı saptayabilmek için konunun uzmanı olmak gerekli değildir. Nitekim, İstanbul tekstil sanayinin II. kümesini oluşturan kuruluşların ekonomik mekânda bıraktıkları izler incelendiğinde, hiç bir özelliğin bir diğeri üzerindeki belirsizliği kayda değer biçimde azaltamadığı görülüyor. Bu bulgu, kuşkusuz, II. kümenin az sayıda çok boyutlu kuruluşun oluşturduğu 'zayıf bir merkeze, buna karşılık çok sayıda ve farklılaşmış özelliklerle tanımlanmış zengin bir 'çevre'ye sahip oluşundan kaynaklanıyor. Bu durumda hiç bir özellik bir diğeri ile olumlu birliktelik ilişkisi (associative relation) kuramamakta, dolayısıyla, özelliklerin yordama (belirsizlik düzeyini azaltma yetenekleri) ihmal edilecek düzeyde düşük çıkmaktadır.

Diğer bir deyişle, II. kümede üretim faktörlerinin kuruluşlararası dağılım örüntüsü öylesine farklılaşmıştır ki, herhangi bir özelliğe ilişkin bilgiden yola çıkarak diğer hiç bir özellik kestirilememektedir. Bu saptama, küçük ölçekli kuruluşlar kümesinin ekonomik mekândaki yapılanma biçiminin önemli bir özelliğine ışık tutmaktadır. Buna karşılık, Tablo 3'de verilen ABK değerlerinin dağılımı incelendiğinde öncelikle iki nokta dikkat çekmektedir.

İlk olarak büyük ölçekli kuruluşları kapsayan I. kümede, özelliklerin yordama yetenekleri, II. kümede hesaplanan karşılıklarından çok daha yüksektir. Bu, I. kümenin çok sayıda kuruluşun oluşturduğu kuvvetli bir 'merkez' ve -II. kümedeki dağılıma oranla- az sayıda çevresel kuruluş içermesinin bir sonucudur. Ölçek büyüdükçe kuruluşun birden fazla özellikle öne çıkma (tebarüz etme) eğilimi artmakta, bu da özelliklerin kendi aralarında göreli olarak yüksek birliktelik ilişkileri kurabilmelerine, dolayısıyla da yordama yeteneklerinin yükselmesine yol açmaktadır.

Özelliklerin yordama yeteneklerinin belirgin biçimde farklılaşmış oluşu Tablo 3'deki ABK'lar matrisinin ikinci önemli özelliğidir. Bu özellik, Tablo 3'deki gösterge dağılımının belki de en önemli özelliğidir. Tablo 3'de verilen değerler yukarıdan aşağı dokunduğunda, özelliklerin hiçbirinin Mühendis ve Teknisyen kategorileri üzerindeki belirsizliği azaltmakta başarılı olmadıklarını görüyoruz. Buna karşılık, İşçiler tek başlarına ustalar kategorisi üzerindeki belirsizliği % 18 azalmaktadır.

TABLO 3
İstanbul Tekstil Sanayinin I. kümesini oluşturan kuruluşlar için hesaplanmış asimetrik belirsizlik katsayıları matrisi

	Yordanan özellikler										
Yordayıcı Özellikler	Müh.	Tekn.	Usta	İşçi	İdareci	Aç. Alan	Kap. Alan	Taşınmaz S.	Makin Ser.	Döner Ser.	D. Sabit S.
Mühendis	*	,03	,04	,08	,07	,04	,07	,04	,06	,04	,04
Teknisyen	,03	*	,05	,05	,05	,01	,03	,05	,08	,07	,03
Usta	,04	,05	*	,18	,10	,02	,06	,07	,19	,18	,09
İşçi	,07	,05	,18	*	,22	,10	,20	,09	,21	,20	,15
İdareci	,07	,05	,10	,22	*	,04	,10	,04	,07	,16	,04
Açık Alan B	,03	,01	,02	,10	,03	*	,19	,17	,27	,11	,15
Kapalı A. B.	,07	,03	,06	,21	,09	,20	*	,19	,30	,17	,14
Taşınm.S.	,04	,05	,08	,09	,04	,16	,17.	*	,31	,22	,28
Makine S.	,05	,06	,16	,18	,06	,24	,26	,30	*	,23	,30
Döner S.	,04	,06	,15	,17	,13	,10	,14	,21	,22	*	,32
Diğ. Sabit S	,04	,03	,09	,14	,04	,14	,13	,28	,32	,35	*

TABLO 4
İstanbul Tekstil Sanayinin I. kümesini oluşturan kuruluşlar için hesaplanmış asimetrik belirsizlik katsayıları matrisi

	Yordanan özellikler										
Yordayıcı Özellikler	Müh.	Tekn.	Usta	İşçi	İdareci	Aç. Alan	Kap. Alan	Taşınmaz S.	Makin Ser.	Döner Ser.	D. Sabit S.
Mühendis	*		-	-	-	-	-	-	-	-	-
Teknisyen		*	,03	,01	,01	,01	,01	,00	,00	,00	,00
Usta		,03	*	,07	,07	,00	,00	,01	,00	,00	,00
İşçi		,01	,08	*	,05	,00	,03	,00	,01	,01	,01
İdareci		,01	,08	,05	*	,00	,02	,00	,00	,02	,00
Açık Alan B.		,01	,00	,00	,00	*	,05	,00	,00	,00	,01
Kap. Alan B.		,01	,00	,03	,02	,05	*	,00	,01	,01	,00
Taşınm.S.		,00	,01	,00	,00	,00	,00	*	,00	,00	,00
Makine Ser.		,00	,00	,00	,00	,01	,00	,00	*	,02	,04
Döner Se.		,00	,00	,01	,02	,00	,01	,00	,02	*	,02
Diğ. Sabit S.		,00	.00	,01	,00	,00	,00	,00	,00	,00	*

Tablo 3 ve 4 için Kaynak: TOBB'nin Kapasite Raporu 1988 verileri kullanılarak hesaplanmıştır.

İdari Personel ve Açık Alan, İşçi dağılımına ilişkin belirsizliği sırasıyla % 22 ve % 21 azaltmaktadırlar. İdari Personelin en önde gelen yordayıcısı İşçidir. Diğer taraftan Açık ve Kapalı Alanın en başarılı yordayıcı değişkeninin Makina Sermayesi olduğunu görüyoruz.

Sanayi coğrafyacılarına hiç de şaşırtıcı gelmeyecek bu ilginç sonuç, büyük ölçekli kuruluşları kapsayan I. kümede, Makina Sermayesinin Açık ve Kapalı Alanla olumlu birliktelik ilişkisi içinde bulunduğuna işaret ediyor. Son olarak, sermayenin her alt başlığının diğerlerinin en başarılı yordayıcısı konumunda bulunduğunu görüyoruz.

Bu arada Açık ve Kapalı Alan kategorilerinin kuvvetli birliktelik ilişkisi içerisinde bulundukları Makine Sermayesinin en başarılı yordayıcıları arasında bulunduklarını not etmeliyiz.

Bu alıştırmada yararlandığımız Kapasite Raporu kayıtlarındaki bilgilerin kapsamlı bir değerlendirme için yetersiz kaldığı açıktır. Ne var ki bu bulgulardan yola çıkarak üretiminin üç temel faktörünün ekonomik mekânda birbirlerine oranla konuşlanma (deployment) biçiminde kuruluş ölçeğine bağlı önemli niteliksel farklardan söz edebiliriz.

Bu bulgular, tekstil sektörünün büyük ve küçük ölçekli kuruluşlarında üretim sürecinin farklı yapılar üzerinde taşındığını (cereyan ettiğini) gösteriyor. Bu noktada haklı olarak hiç bir özelliğin diğer özellikler üzerinde belirgin bir yordama yeteneğinin bulunmadığı II. kümedeki üretim örgütlenmesinin nasıl bir örgütlenme olduğu sorulabilir.

Tekstil sektörünün II. kümesinde, üretim faktörlerinin mekânsal dağılım kalıpları üzerindeki çözümlemelerin bu sorunun yanıtlanmasını kolaylaştıran ipuçları sağladığını düşünüyoruz. İkinci Bölümde bu konu üzerinde daha ayrıntılı biçimde duracağız.

II. İstanbul Tekstil Sanayinin I. ve II. kümelerinde üretim faktörlerinin mekânsal konuşlanma biçimlerin farklılaşması üzerine notlar

Sanayi kuruluşlarının mekânsal açıdan belirgin (distinct) bireyler oluşunu gözönüne alan bir araştırmacı, ekonomik mekândaki örüntülere ilişkin bulguların mekânsal çözümlemelerde aynen geçerli olabileceğini düşünebilir. Ancak bu, -özellikle metropol içi dağılımlar söz konusu olduğunda- üretim faktörlerinin coğrafi konuşlanma biçimine ışık tutmayan, ve mekânsal dağılımlarla ilgilenen araştırmacıların büyük bir olasılıkla aşırı basitleştirme şeklinde niteleyecekleri bir yaklaşım olacaktır. Bu yaklaşım benimsendiğinde sanayi kuruluşlarını birbirinden ayıran uzaklığın (komşuluk ilişkilerinin) az veya çok oluşunun hiç bir önemi kalmaz.

Oysa gözardı edilen yakınlık / uzaklık (komşuluk) boyutu, metropol içi sanayi örgütlenmesinin temel değişkenlerinden birisidir. 80'li yıllarda geliştirilmiş

metropol içi sanayi yer seçim kuramında[14] üretim yapıları itibarıyla birbirini tamamlayan kuruluşların birbirlerine yakın yer seçme gereksinimi üzerinde önemle durulmaktadır. Bu kurama göre, üretim sürecinin tüm aşamalarını kuruluş içinde gerçekleştiren, dış bağlantıları kestirilebilir ve düzenli olan entegre kuruluşların, birbirlerine, pazara veya hammadde kaynaklarına yakın yer seçme eğilimleri zayıf; üretim sürecinin belli aşamalarında uzmanlaşmış sık ve düzensiz dış bağlantılarla çalışan küçük ölçekli kuruluşların birbirlerine yakın yer seçme eğilimleri güçlüdür. Dolayısıyla, kuruluşların birbirlerine uzaklıkları, üretim zinciri kavramıyla ilişkilendirilerek sanayilerin metropol içi dağılım örüntüleri arasındaki farklılık ve benzerliklerin açıklanmasında kullanılmaktadır. Bu kuramsal çerçevenin işaret ettiği ilişkiler görgül çalışmalarda değişik biçimde incelenebilir. Birincisinde sanayi kuruluşları iki boyutlu mekânda birer nokta şeklinde tanımlanarak, yoğunlaşma, üretim yapısı ve dışarı iş verme arasındaki bağlantılar regresyon denklemleriyle betimlenmektedir.[15] Bu yaklaşımda gereksinim duyulan veriler şu anda Türkiye'de bulunmamaktadır. Ne var ki bir miktar coğrafi ayrıntı kaybı araştırmacı için hayati önemde değilse, -veya araştırmanın ölçeği buna izin veriyorsa-, coğrafi birey yer şeklinde tanımlanarak, üretim faktörlerinin coğrafi mekânda kurdukları birliktelik ilişkilerine ilişkin ip uçları elde edilebilir. Bu çalışmada ikinci bir yol izlenmiştir. Araştırma birimi olarak İstanbul metropoliten alanının mahalleleri alınmıştır. İncelenen değişkenler aynı kalmakta ancak bunlar, önceki alıştırmada olduğu gibi, sanayi kuruluşlarını değil »yerleri (mahalleleri) tanımlamakta kullanılmaktadır. Ancak bu dönüştürmede 1. Bölümde sıralananlara ek olarak, her mahalledeki kuruluş sayısını gösteren yeni bir değişken elde edildiğini vurgulamalıyız.

Kuruluş temelli sanayi verilerini alansal toplamlara (areal aggregates) dönüştürmek için her kuruluşa bir yer kodu vermek ve aynı yer koduna sahip kuruluşların paylarını yer kodları itibarıyla toplamak yeterlidir. Bu amaçla kullanılan yazılımların yapı ve özellikleri önceki çalışmalarımızda açıklanmıştı.

Bu yöntemle elde edilen sayısal coğrafi tablolar, tıpkı coğrafi temeli olmayan benzerleri gibi 0-1 matrislerine dönüştürülebilir. Bu işlemde ayırıcı parametreler, "üretim faktörleri mahalleler arasında eşit dağılmış olsaydı mahalle başına düşecek pay" şeklinde tanımlanmıştır. Sözgelimi sanayi kuruluşlarının 20 mahalleye

14 Metropol içi sanayi yerseçim kuramına ilişkin daha ayrıntılı bilgi için aşağıdaki kaynaklara başvurulabilir. Scort, A.J., Metropolis; from the Division of Labor to Urban Form, University of California Press, 1988. "Industrial Organization and the logic of intra-metropolitan location I; theoretical considerations". Economic Geography 1983 Vol 59, 233-250. "Production System Dynamics and Metropolitan Development", Annals of the Association of American Geographers, Vol 72 (1982) ss. 185-200.

15 Bu konudaki görgül çalışmalarda uygulanan yöntem ve yaklaşımlar için aşağıdaki kaynaklara bakılabilir: Scott, A.J., "Industrial Organization and the logic of intra-metropolitan location II; a case Study of the printed circuits industry in the Los Angeles Region", Economic Geography 1983 Vol. 59, ss. 343-367. "Industrial Organization and the logic of intra-metropolitan location III; a case study of the omen's dress industry in the Los Angeles Region". Economic Geography, 1984 Vol. 60, ss. 3-27.

dağıldıkları saptanmışsa ayırıcı parametrelere 1/20=.05 değeri yüklenecektir. Elde edilen coğrafi 0-1 matrisleri bilgisayara yüklenerek -1. Bölümde özetlenen alıştırmada olduğu gibi- oluşturulması olanaklı tüm coğrafi özellik çiftleri için Asimetrik Belirsizlik Katsayıları hesaplatılmıştır. Elde edilen coğrafi Asimetrik Belirsizlik Katsayıları, ekonomik çözümlemelerde kullanılan Tablo 3 ve Tablo 4 ile aynı yapıda hazırlanmış olan Tablo 5 ve Tablo 6'da sunulmaktadır. Tablo 3-4 ile Tablo 5-6 arasındaki en önemli fark, sonuncu tablolarda Kuruluş Sayısı ile diğer özellik arasındaki Asimetrik Belirsizlik Katsayılarına yer verilmesidir. Tablo 5 ve Tablo 6'yı Kuruluş Sayısı ile diğer özellikler arasındaki ABK değerleri açısından karşılaştırdığımızda, söz konusu özelliğin I. ve II. kümelerde birbirine taban tabana zıt yordama yetenekleriyle donanmış olduğunu görüyoruz. Nitekim II. kümede Kuruluş Sayısı beş farklı özelliğin (İşçi-İdari Personel, Kapalı Alan Büyüklüğü, Taşınmaz Sermaye, Diğer Sabit Sermaye) en başarılı, iki özelliğin de (Usta, Makina, Sermayesi, Döner Sermaye) ikinci en başarılı yordayıcısıdır. Oysa aynı değişkenin (Kuruluş Sayısı) I. kümedeki yordama yeteneği (II. kümede gözlenen durumun tam tersine) çok zayıftır. (Tablo 5 ve Tablo 6'da ilgili sıra ve kolonları karşılaştırınız.)

TABLO 5
İstanbul Tekstil Sanayinin I. kümesini oluşturan mekânsal dağılım örüntüsü üzerinden hesaplanmış asimetrik belirsizlik katsayıları matrisi

	Yordanan Özellikler											
Yordayıcı Özellikler	Kuruluş S.	Müh.	Tekn.	Usta	İşçi	İdareci	Açık. A.	Kap. A.	Taşınm. S.	Ma. S.	Dön. S.	Diğ.S.
Kuruluş Say.	*	,00	,01	,09	,14	,11	,02	,14	,03	,01	,20	,01
Mühendis	,00	*	,18	,33	,19	,31	,16	,19	,19	,09	,29	,07
Teknisyen	,01	,18	*	,12	,18	,14	,15	,18	,16	,07	,18	,05
Usta	,09	,33	,12	*	,53	,38	,22	,39	,21	,17	,29	,09
İşçi	,14	,20	,18	,54	*	,48	,14	,27	,15	,12	,23	,09
İdareci	,11	,32	,14	,38	,47	*	,19	,23	,22	,11	,32	,09
Açık A. Büy.	,02	,16	,15	,22	,14	,20	*	,22	,27	,14	,26	,11
Kapalı A. Büy.	,14	,20	,18	,39	,27	,23	,22	*	,34	,19	,23	,09
Taşınm.S.	,03	,19	,16	,21	,14	,22	,26	,33	*	,61	,52	,38
Makine S.	,01	,09	,07	,17	,11	,11	,14	,19	,60	*	,57	,61
Döner S.	,17	,24	,15	,24	,19	,26	,21	,19	,44	49	*	,35
Diğ. Sabit S.	,01	,06	,05	,13	,09	,09	,11	,09	,37	,60	,40	*

Kaynak: Mahalle düzeyinde kodlanmış 1988 TOBB Kapasite Raporu kütüğü kullanılarak oluşturulan 0-1 matrisleri üzerinden hesaplanmıştır.

TABLO 6
İstanbul Tekstil Sanayinin II. Kümesini oluşturan mekânsal dağılım örüntüsü üzerinden hesaplanmış asimetrik belirsizlik katsayıları matrisi

Yordayıcı Özellikler	Yordanan Özellikler: Kuruluş S.	Müh.	Tekn.	Usta	İşçi	İdareci	Açık A.	Kapalı A.	Taşınm. S.	Makine. S.	Döner. S.	Diğer.S.
Kuruluş Say.	*		,05	,11	,46	,37	,14	,28	,21	,18	,19	,28
Mühendis	-	-		-	-	-	-	-	-	-	-	-
Teknisyen	,05		*	,00	,02	,03	,01	,07	,00	,05	,01	,00
Usta	,11		,02	*	,29	,13	,02	,06	,07	,19	,18	,09
İşçi	,45		,02	,27	*	,30	,11	,24	,06	,11 .	,21	,19
İdareci			,05	,10	,22	*	,04	,10	,04	,07	,16	,04
Açık A. Büy.	,14		,01	,02	,11	,17	*	,17	,05	,01	,08	,04
Kapalı A. Büy.	,28		,07	,05	,25	,13	,17	*	,11	,22	,14	,17
Taşınm.Ser.	,20		,00	,01	,05	,03	,04	,10	*	,02	.02	,10
Makine Ser.	,18		,05	,01	,11	,09	,01	,22	,03	*	,11	,13
Döner Ser.	,19		,01	,03	,22	,16	,08	,15	,02	,11	*	,15
Diğ. Sabit S.	,28		,00	,03	,19	,22	,04	,17	,11	,13	,14	*

Kaynak: Mahalle düzeyinde kodlanmış 1988 TOBB Kapasite Raporu kütüğü kullanılarak oluşturulan 0-1 matrisleri üzerinden hesaplanmıştır.

Kuruluş Sayısı, I. kümede, 11 özelliğin 7'sinin en başarısız, kalan 4 özelliğin de ikinci en başarısız yordayıcı değişkenidir. Kuruluş özelliklerine ilişkin sayısal verilerin alansal toplamlara dönüştürülmesiyle elde edilen tek Önemli sonuç, yoğunlaşmayı yansıtan Kuruluş Sayısı özelliğinin yordama yeteneklerinin farklılaşmasına ilişkin değil. Küçük sanayi kuruluşlarını kapsayan II. kümede bu dönüştürmenin, hiç bir değişkenin diğer hiç bir değişkeni yordayamadığı bir örüntüden, çok daha belirgin birliktelik ilişkilerine sahip yeni bir dağılım örüntüsüne geçilmesini sağladığını görüyoruz. İstanbul tekstil sanayinin II. kümesini oluşturan kuruluşların ekonomik mekândaki örüntülerini betimleyen matrisle (Tablo 4) aynı kümenin coğrafi mekânda yarattığı örüntüyü betimleyen matris arasında çok önemli farklar var. Bu arada sanayi kuruluşlarının mekânsal yoğunlaşmasını betimleyen Kuruluş sayısı özelliği, bu coğrafi örüntünün anahtar değişkeni olarak ortaya çıkıyor. Buna karşılık Scott'un metropol içi sanayi yerseçim kuramının işaret ettiği gibi, aynı anahtar değişkenin (Kuruluş Sayısı) I. kümedeki kuruluşlara ait özelliklerin yarattığı çok boyutlu coğrafi örüntünün çözümlenmesinde hiç de etkin bir işlevi bulunmuyor. Diğer bir deyişle, ekonomik mekândaki örüntüyü çözümlediğimizde gördüğümüz gibi, üretim faktörleri güçlü birliktelik

ilişkisi içinde bulunmayan uzmanlaşmış küçük üreticiler, mekânda yoğunlaşma yoluyla -Scott'un ufuk açıcı deyimiyle- "yatay olarak bütünleşmiş" üretim kompleksleri oluşturuyorlar. Bu noktada, bu küçük üretim komplekslerinin üretim zinciri içerisinde tamamlayıcılık işlevlerinin yanısıra, üretim faktörleri arasında da güçlü birliktelik (associative) ilişkiler kurulmasına olanak sağladığını görüyoruz.

Sonuç

Ekonomik, ve coğrafi değişkenlerin oluşturduğu çok boyutlu örüntüleri çözümleyerek elde edilen bulguların kuramsal beklentilerimizle uyumlu olduğunu düşünüyorum. Dikkatli okuyucular bu küçük araştırmada uygulanan yöntemin bazı ilginç açılımlara olanak sağladığını sezinlemiş olmalılar. Öncelikle çıkarsama (inference) problemlerinin bulunmayışını vurgulamalıyız. Ayrıca, alıştırmanın tekrar edilebilir nitelikte oluşu, sonuçların sınanabilirliğini sağlamaktadır. Bu yaklaşımın, sanayi yapıları veya coğrafyası alanında çalışan araştırmacılara üzerinde konuşabilecekleri yapı betimlemeleri sağladığı söylenebilir. Bu yapı betimlemeleri sürekli olarak değişen kapitalist üretim sürecini taşıyan çok boyutlu ilişki yapılarının belli bir yer ve tarihteki durumunu resimleyen soyut radyografiler (spektral kayıtlar) şeklinde ele alınmalıdır. Üretim faktörlerinin coğrafi-ekonomik mekânlarda dağılım kalıbındaki homojen olmayan değişmeler, -ki gelişme yaratan yayılma süreçlerinin eşitsiz çalışması daha büyük olasılıktır- ABK'ları değiştirecektir. 0-1 matrisleri üzerine haritalanmış örüntülerdeki birliktelik ilişkilerinin düzeyine duyarlı bu göstergeler yardımıyla, araştırmacılar küresel yeniden yapılanma sürecinin yerel koşullarda aldığı biçimlere ışık tutan ipuçları sağlayabilirler. Bu ipuçları yardımıyla, sanayi coğrafyası alanında konvansiyonel çözümleme dillerinin çözümlenmesine pek de yardımcı olmadığı,

. yapısal süreklilik / yapısal değişme,
. düzey farklılaşması / niteliksel (yapısal) değişme

gibi ikilemlerin hangi düzeyde geçerli olduğunu saptayabiliriz.

Bu bilgiler, yerel dönüşüm süreçlerinin niteliğine ilişkin işaretlerin 'çok geç kalmadan -herşey bitmeden-' saptanmasını kolaylaştırabilir. Bu saptamalar belki de söz konusu dönüşüm süreçlerinin toplum yararına yönlendirilmesini kolaylaştıracaktır. Kapasite Raporlarındaki sınırlı verilere dayanan bu küçük alıştırmadan elde edilen bulguları gözönüne alarak, yaklaşımın çok cesaret kırıcı olmadığı sonucuna varabiliriz.

Structural properties of the organization of production factors in Istanbul's Textiles Industry

This study attempts to shed light on certain structural properties of the organization of production factors in Istanbul's textiles indust8ry. Predictive capabilities of different factors of production in small and large plants categories are measured through Asymmetric Coefficients of Uncertainty and summarized in matrix format. A comparative analysis of these matrices suggests that mode of deployment of attributes in small and large scale plants depicts non-negligeable differences. Thus, quantitative differences in factor endowments are associated with differences in the geographic and economic deployment patterns of the same factors.

So as to assess the difference 'spatial deployment makes', the analysis is carried with the same set of attributes transformed into areal aggregates. The effect of this transformation is shown to be scale dependent, hence while the economic and geographic factor deployment patterns in large plants category suggest differences of degree, those derived for small plants depict inherently different patterns. We start to see that in small plants category associative relations amongst production factors depend mostly on physical proximity to other producers. Hence as far as small scale plants are concerned links that are missing in the economic space are established through concentration in the geographic space (i.e. via the constitutiton of horizontally integrated small scale production complexes). It is claimed that this approach would be useful in the identification of different layers of the intra-metropolitan production space and would facilitate empirical studies on the multidimensional effects of processes of industrial restructuring.

İletişim, işletmecilik ve örgüt sosyolojisinin ilk randevusu: "Ağ tarzı örgüt modeli"

*Aydın Uğur**

Giriş

1980'li yılların ikinci yarısından itibaren işletmecilik literatüründe daha önceleri kenarda duran bir olgu -iletişim- gündemin üst sıralarına yükselmeye başladı.

Ekonominin geneli içinde öğreni (enformasyon) ve iletişimin giderek en önemli etkinlik haline gelmeye aday oldukları March Uri Porat'ın 1977'de yayımlanan *The Information Economy* adlı araştırmasından bu yana biliniyordu. Öğreniye ve iletişime yönelik etkinliklerin gelişmiş Batı ekonomileri bünyesinde toplam katma değer üretiminde en geniş paya sahip, en yüksek kârlılıkla çalışan ve en fazla istihdam sağlayan sektörü oluşturduğu yolundaki bulgular ekonomistler katında geniş yankı bulmaktaydı. Gelgelelim, işletmecilik literatürünün iletişim olgu ve becerisini, yönetim uğraşının en önemli konularından biri olarak algılamaya başlaması için 1980'lerin ikinci yarısını beklemek gerekiyordu.

Dünya ekonomik sistemini oluşturan parçaların çok büyük ölçüde içiçe geçmesi anlamındaki "küreselleşme" sürecinin mutlaklaşması ile birlikte hem rekabetin sathı son derece genişledi; hem de rekabet edebilmek için gerekli atılımların gerçekleştirilme süreleri çok kısaldı. İletişim altyapısının örgünleşmesi piyasa içinde bilgilerin olağanüstü hızla seyretmesine yolaçtı.

Bu noktada, ana ilkeleri yüzyılın ta ilk çeyreğinde oturtulmuş olan "ideal" örgütlenme tarzı ve yönetim anlayışının artık günün gereksinimlerini yeterince karşılayamadığı yolundaki ilk görüşler dile getirilmeye başlandı.

1980'lere kadar egemen olagelmiş yönetim tarzı Taylorist örgütlenme anlayışına uygun olarak işletmeleri salt teknik zorunluluklara itibar eden bir makina olarak kabul ediyordu. Bu makinanın bünyesinde, ordu modelinden esinlenen, kişilerarası

(*) Dr. Aydın Uğur, Marmara Üniversitesi Fransızca Kamu Yönetimi Bölümü öğretim Üyesidir.

ilişkilere son derece sınırlı yer bırakan piramitsel bir komuta sistemi öngörüyordu. Astların kendi görev alanlarında herhangi bir inisyatif kullanmalarına olanak tanımayan bu çark içinde üst bir komut veriyor; ast bu komutu yerine getiriyor ve üstüne komutun yerine getirildiğine ilişkin "tekmil" veriyordu. Sonra da, üst gelip yapılanı denetliyordu. Bu hiyerarşik sistemin "formel" yapıları bir kez kurulursa hiçbir sorunun kalmayacağına; işletmenin hedeflerine doğru teklemeden ilerleyeceğine inanılıyordu.

Gelgelelim, yaklaşık yirmi yıldır örgüt sosyolojisi bu inancın maddi temelinin o kadar güçlü olmadığını; işletmeler de dahil olmak üzere her türlü örgütün bünyesinde o örgütün kaderini en az "formel" yapılar kadar belirleyen ve "informel yapı"lardan oluşan bir ikinci sistem bulunduğunu beyhude yere vurguluyordu.

Ne zaman ki, 1980'li yıllarla birlikte dünyanın içine girdiği dönüşüm karşısında geleneksel hiyerarşik işletme modelinin bekleneni vermediği görülür oldu, işte o aşamada işletme literatürü örgüt sosyolojisinin bulgularına kulak kabartmaya başladı. Bu bulgulardan yararlanan işletmecilik uzmanları yeni bir model arayışına girdiler.

1990'larla gündeme gelen bu yeni örgütlenme ve yönetim modeli, büyük ölçüde, iletişim alanına özgü olguları ve düşünsel araçları kendisine çıkış noktası olarak almakta; bilgisayarların ağ kurma becerileri ile bu ağların bünyesindeki işleyiş mantığına gönderme yaparak kendini tarif etmektedir.

İncelememiz, "ağ tarzı örgüt modeli" olarak adlandırılabilecek bu yeni modele ilişkin söylemi ve bu söylemi doğuran gelişmeleri değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

1. Küreselleşme

İşe, bazı kavramlarla nelerin kastedildiğini anlamaya çalışarak başlayalım. İlk Önce, "küreselleşme"yi ele alalım.

Küreselleşme ya da İngilizcesiyle "globalization": Bu kavramın iktisat literatüründeki geçmişi on yılı aşmıyor. Aynı zamanda "bütünün kucaklanması, kuşatılması" anlamını da içeren globalization, ilk önceleri yalnızca ekonomik süreçten söz edilirken kullanılıyordu. Ekonomik etkinliklerin, birçok ülkeyi aynı anda kapsayacak biçimde ulusaşırı hale gelmesi, ekonomik sistemde yataylamasına bir bütünleşmenin gözlemlenmesinden söz etmek istenilince devreye sokuluyordu. 90'lı yıllardaki kullanımı ise, kültürel süreçler ile siyasal talepleri de kapsayan ve neredeyse evrensel bir entegrasyona gönderme yapan bir içerik kazanma yolunda.

Küreselleşme terimini ilk, Amerikalı yazarlar ortaya attılar (Hout, Porter, Rudden, 1982; Porter, 1986). Bu terimin işaret ettiği olguyu, çevre ülkeler epeyce süredir yakından tanımaktaydılar; ABD kökenli şirketlerin bir ürünün belli parçalarını

ABD dışında üretmeleri çok yeni bir uygulama değildi. Gelgelelim, akım, bir ölçüde ters yönde de işlemeye başlayınca, Japon ve Avrupa şirketleri de ABD'de benzer operasyonlara girişince, şimdiye dek yalnızca neo-marxist iktisatçıların hassas olduğu bu etkileşime -bambaşka yanları vurgulayarak da olsa- diğer iktisatçılar da kafa yormaya başladılar.

Sorunu, küreselleşme kategorisi aracılığıyla ele alan bakışa göre, olgunun ilk adımları neredeyse II. Dünya Savaşı'nın hemen ertesine kadar uzanıyor, ama son zamanlarda kazandığı iki yönlülük kadar önemli başka yeni boyutları da var. Bunların ilki, Amerika kökenli uluslararası şirketlerin öteki ülkelerde istihdam ettikleri işgücünün sayısının, ABD'deki istihdamlarını aşması. Bir diğeri, bu ulusaşırı firmaların karmaşık teknolojik işlem gerektiren faaliyetlerinin önemli bir bölümünü ABD dışındaki ülkelerin olanaklarıyla gerçekleştirmeleri. Globalization sürecine dikkatlerin yönelmesinin belki esas nedeni olan bir üçüncü boyut daha mevcut. O da, ABD kökenli uluslaraşırı firmanın öteki ülkede gerçekleştirdiği ürününün geri dönüp ABD'ye ithalat olarak geri girmesi.

IBM örneğine, bu konuda, sık sık değiniliyor. Hepimizin kafasında IBM tam bir Amerikan şirketi. Ancak, IBM işgücünün % 40'ını ABD dışında istihdam ediyor. Japon IBM'i 18.000 kişi çalıştırıyor ve yılda 6 milyar dolarlık satış hacmine sahip; bu satışların çoğu ise Japonya dışına yönelik, ABD dahil. Öte yandan aynı IBM, yüksek teknoloji alanındaki araştırma ve geliştirme faaliyetlerinin bir kısmını da ABD dışında sürdürüyor. Süper iletkenler projesinin karargahı Zürih'te. Yine, IBM'in Japonya'da, Yamoto'daki laboratuvarında 1500 araştırmacı yazılım ve donanım sorunları üzerinde çalışıyorlar.

Bir başka örnek, Kuzey İrlanda örneği. Bu ülkede sanayi sektöründe çalışanların % 11'i ABD kökenli firmalarca istihdam ediliyor; sigaradan tutun da, yazılıma kadar, birçok alanda ürettiklerinin önemli bir kısmı ABD'ye ihraç ediliyor.

Singapur: 100.000 Singapurlu işçi, yaklaşık 200 Amerikan şirketi için çalışıyor. Bu nüfusun büyük kısmı ABD pazarına yönelik elektronik parçaların imalinde kullanılıyor.

Taiwan: Bu ülkenin ABD ile ticaret dengesinde, fazlası var. Bu farkın üçte biri Taiwan'da faaliyet gösteren ABD firmalarından kaynaklanıyor. ABD kökenli firmalar Taiwan'da ürettiklerini ABD'ye satıyorlar.

Buraya kadarki örnekler (Reich, 1990), hepimizin, iyi kötü alışık olduğu bir yöndeki akışın göstergeleri. Asıl çarpıcı olan ve "küreselleşme"den söz ettiren süreç ise ters yönlü akış: ABD'de faaliyet gösteren yabancı firmalar, 1977'de ABD'deki katma değerin yalnızca % 3.5'ini gerçekleştirmekteydi. 1989'da bu oran % 11'e çıktı. Bu gelişime paralel olarak, ABD'de iş yapan ama sermayesi Amerikan olmayan firmalar 1990'a gelindiğinde, artık, ABD'deki imalat sanayinde istihdamın % 10'unu üstlenmiş durumdalar.

Üstelik, bu firmalar, ABD'de ürettiklerini ihraç ediyorlar. Sony, Avrupa'ya sattığı teyplerinin ve videokasetlerinin bir kısmını Alabama'daki tesislerinde üretiyor.

Başka bir şaşırtıcı gelişme ise otomotiv sektöründe yaşanıyor. Honda, 90'lı yılların başlarında Ohio'daki fabrikasında her yıl üreteceği 50.000 arabayı Japonya'ya ihraç etmeye hazırlanıyordu. Böylece, ABD'de üreteceği araba sayısı Japonya'da üreteceklerini aşmış olacak.

İş bu noktaya gelip dayandığında, doğal olarak, ortaya bir soru çıkıyor: bu "küreselleşme" ortamında "ulusal" bir şirketten söz etmek ne ölçüde mümkün? Yok, mümkün değilse, ekonomik alanda "ulusal" denebilecek ne kaldı? [1]

Bu soruya yanıt ararken Robert B. Reich (1990) iki şirket tipini karşımıza getiriyor.

A Şirketi: Yönetim merkezi New York'ta, üst yöneticilerinin neredeyse hepsi ABD vatandaşı. Hisselerinin çoğu Amerikalıların elinde. Ancak, çalıştırdıklarının büyük çoğunluğu ABD dışı ülkelerin vatandaşları. A Şirketi, araştırma ve geliştirme faaliyetlerini, karmaşık teknolojik imalatını, ağırlık olarak Güney Asya'da ve Avrupa'da gerçekleştiriyor. Aynı şirketin, ABD pazarına sürdüğü ürünlerin giderek artan bir kısmı ABD dışındaki tesislerinde üretiliyor.

B Şirketi: Yönetim merkezi ABD dışındaki bir sanayileşmiş ülkede. Üst yöneticilerinin neredeyse hepsi o ülkenin vatandaşı. Hisselerinin büyük çoğunluğu O ülkenin yatırımcılarının elinde. Gelgelelim, şirketin işçilerinin çoğu Amerikalı. B Şirketi araştırma ve geliştirme faaliyetlerini ABD'de sürdürüyor. İmalatının büyük bölümü de Amerika'da gerçekleşiyor. Bu şirket Amerika'dan kaynaklanan ürünlerini ihraç ediyor, üstelik ihracat yönetim merkezinin bulunduğu ülkeyi de kapsıyor.

Şimdi diyor Reich, bunlardan hangisi daha Amerikalı?

Reich'e göre, mülkiyetin kimin elinde olduğundan, denetimi kimin yaptığından daha önemli husus işgücünün kimlerden oluştuğu. Çünkü, Reich'a bakılırsa, mülkiyeti elinde tutanlar gerçi kârları transfer ederler; denetimi elinde tutanlar -kriz, savaş anlarında altyapılarını bırakıp gitme pahasına da olsa- üretimin kaderinde etkilidirler; ama esas önemli olan işgücüdür. Günümüzde, her türlü ekonomik faktör bir ülkeden ötekine kolayca kaydırılabilir bir mahiyet kazanmıştır. Bu ortamda, işgücü ulusallığı en çok olan faktör özelliğini taşımaktadır. Ekonominin küreselleştiği aşamada, bir ülkenin, belki de en önemli rekabet gücünü oradaki işgücünün becerisi, sahip olduğu bilgi birikimi sağlamaktadır.

Bu küreselleşmeyle elele giden bir diğer süreç daha var: O da "bilişim toplumu" olarak adlandırılan yeni bir yapılanmanın su yüzüne çıkıyor olması.

1 Bu karmaşık ilişkiler zemini bazen "milliyetçilere" hiç de hoş olmayan oyunlar oynayabiliyor. 1992'nin başında New,York eyaletine bağlı Greece beldesinin milliyetçi belediyesinin başına gelen bunun çarpıcı bir örneği. Greece Belediyesi son zamanlarda hızla güçlenen "yerli malı kullanmalı" (Buy American!) kampanyasından çok etkilenmiş. Ekskavatör satın alacak. İki firma arasından birisini tercih edecek Japon Komatsu ile John Deree. John Deree Japonya'da imal edilmiş oldukları ortaya çıkmış. Buna karşılık Komatsu makinaları % 100 made in USA ("İl faut rosser les Japonais", Le Nouvel Observateur, 12-18 Mart 1992).

Bu yeni yapılanma, Batı'da sanayinin dönüşüme uğramasının üzerine bina ediliyor.

2. Sanayinin çözülüşü

Çözülüş süreci Türkiye'nin çok yabancısı olmadığı bir durumdur. Nitekim, Türkiye'nin 1960'ların ortasından başlayarak yaşadıklarının genelde "köylülüğün çözülüşü" ile yakından ilintili olduğu söylenebilir.

Batı'nın gelişmiş toplumları da son 20 yıldır bir çözülüşün sancılarını yaşıyorlar: Bu, sanayinin çözülüşüdür.

Yanlış anlaşılma tehlikesi hep var; biraz daha açıklık gerek: Köylülüğün çözülmesi tarımsal faaliyetlerin bütün bütüne ortadan kalkması anlamına gelmez. Yalnızca, toplumsal ilişkilere damgasını vuranın köylülük olmaktan çıktığına işaret eder. Örnekse, ABD. Bu ülke, dünyanın en büyük tarım ülkesi. Buna karşılık, faal nüfusunun, yalnızca % 3 kadarı tarımda çalışıyor. Tarım sürüyor; ama köylü toplumuna özgü ilişkiler Sözkonusu değil.

Sanayinin çözülüşü denildiğinde benzer bir süreç anlaşılmalı. Sınai üretim, elbette, sürecek; ama toplumsal ilişkilerin tarzını, yönünü, kısacası mahiyetini belirleyen etken sanayi olmaktan çıktı, çıkacak.

Bu yönelişin elle tutulur belirtileri var. Örnekse Fransa: 70'li yıllarda sanayi sektöründe istihdam edilen nüfus 6.5 milyon dolaylarındaydı. 1990'a gelindiğinde, bu nüfus 5 milyon kadar. 1975'den bu yana, Fransa'da sanayi her yıl yaklaşık 120.000 kişiyi bünyesinden tasfiye ede ede, ilerliyor (Dumartin ve Marchand, 1991). Bir diğer deyişle, sanayide çalışanların sayısı her yıl % 1.5 oranında azalıyor. Dikkat: Sanayi sektöründe çalışanlar denildiğinde, bunun içinde yöneticiler, destek faaliyetlerini sürdüren memurlar gibi fiilen imalatta yeralmayanlar da var. Yalnızca imalatta çalışanları, yani işçileri gözönünde bulundurduğumuzda, yıllık tasfiye oranı % 2.5'lara yaklaşıyor. Köylülüğün bitişinden sonra, işçiliğin bitişi de sırada. Bu eğilimi ileriye doğru uzattığımızda Fransa'da 2003 yılında 3 milyon sanayi işçisi kalmış olmasını beklemek gerek. Bu ise, 1973'teki sayının tam yarısı. Yeni teknolojiden kaynaklanabilecek, otomasyona yönelik beklenmedik atılımların taşıdığı olasılıkları da işe katarsanız 2003'teki sayının daha küçük olacağı söylenebilir.

Batı'nın yaşadığı bu süreci ekonomik krizin bir tezahürü, krizin etkilerinin dizginlenememesinin bir sonucu olarak yorumlayanlar; daha iyi bir kriz yönetiminin ortadan kaldırabileceği bir konjonktürel işsizlik olarak görenlerin sayısı az değil. Gelgelelim, Avrupa'daki bütün gelişmiş ekonomilerin benzer bir çizgi izlemeleri, sorunun yapısal bir nedenler bütününden kaynaklandığını öne sürenlere hak verdiriyor. 1975'ten bu yana, İngiliz ekonomisi sanayide çalışanların neredeyse dörtte birlik kısmını tasfiye etti.

ABD biraz farklı. Orada, çok daha önce başlayan sanayi işçisinin sayısının mutlak azalışı bir duraklama içinde; ama, uzun dönemli değerlendirmeler azalışın süreceği

yolunda. Michel Crozier de, sanayi toplumunun geride kaldığını düşünenlerden. Crozier (1990) Batı'da sanayi toplumu mantığının hızla geçerliliğini yitirdiği kanısında. Ona bakılırsa, daha şimdiden su yüzüne çıkmış olan ve önümüzdeki yılların toplumsal sahnesini biçimlendirecek gelişmeler kabaca şunlar:

1. İş tipleri değişecek: Sanayi, daha şimdiden, her biri diğeriyle aynı nitelikleri taşıyan dolayısıyla birbirinin yerine geçirilebilen işçilerden oluşan kitlesel işgücünün kullanımından uzaklaşıyor. Hem daha az insan kullanıyor, hem de sunduğu iş tipleri değişiyor. Doğrudan hammaddenin işlenişine yönelik işlerin yerini, bir zamanlar, makinaların işletilmesi ve denetlenmesine yönelik işler kapmıştı. Şimdilerde hizmet işleri makinaların işletilmesi ve denetlenmesinin önüne geçiyor. Hizmet işleri gelişmenin en hassas uçları niteliğini kazandı, kazanıyor.

2. Ekonomik büyümede başı, giderek, yüksek teknoloji ile birlikte hizmete yönelik işler çekiyor. Gerçi yüksek teknoloji kendi başına çok sayıda istihdam noktası yaratmıyor, ama ekonomide ve toplumdaki en önemli yenileşme kaynağını sunuyor.

3. Katma değer yaratımında, maddi maliyete kıyasla "soft" diye adlandırılabilecek işlemlerin, işlerin katkısı durmaksızın artıyor.

4. Ekonominin devresini dünya ölçeğinde tamamlamasından, "küreselleşme"den ötürü beşeri faaliyetlerin yerlemleri kaydırılabiliyor (delocalization). Bir işletmenin merkezi örneğin Almanya'dayken üretiminin bir bölümü İspanya'da, bir diğer bölümü Endonezya'da, A ve G faaliyetleri İsviçre'de gerçekleştirilebiliyor. Hammadde kaynaklarına sahip olmanın, pazarlara coğrafi yakınlığın getirdiği mutlak klasik üstünlük aşınıyor. Buna karşılık çalışanların inisiyatif alma yetenekleri kıymete biniyor. Bilgi birikimi ve beceri, yeniyi yaratma gücü ve birarada iş götürebilme özelliği karşılaştırmalı üstünlükler terazisinin kefesini kendilerine doğru eğiyorlar.

5. Rekabet oyununa hem katılanların sayısının sürekli arttığı, hem de oyunun kurallarının durmadan karmaşıklaştığı bu yeni bağlamda dev işletmelerin istikrarlı konumları da sarsıntıya giriyor. Pazarda edinilmiş iri payların hükmü kısa süreli. Mücadele devamlı. Bir kez kazanıp, bu zaferin üzerine oturmak artık mümkün değil. Ayakta kalmak ise, yenilik sunabilme ve kendini yenileştirme yeteneğine bağlı. Örgütü, işletmeyi klasik anlamda akılcılaştırmaktan da önemlisi, örgüte sürekli dönüşme becerisi kazandırmak. Nitekim, bu nedenle, sık sık küçük işletmelerin öne fırlamasına, buna karşılık geleneksel pazarlarına tutsak düşmüş büyük firmaların, bir dönemin neredeyse mutlak tekellerinin çaresizliğine tanık oluyoruz.

Sanayi toplumunun alışılmış ilişkileri, yapıları geride kalırken, bilişim toplumu diye adlandırılan yeni bir ilişkiler bütünü su yüzüne çıkıyor.

Bilişim toplumunun en temel özelliği öğreni (enformasyon) ile bilginin odağa gelmesi: Öğreni ve bilgi'nin bir destek faaliyeti olmaktan çıkıp, en temel faaliyet

haline gelmesi. Bu son söylediğimizi biraz açalım. Öğreni ve Bilgi sanayi toplumunda da, elbette, çok önemli bir yer tutuyordu; ama esas işlevleri diğer faaliyetlerin yani sanayi ile tarımın verimli biçimde işleyişine destek vermekti. Oysa, bilişim toplumunda, Öğreni ve Bilgi, ekonominin hem en fazla istihdam yaratan, hem en fazla değer verilen, hem de kârlılığı en yüksek olan sektörü niteliğini kazanma yolunda.

Varılan noktaya ilişkin oldukça ilginç iki olgu gözden kaçmamalı (Wrislon, 1990, 80). 1. Yeryüzünde, ta en baştan bu yana yaşamış olan bütün bilimadamlarının yaklaşık % 85'i halen hayatta; 2. Yeryüzündeki bilginin hacmi her 10 ila 12 yılda iki katına çıkıyor, artık.

Bu ortamda ağır basan faaliyetler ürüne-yönelik (produet-orienled) değil, işleme-yönelik (process-orienled). Bu sürecin hızlandırıcısı ise yeni iletişim ve öğreni teknolojileri (Castells, 1984).

Bu yeni oluşumların en çok zorladığı yerlerin başında işletmelerdeki yönetim ilişkilerinin gelmesine şaşmamalı. Öğreni ve Bilgi'nin hacminin yanısıra, ekonomik operasyonların hızının olağanüstü olması her şeyden önce işletmelerin ve genelde bütün örgütlerin zaman kavramını değiştiriyor. ABD'de bir fikrin akla düşmesi ile bu fikrin piyasa sürülen bu ürüne dönüşmesi arasındaki süre artık yıllarla değil, aylarla ölçülüyor. Neredeyse, altı ayda bir yepyeni bütünsel bir yatırım kararı ve üretim örgütlenmesi gerekiyor. Bu ise, yüzyıl başında geliştirilmiş yönetim ve üretim ilişkilerinin kolay kolay ayak uydurabileceği bir iş değil.

Tam da bu nedenle, katı üretim yapısında ısrar edenlere kıyasla küçük ve orta boyda olup "esnek üretim"e geçmeyi beceren işletmeler kendilerinden beklenmeyen bir performans düzeyine ulaşıyorlar (Piore ve Sabep, 1984; Williams, Cutler ve Williams, 1987; Riteine, 1989).

Bu esnek işletmelerin en önemli özelliği iki faktörü, yani zaman ile bilgi ve öğreniyi etkin biçimde kullanmaları. Kısa sürede bir üründen bir diğerine sıçramak son derece güç bir iş. Bunu becermenin yolu bilgi öğreniyi yoğun biçimde devreye sokmaktan geçiyor. Bilgi ve öğreni iki düzlemde -emek düzleminde ve pazarın gelişimini izleme düzleminde- devreye sokuluyor (Uğur, 1993). Bir yandan, "tek amaçlı mekanik makinaları kullanarak sürekli aynı işi yapan düşük nitelikli işçiden dizayn, bilgisayar programlama, makina ayarlama, bakım operatörlüğü gibi nitelikleri bir arada gerektiren bir işgücüne" doğru yöneliniyor (Yentürk, 1993). Beri yandan piyasanın dalgalanmaları son derece yakından izleniyor; yeni talepler henüz filiz vermeden çekirdek halindeyken saptanıyor. Sonra, bunların üzerine büyük hızla gidiliyor (Joffee, İ989). Özünde el emeğinden ziyade beyin emeğine ve esnekliğine dayalı bir tarz Sözkonusu olan. Zamanın en büyük rakip olduğu bir zeminde çalışılıyor.

3. Bilişim toplumunda insan kaynakları

Günümüz dünyasının en belirgin özelliklerinden biri, hiç kuşkusuz, sürekli değişme içinde olması. Bu, hem kendi ülkemiz için, hem de Batı ülkeleri için geçerli bir gözlem. On yıllık aralarla ekonomik, toplumsal manzaralar tepeden tırnağa değişiyor. Şimdi tanıdık Batı'nın yerinde başkası var.

Tanıdık Batı'da sanayi toplumu ilişkileri egemendi. Sanayi toplumunun ekseninde bir ikili yeralıyordu: Kitlesel üretim ile kitlesel tüketim ikilisi. Kitlesel üretim maliyetlerin düşürülmesini ve Batı uygarlığının tanımladığı gereksinimlerin giderek daha büyük ölçüde karşılanmasını sağlıyordu. Beri yandan, maliyetlerdeki düşüşün fiyatlara yansımasının yanısıra, Heny Ford'dan bu yana sürdürülen ücretlerin yükseltilmesi eğilimi kitlesel tüketimin arzulanan düzeyde seyretmesini olanaklı kılıyordu.

Batı, denklemin iki ucunu aynı anda kolluyordu: Üretim faaliyetlerinde akılcı yöntem ve teknikleri devreye sokuyor, böylece arzı rasyonalize ediyordu. Tüketim yakasında ise, Keynes'in ana ilkelerini oturttuğu uygulamalara giderek, kitlesel tüketimi destekliyordu. Ancak denklemin her iki ucunda yapılan bütün hesaplar niceliksel (kantitatif) faktörlere dayanıyordu.

Şimdilerde Batı'da, yeni bir mantık su yüzüne çıkıyor. Bu mantığın ekseninde yüksek teknoloji ile hizmetler ikilisi yeralıyor. Kitlesel üretim ile kitlesel tüketim, artık, ekonominin dinamik gücü olmaktan çıktı. Yeni bir mantıktan söz ettiren gelişmeleri şöyle sıralamak mümkün:

1- Durmaksızın evrilen bir üretim ortamında, yenilik geliştirme yeteneği canalıcı hale geliyor. Eskiden canalıcı olan üretimi rasyonalize edebilmeydi. Oysa, artık rasyonalizasyon yöntemleri iyi kötü herkesçe özümlenmiş durumda. Arayı açmak isteyen, mutlaka yenileştirme yeteneğini yüksek tutmalı. Yenileştirme, yalnızca ürün alanıyla sınırlı kalamıyor. Müşteri ilişkilerinde de yenilikleri sürekli kılmak gerekiyor. Bu yenileşme yeteneğini ayakta tutabilmek, özellikle, insan kaynaklarını gündeme getiriyor. İnsan kaynaklarının yönetimini yeni bir anlayışla düzenlemek şart oluyor: Çalışanların insiyatif almalarına, değişmelere anında yanıt verebilmelerine yer bırakmayan rasyonalizasyon uygulamaları verimin düşmesine yolaçıyor. Kitlesel gereksinimleri öncelemekten çok, müşterinin yakından izlenmesi, onunla bir "sembiyoz" ilişkisine girilmesi gerekiyor. Hizmet-Teknoloji bağlantısı, bu noktada, vazgeçilmez nitelik kazanıyor.

2- Yeni bir mantıktan söz ettiren ikinci gelişme, nicelik (kantite) /nitelik (kalite) bağlantısında yerlerin değişmesi. Sanayi toplumu, her ne kadar, niteliği de gözden ırak tutmamaya çaba gösterse de, esas olarak niceliğe bağlı olarak çalışırdı. Uzun dönemde, niceliğin nasılsa niteliği peşinden getireceği düşünülürdü. Şimdilerde, hizmetin ağırlık kazanmasına koşut olarak nitelik arayışı öne geçiyor. Nitelik, hem genelleştirilebilir bir tekniğe yaslandığı, hem de müşterinin sabit bir gereksinimini karşılamakla yetinmeyip, onun oynayan taleplerine ayak uydurduğu sürece yeni

mantığın odağında duruyor (Coriat, 1990, 21-25).

3- Üçüncü gelişme, üstünlük kurmakta esas desteğin insan kaynaklarınca sağlanması. Hizmetin, müşterinin, kalitenin öncelik kazanmasının doğal sonucu, bu. Niceliğe ağırlık veren bir kitlesel üretim-kitlesel tüketim sisteminde, insan kaynağı yalnızca sayı itibarıyla ve prodüktivist anlayışa ayak uydurma becerisi bakımından hesaba alınırdı. Hem çalışanlar birbirlerinin yerine konabilirdi, hem de müşteriler. Oysa, yeni ortamda, hizmetin başarısının, bir bakıma, müşterinin öğrenme yeteneğinin devreye sokulmasıyla yakından ilişkili olduğu anlaşıldı. Bu nedenle, yeni mantıkta, müşteri de insan kaynaklan arasında sayılıyor.

Bütün bunlara bağlı olarak, sanayi toplumunun tek boyutlu insanı yerine karar verebilen, eyleme geçebilen ve en önemlisi hem tek başına, hem de diğerleriyle birarada öğrenebilen ve böylece kendini değiştirebilen bir insan tipine olan gereksinim hızla artmakta.

Bu insan tipine gereksinim duyan gelişmiş ekonomilerde, sadece 15 yıl öncesinde "yüksek teknoloji" (high-tech) adı verilen ve o ülkelerde bile heyecan uyandırıcı yenilikler taşıyan oluşumlar, artık, ekonominin uç değil de, esas uğraşları haline gelmek üzere.

Şimdi daha iyi anlaşılıyor: "High-Tech" terimi, formüle edilişindeki vurgulama itibariyle, dönemindeki şaşkın hayranlığını dışa vurmaktaymış. Bu high techler, şimdi yaygın techler. Ve ortak özellikleri, ürün imal etmek yerine işlem (processing) gerçekleştirmek, yani öğreni yaratmak.

Bir kez daha yineleyelim: Batı'yı kafamızda canlandırırken, artık, 1960'ların terimleriyle bütünlüğü kuramayız. 30 yıl önce, Batı'da, ana gerilim üretim ve birikim iken, şimdilerde ana gerilim iletişim ve tüketim. Çatışmalar, bu yeni gerilim coğrafyası içinde su yüzüne çıkıyor. Gerçi, Batı hâlâ kapitalist: kâr hâlâ başlıca motor. Ama, kâr kendini gerçekleştirirken iletişim ve tüketim zemininde gidip gelmek zorunda. Pay kapma savaşı bu zeminde sürüyor.

Öğreni ve iletişim, her türlü organizmayı kanırtıyor; kendine ayak uydurmaya itiyor. Bu söylenenleri açımlamak üzere Drucker'e başvurmak yerinde olacak. Drucker (1988), önümüzdeki yılların başarılı örgütünün ya da ticari kuruluşunun teknolojinin de zorlamasıyla öğreni-temelli (information-based) olacağını vurguluyor. Halen, birçok kuruluşun hatta şimdilik başarılı gibi gözüken büyük kuruluşların 100 yıl önceki askerî örgütlenmeden türetilmiş olan modeli taklit etmeyi sürdürdüklerini; bu modele uygun olarak "komuta ve denetim" mantığı çerçevesinde çalıştıklarını belirtiyor. 20. yüzyıl başında, örgütlerde çok önemli bir yenilik devreye sokulmuş; sermaye sahibi ile yönetici birbirinden ayrılmış; profesyonel yönetici (manager) diye bir konum icat edilmişti. Bu icat, büyük bir atılım sağlamıştı. İkinci büyük atılım 1920'lerle geldi: Günümüzde bile geçerli sayılan, "komuta ve denetim" ilkesini benimsemiş dev örgütler inşa edildi. Bu örgütlerin bünyesinde, örgütün politikasını oluşturan takım ile oluşturulmuş politikayı uygulayanlar arasında bir ayrım gerçekleştirildi. Drucker, şimdilerde,

bu örgüt modeli miyadını doldurdu, diyor. Ona göre 20 yıl sonrasının tipik bir büyük örgütü, şimdi varolan yönetici sayısının üçte biri kadar yöneticiyle ve şimdiki yönetim kademelerinin yarısından da az sayıdaki kademeyle işlerini sürdürecek...

Sürdürecek, çünkü ileri teknoloji yaygınlık kazandıkça, her yandan akan veri bolluğu içinde boğulmamak isteniyorsa, daha çok analiz yapma ve tanı koyma faaliyetinde bulunmak gerekecek. Bu ise, zaten öğreni faaliyeti demek. Öğreni, bir amaç doğrultusunda anlamla zenginleştirilmiş veriden ibaret. Veriyi Öğreniye dönüştürmek ise bilgi gerektiriyor. Bilgi de, tanımı gereği, uzmanlaşmış bir düzlemin ürünü, donanımı (Uğur, 1989b). İşte, hemen yarının öğreni-temelli örgütü, bu nedenle, bünyesinde şimdi alışılmış olandan çok daha fazla sayıda uzman barındıracak. Buna karşılık, şimdiki çok sayıdaki yönetim kademesine gerek kalmayacak. Çünkü, günümüzdeki bir sürü yönetim kademesinde gerçekte ne karar alınıyor, ne de bir yön verme işi yapılıyor; bu kademelerin esas işleri gönülsüzleri dürtüklemekle sınırlı kalıyor.

Drucker, yarının organizmasını daha iyi anlatabilmek için hastane ve orkestra örneklerini veriyor. Bu örgütlerde herkes (dahiliye uzmanı, anastezist, cerrah, vb./flütçü, tubacı, viyolanselci, vb.) kendi alanının uzmanı. Ve her ameliyat esnasında ya da her konser esnasında her biri kendine düşen işi, dürtükleyici ara kademeler olmaksızın, aralarında tam bir eşgüdüm kurarak, yukarda belki tek bir şefin yardımıyla, yerine getiriyorlar. Hızla değişen dünyada, örgütlerin üstesinden gelmek zorunda kalacakları sorunlar tıpkı her biri ötekinden değişik olan hastalar ya da müzik parçaları örneği, değişken olacak. Her "vaka" hızlı, yeni analiz ve tanı gerektirecek. Uzmanlardan oluşan özel görev takımların (task force) mutlaka kişisel sorumluluk duygusu, kişilerarası ilişki yeteneği ve iletişim becerisi yüksek olmalı. İşte, bu nedenle, şimdiki çok sayıdaki yönetim kademesine, işlevi gönülsüzleri dürtüklemek olan bir dizi ara yöneticiye yer olmayacak. Uzmanların ağır bastığı öğreni-temelli örgüt yönetici sayısını çok aza indirecek, Drucker'e göre.

Gerçekten de, bir yandan dünya ekonomik sisteminin tam anlamıyla tümleşik (entegre) hale gelmesinden, beri yandan sistemin dalgalanmalarının periyodunun çok yükselmesinden ötürü, yarının kuruluşu ayakta kalmak istiyorsa, esnek ve hızla ayak uydurabilen bir yapı geliştirmekten başka çıkar yol bulamayacak.

Bu yeni yapı içinde çalışacaklarda aranan kimliğin üç özelliğin bileşkesinden oluştuğu görülüyor:

1. Bir uzmanlık donanımına sahip olmak.
2. Düşünce cüretine ve insiyatif alma alışkanlığına sahip olmak.
3. Birlikte çalışılan takım üyeleriyle kolay iletişime girebilme becerisini, yani ötekilerin fikirlerine açıklık niteliğini taşımak.

Ancak, iş bununla bitmiyor. İşletmelerdeki yöneticinin konumu da değişiyor. Sanayi toplumunun hiyerarşik, katı kuralları ve çok katmanlı işletmesinde ara-

yöneticilerin işlevi bir bağlantı kayışı olmaktı. Astlardan aldıkları öğreniyi üstlerine aktarırlar, üstlerinden gelen komutları astlarına iletirlerdi. Bir değer yaratmazlar, sadece örgüt-içi öğreni kayışı görevini üstlenirlerdi. Oysa, şimdilerde, öğreni örgütün her düzeyine aynı anda ve neredeyse aynı oranda akmak zorunda. Bilgisayar ağları, bunu çok kolaylaştırabiliyor. Dolayısıyla, yukarıda da belirttiğimiz gibi, öğreniyi denetleyen ve aktaran ara kademelere olan gereksinim kalmamak üzere. Öte yandan, esnek üretim zorunluğu, işletmelerdeki "bilgi emekçileri"nin payını giderek yükseltiyor. Düşünsel (intellectual) sermaye fiziki sermayeyi geride bırakma yolunda. Daha zor bulunan, dolayısıyla daha değerli olmaya başlayan, artık, düşünsel sermaye.

Bu yeni dengeler ortasında üst yöneticinin alışkanlıklarını terketmesi zorunluğu var. Artık, kendisinden beklenen, enerjisini, daha ziyade, yönetimi altında çalışan "bilgi emekçileri"ne ayırması. Eski başarılı yönetici, ilgisini, ağırlıklı olarak, finansmana, denetime yoğunlaştırabilirdi. Sanayi-sonrası toplumunun yöneticisinin başarısı ise mümkün olduğunca çok yetenekli "bilgi emekçisi" istihdam etmeye, bunları motive edebilmeye ve bu bilgi emekçisinin yeteneklerini en fazla ortaya koyabilecekleri kendi tarzları içinde çalışmalarına izin vermeye bağlı.

Öğreniye, zaten, en yakın olanlar da, bu emekçiler; örgütte işlerinin gereklerini herkesten fazla kendileri biliyorlar. O bakımdan, sorun onları denetlemek değil, motive edebilmek. Kredi sarraflığı kadar, belki de, daha fazla insan sarraflığı öne çıkıyor.

Kısacası, öğreni ve bilgi dönüp dolaşıp insana özgü olan etkenleri değere bindiriyor.

4. Ağ tarzı örgütlenme

Son yıllarda, işletmecilik literatürü iletişimin canalıcı bir etkinlik olduğuna ilişkin görüşlerin çok yaygın biçimde dile geldiği alanlar arasına girdi.

Ekonominin geneli içinde öğreni ve iletişimin giderek en önemli etkinlik haline geldiği March Uri Porat'ın 1977'de yayımlanan The Information Economy adlı araştırmasından bu yana biliniyordu. Öğreniye ve iletişime yönelik etkinliklerin gelişmiş Batı ekonomileri bünyesinde toplam katma değer üretiminde en geniş paya sahip, en yüksek kârlılıkla çalışan ve en fazla istihdam sağlayan sektörü oluşturduğu yolundaki bulgular ekonomistler katında geniş yankı bulmaktaydı. Ne var ki, işletmecilik literatürünün iletişimi yönetim uğraşının en temel konusu olarak algılamaya başlaması için 1980'lerin ikinci yarısını beklemek gerekiyordu.

1980'lere kadar egemen olan Taylorist yönetim tarzında işletmeler, esasen, kapalı ve bütünsel bir yapı olarak varsayılmaktaydı. Gerçi her yönetici işletmenin günlük işleyişi içinde karşılaştığı sorunları çözmek üzere resmen tanımlanmış örgüt şemasının gerektirdiğinin çok dışındaki bazı bağlantıları kullanmak ge-

rektiğini kendi deneyimlerinden biliyordu. Ve yine biliyordu ki, her örgüt içinde bir "resmî örgüt şeması", bir de "gayrı resmî (enformel) örgüt şeması" çalışmaktadır.

Resmî örgüt yukardan bakılınca görülene karşılık gelmekteydi. Bu resmî şema yöneticilerin -hiçbir öngörülmezliğe yer bırakmayacak biçimde- emirleri altındakilerin çalışma düzenini örgütleme niyetlerinin izdüşümü niteliğindeydi. Bu örgütlenme manzarası biçimciydi; işlerin götürülmesini genelgelere, mevzuata bağlıyordu. Görevlerin yerine getirilişinde uyulacak yolları önceden sıkı sıkıya tanımlıyordu. Bu iş anlayışında iletişim etkinliği komutların iletilmesi ve uygulanmalarının denetlenmesinden ibaret kalıyordu.

Oysa, yukarının gözüyle bakıldığında görünenin ötesinde çok geniş bir yöre daha bulunmaktaydı ve işletme denilen yapı büyük ölçüde bu yöre içinde deviniyordu. Bu yörenin ya da "gayrı resmî" örgütün farkına varılması için "aşağının gözü" gerekmekteydi. Bir örgüt içinde çalışmış herkesin bildiği gibi, sorumlu olunan görevi tam olarak yerine getirmek için çoğu zaman yukarının dayattığı kuralları görmemezlikten gelmek, resmî hiyerarşiye göre hiçbir ilişki gözetilmemiş mercilerle görüş alışverişinde bulunmak zorunludur.

Her zaman geçerli olmuş olan bu zorunluluk, özellikle 1980'li yıllarla birlikte dünyanın içine girdiği dönüşüm karşısında geleneksel hiyerarşik işletme modelinin teklemeye başlayıp etkisizleşmesiyle daha bir göze çarpar hale gelmiştir. Öte yandan, örgüt sosyolojisi alanında sürdürülen araştırmalar da işletmelerde "gayrı resmî" boyutun neredeyse "resmî" olan kadar önemli olduğunu vurgulamaktaydı (Gozier, 1963; Gozier et Friedberg, 1977; Bernoup, 1985). Örgüt sosyolojisinin bu bulguları dünya sistemindeki dönüşümün dayattıklarıyla örtüşünce işletmecilik uzmanları yeni bir model arayışı içine girdiler.

Bu modele "ağ tarzı model" adı verilebilir. Ağ tarzı modelin işletmeciler tarafından benimsenmesini olanaklı kılanın iletişim alanının geçirdiği teknolojik evrimle yakından ilintili olduğunu gözden uzak tutmamak gerekir.

Bu noktada, teknolojik evrimin özellikle bilgisayarların ağ kurma becerileriyle ilgili yönünü kısaca gözden geçirmekte yarar var.

5. Ağ kurma becerisinin gelişmesi

Düz bilişimden yeni öğreni teknolojilerine (bilişim+telekomünikasyon+iletişim araçları) geçiş epeyi zaman aldı. 50'li yıllarda, bilişimin işleyişi tıpkı bir geleneksel sanayininki gibiydi: Bilişimden yararlanmak isteyen işletme hammaddeyi yani manyetik bantları ya da delikli kartları kendisi satın alır; geleneksel taşıma araçlarına, yani otomobil, vb"ye atlar; bu hammaddeyi "fason" çalışan ve bilişim hizmeti veren kuruluşa götürür, teslim eder. Fason bilişimci kuruluş, işlemleri yapar, bitmiş ürünü iade ederdi. Mekanizma, örneğin bir konfeksiyon sanayiinden farklı değildi.

60'lı yıllarda "teleişlem" devreye girdi. Artık, bir telekomünikasyon şebekesi, müşterinin bilgisayar donanımını fason çalışan bilgisayar işletmesindeki büyük hesaplama merkezine bağlamaktaydı. Veri işlem önceleri "paylaşılan zaman"da, sonra "gerçek zaman"da gerçekleştirilmeye başlamıştı; ama yine de bölümler halinde sürüyordu. Derken, uygulamalar karmaşıklaştı; odaktaki alışverişin debisi ile hızı fazlalaştı.

70'li yıllarda, mini-bilgisayarın ortaya çıkışıyla bilişim "özerkleşti", işletmeler kendi verilerini kendileri işler hale geldiler; veriler aynı birim içinde ya da farklı yerlerde konumlanmış olan çeşitli birimler arasında, ama artık fason çalışan, dıştaki bir bilişim-uzmanı firmaya gönderilmeksizin, işletmenin kendi bünyesinde bilişim uygulamasından geçer oldu.

Bu süreç, kişisel bilgisayarların devreye girmesiyle daha da hızlandı. Kendine yetebilir gibi gözüken işlem kapasitesi yüzünden, kişisel bilgisayarlarla birlikte bir "özel evren"den söz etmek mümkün oldu; o kadar ki "mahrem bilişim" anlamına gelen "privatique" terimi Fransızca'da yaygınlık kazandı. Ama, kısa sürede, kişisel bilgisayarların aralarında bağlantı kurmasının getirdiği kapasite büyüklüğünün farkına varıldı. Kişisel bilgisayarlar da, ağlar kurmaya başladılar.

1990'ların başı yeni bir oluşuma tanık oldu. Bu yeniliği başlatanlar ise, yazılım firmaları. Bilgisayar ağları, bilişim kullanıcılarının öğreniden (enformasyon) yararlanma tarzlarını kökünden etkilediği için yazılımcılar bu yeni yola gidiyorlar. Eski yararlanma tarzında, bir "main-frame" yüzlerce uçbirimin işini denetlerdi; gerçi, uçbirimlerin karşısındaki sıradan işçilere kullandıkları kişisel bilgisayarlar oldukça büyük bir işlem kapasitesi sağlıyordu; ama yine de çalışanların işbirliği ya da öğreni paylaşmaları kolay olmuyordu.

Gerekli olan, ağ kurmaktı. Kişisel bilgisayar ağı kurulduğunda, çalışanlar hem kişisel bilgisayarların özerkliğinin getirdiği avantajdan yararlanabiliyor; hem de öğreni paylaşıyorlardı; ağ, masa-üstü bilgisayarlar ile diğer boydaki bilgisayarlar arasında, hatta main-frame'i de devreye sokarak, kurulabiliyordu. Gelgelelim, bütün bu makineler arasında temel bağlantıları kurmuş olmanın da yetmediği görüldü. İş, donanım uyumluluğu düzeyinde bitmiyordu. Donanım bağlantısından öteye, yazılım bağlantısının mevcudiyeti de aranır oldu.

İşte, yazılım firmalarının bilişimde önde giden ülkelerde başlattığı atılım bu yönde gelişiyor. Makinelerin birbirlerine mesaj iletmelerinin bir adım ötesine geçilmeye gayret gösteriliyor. Örgüt bünyesinde kurulmuş bilgisayar ağı, verimliliği artıracak yönde, çalışanlar arasındaki işbirliğini geliştirecek biçimde düzenleniyor. Bu pekiştirme işini "ağ oluşturucu yazılım"lar (networking software) üstleniyor.

Prefabrike, hazır yazılımlar, artık yetmiyor. Çünkü, bir bilgisayar ağının bünyesinde yeralan farklı farklı donanım ile yazılım arasındaki bütün bileşimlerin üstesinden hazır bir yazılımın gelmesi kolay iş değil. Şirketler, IBM veya diğer markaların ürettiği main-frame'lerinin komutu altında çalışan programlara ve

veri tabanlarına servetler yatırmış durumdalar. Yeni ağların, şirketin elindeki bütün sistemler arasında öğreninin hareket edebilmesini sağlamaları lazım. Daha da önemlisi; müşteriler yeni bilişim olanakları satın alırken, bu yeni olanakların ellerindeki mevcut ağın yeteneklerini mümkün olduğunca artırmasını arzuluyorlar.

Bu talep, yazılım şirketlerinin ABD'deki pazarlama stratejilerini kökünden değiştirmelerine yolaçıyor. Sektörde en gözde iş "hizmet" ve "danışmanlık" olmuş durumda. Hazır yazılım paketlerini raflara sıralayıp beklemek yerine, bütün yazılımcılar, müşteriyi yerinde yokluyorlar; müşteriyle bir çeşit "ortak"lık ilişkisi kuruyorlar. Müşterinin işletmesine programcı ekipleri yolluyorlar; müşterinin ihtiyaçları doğrultusunda yazılım üzerinde ayarlamalar yapıyorlar; farklı programları birbirlerine bağlıyorlar.

Şirketler ise bilgisayar evrenindeki bu beceri artışına paralel olarak kendi bünyelerini yeniden tasarlıyorlar.

Bu bünye yenileştirmelerine ilişkin ilginç bir dizi örneği François Bar ile Michel Borrus'un ortak çalışmalarında (Bar ve Borrus, 1990'dan aktaran Castel, 1990) bulmak mümkün.

Bar dünya ölçeğinde faaliyet gösteren bazı ABD kaynaklı firmaları ele alıyor. Bu firmaların iletişim ağlarını nasıl kullandıklarını inceliyor. Verdiği örneklerin bir tanesi herkesçe bilinen bir firmaya ilişkin: Levi's cinleri (jeans). Levi's firması önce kendi içinde bir ağ gerçekleştirmiş, sonra bu ağı jean üretimiyle ilgili bütün faaliyet kollarını içerecek biçimde yaygınlaştırmış. Amaç, Uzakdoğu'daki düşük ücretlerden kaynaklanan rekabetle başa çıkmak. Ağa dahil olanların yelpazesi modelistlerden, üreticilere, satış mağazalarından depolara uzanıyor. Ağda dolaşım halindeki öğreni sayesinde talebin evrimiyle yeniliklerin devreye sokulmasının elele gitmesi sağlanabiliyor; stokların azaltılması ile ürünlerin dolaşımının uyum içinde seyretmesi düzenlenebiliyor. Bu durumda Levi's'in kurduğu iletişim ağı geleneksel olarak "piyasa koşulları"nın yaptığı işi görüyor; faaliyet dalında süregiden rekabette çok önemli bir silaha dönüşüyor.

Gerek Amerikan yakasında, gerekse Japon yakasında iletişim ağlarının bu tür ticarî kullanımlarına artık sıkça rastlanıyor. Ama sorun bunlarla bitmiyor. İletişim ağlarından çok daha girift biçimde yararlananların sayısı giderek artıyor. Bar, bunlara örnek olarak Hewlett-Packard firmasını gösteriyor. Elektronik malzeme üreten bu firma ABD'deki çeşitli birimlerinde istihdam ettiği kişilerin yüzde 94'ünü (82.000 noktayı) bir bilgi ağına bağlamış. Bütün çalışanların önünde bir bilgisayar var; tüm firmayı biraraya getiren bu ağ bünyesinde günde kişi başına ortalama 90 mesaj düşüyor. Üstelik, buna telefon görüşmeleri, video aracılığıyla yapılan tele-konferanslar, dosyaların iletimi de dahil değil.

Bu boyutlarıyla bilgisayar ağının firmanın ikincil bir unsuru olmaktan çıkmış olduğu görülüyor. Hewlett-Packard'ın Genel Müdürü ABD, Japonya ve Avrupa'da oturan 140 uzmanı içeren bir araştırma olduğunda sorumluların ağ aracılığıyla

anında uyarıldığını, böylece gerekli insan ve malzeme gücünün derhal devreye sokulmasının mümkün olabildiğini belirtiyor. Bilgisayar ağı artık sadece bir üretkenlik faktörü olmaktan öteye projenin canalıcı unsuru olmuştur, diye ekliyor.

Hewlett-Packard tipi firmalarda gözlenen bir gerçek var. Bunlar kârlılığı katma-değerlerinin ve becerilerinin en yüksek olduğu dallarda arıyorlar: Yani gelişkin yazılımlarda; teknolojilerde; malzemeyi biraraya getirme süreçlerinde kalite kontrolunda. Geriye kalan, ama üretimin esas geniş kısmını oluşturan en geniş insan gücü ve malzemeye gerek gösteren faaliyetleri firmanın ana bünyesi dışına kaydırıyorlar. Bir dizi taşaron kuruluşa bırakıyorlar. Gerçi bu taşaron kuruluşların işleyişlerinin kendi koydukları kurallara uymalarını şart koşuyor, onları kendi usulleri konusunda eğitiyorlar ama yine de ana gövdenin dışında kalmalarını tercih ediyorlar. Bu yeni örgütlenme modelinde bilgisayar ağı başlıca eşgüdüm aracı oluyor.

Ağ tarzı örgütlenme konusunda son derece dikkate değer bir başka örnek ise doğrudan firma bazında değil de, aynı coğrafi bölge içinde yeralan bir dizi kuruluş bazındaki gelişmelere işaret ediyor. Sözkonusu bölge İtalya'daki Toscana bölgesidir.

İtalya'nın Toscana bölgesinde bulunan Prato kentindeki örgütlenme sıkça başvurulan örneklerdendir. Prato yüzyıllardır yünlü kumaş konusunda uzmanlaşmış bir kenttir. 200.000 sakini olan Prato'da yaşayan 60.000 faal nüfus büyük çoğunluğu yünlü kumaş üzerine çalışan 16.000 işletmeye dağılmış durumdadır. Ama bu dağınıklığa karşın, Prato İtalya'nın toplam tekstil ihracatının % 25'ini tek başına üstlenmektedir. Sanayide istihdamın % 80'nini küçük, hiyerarşik katılıktan uzak, çalışanları arasında "gayrı resmî" ilişkilerin ağır bastığı işletmeler sağlamaktadır. Prato'lu ihracatçılar pazarlayacakları yünlüleri, dokumacı işletmelere sipariş etmekte; dokumacılar yünlü iplik tarama konusunda uzmanlaşmış işletmelere bu siparişler doğrultusunda kendi taleplerini aktarmaktadırlar. Bu işleyişte özgün olan yön, bütün bu ilişkilerin Prato Endüstri Birliği tarafından eşgüdümlendirilmesidir. Bütün bu küçük atölyeler Birliğin yönettiği gelişkin bir bilgisayar ağıyla birbirlerine bağlanmış durumdadırlar. Her an kentteki üretim kapasitesinin ne kadarının yeni talepleri karşılamak üzere seferber edilmeye müsait olduğunu bu âğla izlemek mümkün olmaktadır. Bir yandan rekabet sürdürülürken bir yandan da işbirliği içinde çalışılmaktadır.

"Ağ tarzı işletme modeli"nin Öne çıkmasında esin kaynağı olmuş bir diğer örnek ise Japon firmalarının benimsediği ve piramitsel bir örgütlenmeden çok, karmaşık bir örgüyü andıran yapıdır (Ferguson, 1990; Banoille ve Chanaron, 1990).

Ağ tarzı işletmeciliğin temel özelliklerinin bir dökümü yapılabilir mi?

Merkeziyetçi ve hiyerarşiye öncelik veren yönetimin karşıt kutbunda duran ağ tarzı yönetimin beş temel özelliği var (Landier, 1951,107-156).

1. Bir ağ, işletme üyeleri arasındaki güçlü ilişkiler üzerine kuruludur. Bu ilişkiler

düz iş ilişkilerinin Ötesinde bir niteliğe sahiptir; kişilerarası, bazen ortak hedeflerin paylaşılmasından, bazen geçmişte birlikte zor anların atlatılmış olmasından ileri gelen bir güven boyutunu içermektedir. Kişilerarası bu ilişkiler kurumsal mantığın çerçevesinin dışına taşmaktadır. Zaten, ağ ortamında, bütünün üretkenliği, ağa dahil olan kişilerin becerilerinin toplamından ziyade kişilerarası ilişkilerin kalitesine ve zenginliğine bağlıdır. İletişim yeteneği, ağ ortamında, teknik bilgiden daha değerlidir.

2. Ağ tarzı bir iş götürme anlayışının egemen olduğu ortamlarda kişilerarası ilişkiler "gayrı resmî" niteliktedir. Mevzuatların çizdiği, kuralların belirlediği, komutların harekete getirdiği ilişki türünde değildirler; karşılıklı güven üzerine bina edilmiş ve tercih edilmiş işbirliği biçimindedirler. Bu, elbette, kuralsızlık anlamına gelmez. Tersine, kurallara büyük gereksinme vardır; ne var ki kurallar yukardan dayatılmaz; ağın üyeleri tarafından ilişki içinde üretilir ve geliştirilirler. Bu kurallar "hukukî" değil, daha çok ahlakîdirler.

3. Ağ tarzında örgütlenmiş bir işletme bünyesindeki ilişkiler hiyerarşik değildir. Ağ özerk ve bağımsız birimleri biraraya getirmektedir. Bu nedenle, ağ içinde kârarı tek bir merkez almaz; ne kadar birim varsa o kadar karar mercii var demektir. Ağı oluşturan birimler birbirinin tıpatıp aynı özelliklere sahip olmaktan çok, farklı işlev ve becerilere sahiptirler. Zaten bir hiyerarşi varsa, bu yapının bütününün içerdiği işlevler arasındadır, üyeler arasında değil.

4. Ağın bünyesinde hiyerarşi bulunmaması sonuçta tam bir karmaşaya yolaçmaz; çünkü "bir kendi kendini düzenleme" süreci sözkonusudur. Ağ üyelerinden birinde bir diğer üyenin üzerinde anlaşılmış usullere uymadığına ilişkin izlenim doğarsa bu izlenimini ağın öbür üyelerine de aktaracağından usulleri çiğneyen kimse dışlanma riskiyle karşı karşıyadır.

5. Bir ağ evrilmeye yatkın özelliktedir ve açık yapıdadır. Ağın iç etkileşimi sırasında edindiği deneyimin ışığında ilişki kuralları da değişmektedir. Çevresine açık olduğundan kendisini geliştirme şansını elinde tutmaktadır, ama beri yandan da kemikleşip etkisizleşme tehlikesiyle yüz yüzedir. Ağ, üye kompozisyonu bakımından da açıktır. Bir taraftan yeni üyeler bünyeye dahil olurken, kimi eski üyelerin varlığı yavaş yavaş hissedilmez hale gelebilir.

Böylesi bir örgütlenme tarzının gereksinim duyacağı en önemli becerinin iletişim becerisi olduğu açıktır.

Sonuç

Dünya ekonomik sistemindeki gelişmeler yeni iletişim teknolojileri ile birleşince yüzyılın ilk çeyreğinden bu yana uygulanagelen Taylorist emek süreci, artan rekabet ortamında, yetersiz kalmaya başladı. İşletmelerin bütün etkinliklerinde -bu arada üretim sürecinde de- öğreni ile bilgiyi Öneme bindiren ve esnekliğe ağırlık veren yeni bir örgütlenme anlayışına yönelik arayışlar su yüzüne çıktı. Bu oluşumlara

bağlı olarak genelgeçer yönetim tarzının da gözden geçirilmesi aşamasına gelindi.

İşletmecilik literatürü, büyük oranda Japon işletmelerindeki uygulamalardan esinlenerek yeni bir modeli tarif etmeye çalışıyor. Bu model, gerçi, henüz yaygınlık kazanmış değil. Ama göstergeler bu modelin maya tutmakta olduğuna ilişkin ciddi ipuçları veriyor. Olması gerekenden söz eden bu "ağ tarzı örgüt modeli" kendi dilini inşa ederken, dağarcığını kurarken, birtakım metaforlara başvururken, büyük ölçüde, iletişim alanındaki gelişmelere gönderme yapıyor; iletişim dünyasından türeyen "ethos" ile yakınlık kuruyor.

"Ağ tarzı örgüt modeli" iletişim araştırmaları, işletmecilik ve örgüt sosyolojisinin ilk ciddi randevusunun bir diğer adını oluşturuyor.

KAYNAKÇA

Banville, Etienne de Chanaron, Jean-Jacques (1990) "Les relations d'apprivisionnement" J. M. Jacot, der. *Du Fordisme au Toyotisme. Les voies de la modernisation du systeme automobile en France et au Japon,* Paris: Commissariat Général du Plan, La Documentation Française.

Bar, François ve Borrus, Michel (1990), "De l'accés public aux connection privés", *Réseaux41* (Mayıs).

Bemoux, Philippe (1985), *Sociologie des organisations.* Paris: Le Seuil.

Castel, François du (1990), "Technique et éthique: autopsie d'un réseau de communication", *Réseaux* 43 (Eylül-Ekim): 127-134.

Castells, Manuel (1984), *Towards the Informational City?* Berkeley: University of California, teksir.

Coriat, Benjamin (1990), *L'atehér et le robot.* Paris: Christian Bourgois.

Crozier, Michel (1963), *Le phénoméne bureaucratique.* Paris: Le Seuil.

Crozier, Michel (1990), *L'entreprise a l'écouté. Apprendre le management post-industriel.* Paris: Inter Editions.

Crozier, Michel ve Friedberg, Erhard (1977), *L'acteur et le systéme.* Paris: Le Seuil.

Drucker, Peter (1988), "The Corning of the New Organization", *Dialogue* 82:2-7.

Dumartin, Sylvie ve Marchand, Olivier (1991), "1988-1990: 700.000 eréations d'emplois, 300.000 chomeurs en moins", *Economie et statistique 249:* 25-37.

Ferguson, Charles H. (1990), "Computers-Keiretsu and the Corning of the U.S.", *Harvard Business Review* (Haziran-Ağustos)O 55-70.

Hout, Thomas: Porter, Michael; Rudden, Eileen (1982), "How Global Companies Win Out", Harvard Business Review (Eylül-Ekim): 98-108.

Joffre, Patrick (1989), "Sogo-shosha", Patrick Joffre, der. *Encylopédie de gestion.* Paris: Economica.

Landier, Hubert (1991), *Vers l'entreprise intelligente.* Paris: Calmann-Lévy.

Piore, Michel ve Sabel, Charles (1984), *The Second Industrial Debate?* New York: Basic Books.

Porat, Mare Uri (1977), *The Information Economy.* Washington: U.S. Department of Commerce, Office of Telecommunications Special Publication 77-12 (1).

Porter, Michael (1986), *Competition in Global Industries.* Boston: Harvard Business Press.

Reich, Robert B. (1990), "Who is US?" *Harvard Business Review* (Ocak-Şubat): 53-64.

Ritaine, Evelyne (1989), "La modernité localiseé?", *Revue française de science politigue* (Nisan): 154-177.

Uğur, Aydın (1989a), "Bir Büyük Sıçrama: İletişim Teknolojileri ve İki Büyük İddia: 'İletişim Devrimi' ile 'Bilgi Toplumu', *1989 Sanayi Kongresi Bildirileri.* Ankara: TMMOB Yay.

Uğur Aydın (1989b), "Veri < öğreni < Bilgi < Bilgelik", *Computer world Monitör* 4 (27 Kasım).

Uğur, Aydın (1993), "Japon Işçisi=Öğreni+Öneri", *Computer world Monitör* 162 (11 Ocak).

Williams, Karel; Cutler, Tony; Williams, John (1987), "The End of Mass Production", *Economy and Society* 16 (3): 405-439.

Wriston, Walter B. (1990), "The State of American Management", *Harvard Business Review* (Ocak-Şubat).

Yentürk, Nurhan (1993), "Post-Fordist Gelişmeler ve Dünya iktisadî İşbölümünün Geleceği", *Toplum ve Bilim'in* bu sayısındaki makale.

"Astronomi Tarihi'nden "Milletlerin Zenginliği"ne A. Smith'de yanılma faktörü

*A. Dinç Alada**

I

Çağdaş iktisadi düşünce tarihçilerinden T.W.Hutchison, "şayet, Boisguilbert, Cantillon ve özellikle Condillac'ın fikirleri İngiliz klasik düşünce sistemi tarafından tamamen gözardı edilmeseydi; mükemmel bilgi ve (geleceğe ait tüm) bekleyişlerin doğru olarak gerçekleştiği varsayımları üzerinde bu derece yoğunlaşılmasaydı; Cliffe Leslie, Keynes, Shackle ve diğerlerinin protestoları gereksiz olur, yirminci yüzyılın dengesizlikleri ve dalgalanmaları karşısında iktisat teorisi daha elverişli bir şekilde donatılırdı" (Hutchison, 1988:380-1) demektedir.

Hutchison'ın bu tesbitine hiç dokunmadan A.Smith'in Astronomi Tarihi[1] adlı eserinin de günümüze ulaşan iktisat teorilerinin şekillenmesinde ihmal edilmiş olduğunu söyleyebiliriz[2]. Bugün bu esere geri dönülmesini[3] iktisadi düşünce tarihinin gizli kalmış derinliklerini aydınlatmaya çalışan bilimsel bir meraktan

(*) Dr. A.Dinç Alada, İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde öğretim üyesidir.

1 *The Principles which Lead and Direct Philosophical Enquiries: Illustrated by the History of Astronomy* Smith'in ölümünden sonra 1795 tarihinde yayımlanmasına rağmen, 1750'li yıllarda kaleme alındığı tüm yazarlarca kabul görmektedir. Bkz. Thomson (1984:324); Heilbroner (1986:15); Campbell (1971: 32n). Smith'in bu çalışması üzerinde hassasiyetle durduğu bilinmektedir. Nitekim, Smith, yakında öleceği düşüncesiyle D.Hume'a yazdığı 16 Nisan 1773 tarihli, küçük bir vasiyetnameye benzeyen mektubunda bu gençlik çalışmasının açığa çıkmasını ve değerlendirilmesini istemektedir (Mossner -Ross, 1987:168).

2 *Astronomi Tarihinde* önerilen çerçevenin modern iktisatta sadece Schumpeter tarafından gelişme teorisinin inşaasında kullanıldığı ileri sürülebilir. Bkz. (Schumpeter, 1961: 64-102).

3 Günümüzde *Astronomi Tarihim* yeniden değerlendiren çalışmalardan bazıları şunlardır: Skinner (1985); Skinner-Raphael (1982); Campbell (1971). Veblen'in *"Place of Science in Modern Civilization"* ile *"Idle Curiosity"* adlı eserleri ile Astronomi Tarihi arasında benzerlikler bulan bir çalışma için bkz. Sobel (1984).

ziyade iktisadın soyutlama krizinin (Hutchison, 1977:62-97) aşılmasında bir yol arayışı olarak düşünmek gerekir. Nitekim eser incelendiğinde teorileri geliştiren bilimadamının zihninde ve insan davranışının sosyal hayat içinde şekillenişinde yanılma ya da belirsizlik faktörünün ağırlıklı bir öneme sahip olduğu görülmektedir[4]. Smith, yanılma unsurunun bireyin zihnine, önceden hiç beklenmeyen bir şok ya da *sürpriz* duygusu ile girdiğini, bu şaşırma anını, bireyin zihinsel dengesini yeniden kurmaya çabaladığı, yaptığı hatanın sebebini araştıran *sorgulama* sürecinin izlediğini saptamakta ve zihin huzurunun yeniden tesis edilmesi ve kâinata beslenen *hayranlık* duygusu ile tamamlanan davranışsal şemayı irdelemektedir.

Böylesi bir davranışsal şema sözgelimi risk unsurunun girişimcinin zihninde yer eden *a priori* özelliği yerine, önceden öngörülemeyen ve bireyin zihninde daha evvel hiç bulunmayan ya da hiç düşünmediği bir şekilde oluşan olaylar dizisi, ki Smith buna "olağan dışı olaylar" (1982a: 49) demektir, *a posteriori bir* sürpriz ve beraberinde bilgisizliği bireyin zihnine yerleştirmektedir. İnsanın zihninde kurduğu düşünsel çerçevenin yanılgıya uğrayabilirliği Smith'i bilginin gelişim sürecinde insan iradesinin asgarî bir düzeyde rol oynadığı düşüncesine götürmektedir (Thomson, 1984: 327).

Aşağıda, Smith'in *Astronomi Tarihi* eserinin başlangıcında geliştirdiği bu özgün çerçeveyi sırasıyla, bilim felsefesine, iktisadi hayata ve iktisadi kurumların oluşumuna bilinçli olarak nasıl uyarladığı ele alınacaktır. İlk bölümde, Smith'e göre felsefenin bir ihtiyaçtan ziyade insanın kâinatı algılayışı ve buna göre kendi hayatını tanzim ederken uğradığı hayal kırıklığı neticesinde doğduğu ele alınırken taslağı çizilen bu bakışın Popper'in bilimsel keşiflerin mantığı ile bir dizi benzerliklerini tesbit etmek mümkün olacaktır.

İkinci bölümde, Smith'in bütün bilimler için düşündüğü taslağın özel olarak iktisat bilimine uyarlanışı üzerinde durulacaktır. Hareket noktası olarak Smith'in ele aldığı 'görünmez el'in insanın iktisat ve ahlâk dünyasındaki davranış ve eylemlerinin neticelerini açığa çıkaran doğal bir uyarı sistemi olduğu, aynı zamanda, tek tek bireylerin davranış ve tutumlarını toplumsal menfaate taşıdığı fikri üzerinde durulacaktır.

Üçüncü bölümde ise, Smith'in ticaretin gelişmesi, rekabet, para ve piyasa gibi iktisadî kurumların oluşumunda, insanın davranış düzeyinde uğradığı bu hayal kırıklıklarının bu süreci oluşturmada oynadığı rolü ve kurumların ortaya çıkışıyla belirsizliğe cevap kanallarının teşekkül etmesi ile yeniden başlangıçta ele alınan sürpriz, şaşırma, yenilenme ve hayranlık duygularının birleşimiyle oluşan davranışsal çerçeveye ulaşıldığı görülecektir.

4 Cf., Skinner - Raphael (1982:15).

II

Smith, *Felsefi Araştırmalara Yol Gösteren ve Yön Veren tikelerin Astronomi Tarihi ile İzahı* adlı eserinin başlangıç bölümünde, Locke, Hume ve Berkeley'in açtığı çizgide insan zihninin hadiseler karşısında hiç şekillenişine dair sistematik bir çerçeve çizmiştir. Bu çerçeve nedir? Bilim felsefesine katkı boyutu nerededir?

Smith'in bilime bakışı irdelendiğinde iki farklı yöntem dikkati çekmektedir. İlki, Newton'un fizik kuramını moral felsefeye tatbik etmek isteyen *model-inşa yöntemini* (Hollander, 1984:691) benimseyen yaklaşımdır. Nitekim Smith, "kanıtlanmış veya kanıtlanmamış ilkelerden yola çıkarak, çeşitli olguları aynı zincirin halkaları olarak biraraya getirip açıklama" (Blaug, 1980: 56-7)[5] yöntemini izlemektedir. Ancak *Astronomi Tarihi* dikkatle tetkik edildiğinde Smith'in sonraki çalışmalarının teorik çerçevesinin çizilmesini sağlayan bu yöntem yanında, sosyal bilimcinin konusunu teşkil eden insan davranışını harekete geçiren zihinsel muhakemenin mantığı ya da metodolojisi üzerinde tesbitlerde bulunmuştur[6]. Bu anlamıyla Smith'in, *teorinin* kullanılması veya *yoğurulmasında* Newton'un metodundan çok uzak bir noktada bulunduğu anlaşılmaktadır (Hollander, 1984:691).

Smith'in 1750'li yıllarda yazdığı eserinde çizdiği davranışsal çerçevenin ilk aşaması insan zihninin belirli bir andaki denge durumudur. Smith bu zihinsel dengeyi insanın peşinde olduğu "huzur, sükûn ortamı" (1982a: 197) olarak ifade etmektedir. Bilimin gelişmesinden ticaretin büyümesine 'sükûn' ortamının gerekli koşul olduğunu düşünmektedir. Hukuk, düzen ve güvenlikle ifade edilebilen denge ya da istikrar halinde Smith bireysel firmaların gelişeceğine, sadece merak için bile olsa yeniliklerin gün ışığına çıkacağına inanmaktadır (Spengler, 1975:392), (Campbell, 1971:33).

İkinci aşama, insanın zihinsel dengesinin daha önceden hiç tasavvur edilemediği bir şekilde sürpriz ya da şok etkisi ile "yıkılması, dağılmasıdır" (Smith, 1982a: 35). Zihin dengesi bir kere dağıldığına artık başlangıçtaki "sükûna geri dönmek imkânsızdır" (1982a: 34). Böylece, insanın zihinsel dengesinde hiç yeri olmayan sürpriz faktörü ile bugüne ve geleceğe dönük "akıl yürütme mantığı geçici olarak ortadan kalkar" (1982a: 35). İnsan zihninde beklenmedik bir hadise ile ortaya çıkan fasıla, Smith'in zaman boyutuna, dünden bugüne, bugünden yarına sürüp giden sürekli ve sonsuz sayıda bölünebilir bir değişken olarak bakmadığını, bu konuda Berkeley'in zamanın izafiliği fikrini izlediğini göstermektedir. Zira Berkeley'e göre "zaman değil süre sonsuz sayıda dilime ayrılabilir", "zaman bir duygu olduğu için sadece (insan) zihni içinde yer alır", "birbirini izleyen fikirler silsilesidir zaman"

5 Zikreden Buğra (1989: 47). Bir yazara göre, "Smith ve takipçileri, Newton'un sisteminde, aslında, Kartezyen bakış açılarının teyit edildiğini, yani evrenin temelinde mukayese edilmez bir düzen, uyum ve güzellik bulunduğunu, görmektedirler" (Mini, 1974:88). Tersi bir görüş için bkz. D.Pokorny (1978: 39n.)

6 Cf., Hollander (1984: 681).

(Berkeley, 1948: 1.9). Acaba 'birbirini izleyen fikirler silsilesi', Smith'in çizdiği zihinsel denge ile başlayan sürpriz duygusuyla beraber gelecek görüntüsü tamamen ortadan kalkan ve bir adım ötede yeniden dengeye giden zihinsel halin keşfi ile devam eden tabloyu hatırlatmıyor mu? Zaman boyutunun insan zihninde daralması, durması, genleşmesini gösteren böylesi bir tablodan hareket eden Smith'in bilimlerin izah etmeye çalıştığı hayat içerisindeki denge ile birlikte tahmin edilemeyen nesne ve hadiselerin insan mikrokozmozuna tesir ettiği ve yön verdiği fikrini ele alması, onu "bilimsel izahın hakikatin dosdoğru bir ifadesi olmadığı" (Campbell, 1971: 35) düşüncesine götürmektedir.

Smith, insan zihninde hiç beklenmedik bir unsur olarak sürpriz etkisi yapan hadise veya görüntülerin niçin ortaya çıktığını *Astronomi Tarihi'nde* ele almamış olmakla birlikte *Ahlaki Duygular Teorisinde* bu sorunun cevabını bulmak mümkündür. Zira sürpriz etkisi ile ortaya çıkan belirsizliğin neden ortaya çıktığı sorusu ancak Smith'in metafizik düşünce ile örülü ahlâk teorisine başvurmakla cevaplanabilir:

"...yanılma (duygusu) insanoğlunun çalışma gayretini sürekli olarak hareket halinde tutar, geliştirir" (Smith, 1982b: 183).

Smith'in taslağını çizdiği, bilimler için anahtar olan davranışsal çerçevenin üçüncü aşamasında, zihinsel dengenin yeniden kurulması için, ortaya çıkan sürpriz ile geleceğe dönük davranış normunu kaybeden insanın en azından başlangıçtaki dengeye yeniden dönme çabası ele alınmaktadır. Burada dikkat edileceği gibi başlangıçtaki denge noktası T1 ile beklenmeyen hadisenin vuku bulmasıyla içine girilen belirsizlik anı T2 arasında doldurulması, tamamlanması icap eden bir 'boşluk' ortaya çıkmıştır[7]. Daha önceden hiç tahmin etmediği hadisenin belirmesiyle o andan itibaren geleceğe yönelik tahayyül etme gücü ortadan kalkan (Smith, 1982a: 44) insanın bu "boşluğu doldurmak" (Smith, 1982a: 42), yeniden zihinsel dengesini tesis etmek için kopan halkayı tamamen olmasa bile kısmen keşfetmesi gerekmektedir. Zira Smith'e göre sebep-sonuç zincirinde sürpriz duygusu ile 'kopan halkanın' keşfedilmesi çok nadirdir (Smith, 1982a: 42). Bu noktada Smith, Hume'un ortaya koyduğu 'tümevarım problemini' işliyor görünmektedir. David Hume, geçmiş ile gelecek arasındaki nedensel uyumluluğu sağlayacağı umulan ihtimali hesaplamanın sınırlarına dikkati çektikten sonra, gözlemlenemeyecek nesne ve hadiseleri gözlemlenebilir olanlardan çıkarsamayı öneren tümevarım metodunun sorununa işaret etmişti. Geçmiş ile gelecek zamanı teşkil eden farklı iki zaman dilimin arasındaki mutlak uyumun hiçbir zaman kanıtlanamayacağını ileri süren[8] Hume'a göre, deney ve gözlemlerin sıklığına ve çokluğuna bakarak geleceğin tıpkı geçmiş gibi olacağını varsaymak mantıksal

7 Cf., Smith (1985:100).

8 D.Hume, *An Abstract of a Book Lately Published Entitled a Treatise of Human Nature*(1740), Keynes, J.M. ve P. Sraffa (der.), 1938,15'den aktaran Popper (1980:369).

değil psikolojik bir boyut içerir. Çünkü, "gelecek olayları gözlemleyenleyiz" (Magee, 1982: 18-9).

Ancak David Hume'da geçmiş ile gelecek arasındaki boşluğun geleceğe ait bir bilgi noksanlığından kaynaklanıyor olmasına rağmen, Smith bu noktada belagat hocası Lord Kames'den de farklı olarak boşluğun, insanın zihninde taşıdığı bugüne ve geleceğe dair beklenti ve tahminlerinden oluşan bilgi seti içinde hiç yeri olmayan bir hadise ile ortaya çıktığını vurgulaması, onun, bu sebep-sonuç halkasındaki tıkanıklığa *a posteriori* bir yaklaşımla eğildiğini göstermektedir. Lord Kames (Home) ise "geçmiş ile gelecek olaylar arasında sürekliliğin akıl veya deney ile sağlanamayacağı kabul edilirse geriye sadece sezgilerimiz kalır" (1758: 239) diyerek bu soruna *a priori yöntem* ile çözüm aramaktadır. Ancak *a piori* yöntemin sözü edilen 'eksik halkayı' tamamlayacağını söyleyebilmek mümkün değildir. İnsanın tahayyül gücünü ortadan kaldıran ve bugün ile gelecek için akılcı karar alma eylemini durduran 'şok hadise' o an için *a priori* bir sezgisel sürecin de hareket alanını daraltır. Tamamen bireysel olan ve insanın zihinsel sürecinde yer alan bu hadise şayet sezilebilseydi, zaten sezen birey için mevcut olmazdı; dolayısıyla, sezgisel yeteneğin 'eksik halka'yı *a priori* ortadan kaldırması mümkün olmamaktadır. Bu anlamıyla Smith'in *a posteriori* yaklaşımı hocası (Stewart, 1982: 272) Lord Kames'den daha gerçekçidir.

Smith 'şok hadise' ile insanın zihninde bir boşluk oluştuğunu ileri sürdükten sonra bu negatif uyarıcının aynı zamanda insanın zihninde yeniden dengeyi kurmak için gayretini kamçılayacağını ve bu faktörün bir yenilik ve keşif etkisini de pekâlâ gösterebileceğini ifade etmektedir (Smith, 1982a: 45-6). İşte, felsefe bu 'kaybolan halka'nın keşfi için sürpriz hadisenin uyarıcı etkisi ile insan hayatında ve akıl yürüten bilimadamının teori dünyasında yer almaktadır. Bu yaklaşım d'Alembert'in bilimsel keşif ve mantığını ihtiyaç ve kullanım zorunluluğuna bağlayan düşüncesinden tamamen farklıdır (Wightman, 1982:10-11).

Beklenmeyen bir unsur olarak ortaya çıkan sürpriz ya da hayal kırıklığı duygusu Smith'e göre bilimsel keşif merakını da beraberinde getirmektedir. Zira bilimadamı Popperyen anlamda kendi içinde doğrularla kapalı bir dünya oluşturmazsa, kurduğu veya kurmaya çalıştığı teori benzeri spekülatif yaklaşımların gerçek olaylarla çatışması zihninde ilk etapta karmaşa meydana getirecek; bu karmaşa bilimsel merak yanında zihnini hayat karşısında ayakta tutabilme, zihnini teskin etme çabası onu ister istemez keşif yapmaya, yeni önermeler sunmaya itecektir. Dikkat edileceği gibi bu sürecin Kuhncu bilim sosyolojisi ile de bir paralelliği bulunmaktadır[9]. Bilim adamının sürekli değişmeye açık tuttuğu teorik çerçevesinin "yanlışlanabilirliği" (Popper, 1980:42), mutlak bilgiye ulaşmasının imkânsızlığını da göstermektedir[10]. Smith'in önerdiği davranışsal çerçevede bilgi değil *a posteriori*

9 Cf., Skinner-Raphael (1982:15) ve O'Brien (1979:142).

10 "Smith, nihaî, yerinden oynatılmaz hakikate ulaşmayı amaçlamıyor, bilgi sistemlerinin evrimine inanıyordu" (O'Brien, 1976:135).

bilgisizlik bilimsel keşif merakını harekete geçirmektedir.

Şok ya da sürpriz hadisesi ile bilimadamının veya insanın geleceğe bakışında kopan halkanın yeniden keşfi ya da zihnin yeniden dengeye dönüş sürecinde 'toplanma anı', insanın görünmeyene ait metafizik bilgiye ihtiyaç duyduğu andır (Smith, 1982a: 42). Bu noktada Smith'e göre insan efsanelerden inançlara uzanan her türlü spekülatif ve bilim-ötesi düşünceyi devreye sokarak hayatın denge işaretini arar. Yine Smith'e göre "adet ve gelenekler acı ve zevkin taşkınlığını hafifletmektedir" (1982a: 37). Bu noktada Smith'in, Popperyen anlamda spekülatif düşüncenin, soyutun inşasında önemli yeri olduğu fikrini öngördüğünü ifade edebiliriz[11].

"bütün bilgi zihnimizin içindeki maceranın bilgisi haline geliyor. Bu subjektif temel üzerinde herhangi bir objektif teori inşa etmek mümkün olamaz: kâinat benim düşüncelerim, rüyalarım" (Popper, 1983: 82) diyen Popper'in, Smith'in iki yüzyıl öncesinden seslenişine kulak verdiğini söyleyebilir miyiz?

Newton'un bilim yöntemini kullanan Smith'in, kurduğu çerçeve ile aynı zamanda Einstein'la açılan yeni çağın ilk habercilerinden biri[12] olduğu ileri sürülebilir. İnsanın karşılaştığı beklenmeyen hadiselerle, zaman ufkunun zihin içinde değiştiğini düşünen bir çerçeve çizerek Newton'un zamanı bağımsız ve mutlak bir değişken olarak ele alan yaklaşımından uzaklaşmıştır[13]. Diğeri ise bilimin konusu olan hadiseyi insan zihninde incelemesi, onu, Newton'un yerçekimini objektif bir hakikat olarak gören düşüncesinden çok uzak bir noktaya götürmüştür[14].

Smith'in düşünce çerçevesinin son halkası onun ahlâk felsefesi ile yakından ilgilidir: Şaşırma ve hayret duygusu ile zihin huzuru bozulan insanın bu yanılma faktörü ile birlikte, iç sükûnetini yeniden ararken keşif ve yeniliğin kapısını aralaması veya en azından bu sükûnete yeniden kavuşması onun kâinata beslediği hayranlık duygusunu arttırmaktadır. Bu duygu insanın kâinata aidiyetini pekiştirmektedir.

III

Smith'in *Astronomi Tarihi'nin* başlangıcında çizdiği ve bilimler için anahtar çerçeve olabileceğini düşündüğü yaklaşım izlendiğinde, iktisadî hayatta gelişme veya yeniliklerin iki ayrı temel koşula bağlı olarak ortaya çıktığı ileri sürülebilir. İlki, insan hayatının her safhasında gelişme ya da yeniliklerin adalet, istikrar ve güven or-

11 Cf., Skinner (1984:745).

12 Bir diğeri Popper'e göre Berkeley'dir. Bkz. Popper (1972).

13 Zamanın bu tür yorumlanışı için bkz. Goldstein (1981: 91-2). Çözülme devri insanının zamana bakışını yorumlarken, "uzun vadeli hesapları daima boşa çıkaran emniyetsizlik faktörü, bütün bu amillerin daralttıkları zaman çerçevesi(nden)" söz açan S.F.Ülgener aynı bakış açısına değişik bir noktadan ulaşıyordu (1981: 68).

14 Cf., Skinner-Raphael (1982:19,21); Blaug (1980:57).

tamında, yani insanların zihinsel dengelerini buldukları ortamda yeşerdiği önerisidir[15]. Bu koşul Smith'den çok sonraları Max Weber tarafından da öne sürülmüştür. Weber, iktisadi gelişmenin kalıcı olabilmesinin koşullarından biri olarak öngörülebilirliğin sağlanmasını düşünmektedir[16]. Weber'e göre, "bu önkoşul kapitalist akliliğin ancak asgari bir iktisadi görüş ufku içinde serpilip gelişeceğine işaret eder... Girişimcilerin değerlendirme ufkunu mümkün olduğu kadar uzun tutmaları için üretim, tüketim gibi iktisat-içi verilerden önce, iktisadi faaliyeti belirleyen kurumsal çerçeveyi oluşturan verilerde istikrar gerekir" (İnsel, 1991: 19). İkincisi ise, bilimsel keşif veya iktisadi hayattaki yeniliklerin insanın *zihninde* kurduğu ile hakikatin uyumsuzluğundan ortaya çıkan yanılgı neticesinde oluştuğu düşüncesidir. İnsanın iktisat-içi olsun iktisat-dışı olsun, önceden hiç tahayyül etmediği bir faktörün etkisiyle uğradığı şaşkınlık ve hayret duygusu ile bozulan zihinsel dengesini yeniden kurmaya, içinde bulunduğu şartları düzeltme isteği ile gösterdiği gayret, Smith'e göre, işbölümü yoluyla servet birikiminin, yeniliklerin habercisidir (Kregel, 1990:89-90). Her iki yaklaşımda da görülen zihinsel denge ya da dengeye yönelme eğiliminin varlığı ya da sürekliliği iktisadî yeniliklerin ve gelişmenin bir önkoşuludur.

Bu iki önkoşul bize göstermektedir ki, Smith'in analizlerinde bir atıf noktası olarak ele almak istediği ideal tipolojisi, neoklasik iktisadın geleceği ve bugünü mükemmel olarak öngörerek tercihlerini rasyonel olarak gerçekleştiren iktisadî insanından çok farklıdır. Bu fark Smith'in ele aldığı bireyin yanılma ya da hata yapma eğilimini her an içinde taşımasından kaynaklanmaktadır.

Smith iktisadi hayatta iki temel motifin insan davranışında önemli rol oynadığını göstermektedir. İlki, *Milletlerin Zenginliği'*nde ele aldığı, bireyin servetini arttırmak ve daha iyi şartlarda hayatını sürdürmek için kendi menfaati peşinde koşması; diğeri ise *Ahlaki Duygular Teorisi'nde* belirlenen, bireyin eylemlerinin üçüncü şahıslar üzerindeki tesirlerini dikkate alan kendi vicdanının sesini dinleyerek davranışlarının sınırını çizerek, davranışlarında tarafsız bir yargıç gibi hareket etmesi ve zihin huzuru ile güven duygusunu arttırmak istemesidir. Bu ilk bakışta çelişkili gibi duran iki temel davranış motifi Smith'in her iki eserinde de ele almak istediği ideal tipin birbirlerini tamamlayan cepheleridir[17].

"fazilet ve servete giden yol... birçok durumda hemen hemen aynıdır" (Smith, 1982b: 63).

Smith'in ele aldığı ideal tipin ayırıcı özelliği, belirsizlik ve yanılgı karşısında takındığı tutumun *aktif olmasında* aranabilir. Bu ideal tipolojisinin belirsizliğe cevap kanallarını arayıp bulması, tutumluluğu ve uzak görüşlülüğü, kazancının

15 Bireyler için istikrar ve hukuksal güven ortamının iktisadi gelişmenin bir ön koşulu olduğu düşüncesi, *Astronomi Tarihi'nden* (Smith, 1982: 50-51) *Milletlerin Zenginliği'ne* (Smith, 1981: 540) tam bir paralellik göstermektedir.

16 (Weber, 1974:76).

17 Cf., Spengler (1975: 395) ve Young (1986: 366-7).

sürekli olması için çabalaması, onu maceraperest, vurguncu, defineci, spekülatör tipolojilerinden ayırmaktadır[18]. Smith, bu ideal tipten sapan tipolojilerin belirsizlik ve risk karşısındaki tutumlarının *pasif olduğunu* düşünmektedir. Bunlar, nihilistik veya tesadüfi bir dünya görüşü ile bir veya iki defaya mahsus büyük hazineler elde etme çabasında olanlardır. Ancak Smith, bunların kaçınılmaz olarak iflâs edeceklerini ve kazançlarını ellerinde tutamayacaklarını ifade etmektedir (Smith, 1981:127,128,130-1). Aynı bağlamda Smith, fiyatlarını aşırı derecede yükselterek küçük sermayeleri ile büyük kârlar elde etmeyi uman ve bu eylemleri ile amaçlarına ulaşanların, artan lüks harcamaları ile kapital birikiminin temeli olan tutumluluklarını yıpratacaklarını anlatmaktadır (Smith, 1981:110, 612).

Adam Smith, içinde bulunduğu maddi durumu daha da iyileştirmek için çaba sarfeden girişimcinin kârının ne olacağını önceden tahmin etmenin ne denli güç olduğunu şu sözlerle aktarmaktadır:

"Kâr dalgalanmaya son derece açıktır. Herhangi bir ticarî faaliyette bulunan bir kimse yıllık kârının ortalamasının ne olacağını her zaman söyleyemez... (ortalama kâr) sadece yıldan yıla değil, fakat günden güne, hatta saatten saate değişir... gelecek dönemlerde ne düzeyde olabileceğini kesin bir dille muhakeme etmek tamamen imkânsızdır" (Smith 1981:105).

Dikkatle incelendiğinde Smith'in bu noktada ortalama kâr seviyesinin önceden bilinemeyeceği gözlemi ile sadece Cantillon'u tekrarlamaktadır[19]. Hatta bir yazara göre, Turgot'nun riske atılan girişimci modeli, Smith'inkinden daha üstündür (Hoselitz, 1962:257n.47).

Smith'in belirsizlik ya da iktisadî hayattaki yanılma unsurunu ele alışındaki orijinallik, onun girişimci tipini ele alış şeklinden veya risk tahlilinden ziyade çizmeye çalıştığı modelde bireyin zihinsel muhakeme sürecinin değişmez bir yapıda olmadığını ve bireyin deneme-yanılma yolu ile zihinsel dengesini sağlayarak içinde bulunduğu koşulları iyileştirmeye çalışmasını dikkate almış olmasındadır[20].

Smith'e göre iktisadî hayatta bireylerin yanılma ve yeniden dengeye gelme sürecinin izahında 'görünmez el' çok önemli bir yere sahiptir.

"kamu menfaatine ne kadar katkıda bulunduğunu hiç bilmeyen ve düşünmeyen bireyler sadece kendi güvenliklerini... kendi kazançlarını dikkate alır(ken)... *akıllarının köşesinden hiçgeçmeyen bir* amaca doğru görünmeyen bir el tarafından yöneltilirler" (Smith. 1981: 456)[21].

Dikkat edileceği gibi burada Smith, takipçileri Ricardo, J.Mill ve diğerlerinden farklı olarak davranışlarının tüm boyutlarını önceden gören akılcı birey yerine,

18 Cf., Pesciarelli (1989: 522-4).

19 Bkz. Cantillon (1952: 29).

20 Smith'de bireyin yanılma ve yeniden toparlanma sürecini ele alan canlı bir örnek için bkz. Smith (1981:454).

21 Vurgu ilave edilmiştir. /

kendi menfaatinin peşinde koşan, rakiplerinin davranışlarını hesaba katan, davranışlarının neticesini *a priori* öngöremeyen bir bireyi yerleştirmiştir[22]. Bireylerin iktisadî hayattaki eylemlerinin, tercihlerinin sonucunu *a posteriori* olarak sonradan mükâfat ya da ceza(zarar) şeklinde görmektedir: 'Görünmeyen el' bir yanda bireysel eylemleri rekabet sürecinde somutlaşarak toplumsal menfaatlere bağlıyor, öte yandan bireylere tek tek davranışlarının sistemin dengesi ile ne ölçüde uyum sağladıklarına bağlı olarak faydalarını (kazançlarını) arttırıyor veya azaltıyor. 'Görünmez el'in bu *yorumu Ahlâkî Duygular Teorisinden Milletlerin Zenginliği'ne* hemen hemen hiç değişmeden taşınmıştır (Macfie, 1967: 61-2).

Bireylerin belirsizlikle karşılaşmaları veya yanılma hadisesinin *neden* ortaya çıktığına dair üzerinde düşünülebilecek yorumları Smith'in *Ahlâkî Duygular Teorisi'nde* bulabiliriz. Bilindiği gibi belirsizliğin neden ortaya çıktığı sorusu pozitif iktisadın düşünce alanına girmez. Ancak bu soruya verilebilecek çeşitli cevaplar, Smith'in iktisadının anlaşılmasına yardımcı olabilir. Zira Smith'in yaklaşımında pozitif ve normatif boyut içiçedir[23].

Smith, *Ahlaki Duygular Teorisi'nde* iktisadî kazançtan duyulan reel tatmin veya faydanın, insanların zihinsel huzura sahip olmaları, güvenlik içinde olmaları duygularına ahlâkî olarak herhangi bir *önceliği olmadığını* düşünmektedir. Bu bağlamda Smith her insanın yanılma ya da belirsizlik olgusuyla karşılaşmasının eşitsiz, adaletsiz veya tesadüfi olmadığını düşünmektedir. Her insan, hangi aileye ya da hangi sınıfa mensup olursa olsun servetini çoğaltma ve/veya huzurunu arttırma çabasında eşittir. Her insan mensup olduğu aile, firma ya da sınıfın nesillerle intikal eden özelliklerini taşıdığından kendi yaşamı süresince nesillerin ikmal edemediği serveti bir çırpıda hem de zihin sakinliğini kaybetmeden elde etmesi Smith'e göre imkânsızdır. Bu açıdan 'fakir adamın çocuğunun hikâyesi' dikkatle okunmaya değerdir (1982b: 181-184); Otobiyografik olduğu tahmin edilen (Davis, 1990: 346) bu hikâyede fakir adamın oğlu babası ile sarayları gezerken birden bu hayata karşı önünde durulmaz bir imrenme ve bu maddî zenginliği elde etme isteği içinde kabarıyor. Ancak, bu maddi zenginliği elde etmek için ne zor yollardan geçeceğini, birçok arkadaşlarını kaybedeceğini, uyumadan geçireceği saatleri ve iç huzursuzluğunu düşünerek, zihninde hayal ettiği bu rüyayı bir an için fiile geçirdiğinde sonunda nasıl yanılgıya uğrayacağını düşünerek, ailesi ile birlikte bugün sahip oldukları sükûnetin aslında kralların uğrunda savaştıkları şey olduğunu anlayarak, hayatın bu iç dengesine karşı *hayranlık* duyuyor. Smith'in bu hikâyesinden onun hayatta her insanın 'çağrılı' olduğu bir işi (Weber, 1974: 79), bir doğal işbölümünün olduğu ve insanın bu doğal işbölümüne ters düştüğü ya da uyum göstermediği noktada belirsizlikle karşılaştığını düşünmektedir. Fakir adamın oğlu hayalinde belirsizliği yaşamış ancak fiilde doğal işbölümüne uyum

22 "(G)örünmez el doktrini, Smith'in, İktisadi İnsan varsayımından kaçınmasına yardımcı olmuştur" (Macfie, 1967:112).

23 Hutchisun (1964: 24-25).

göstermiştir.

Smith'in bir diğer örneği de toprak sahipliği ile ilgilidir. Toprak sahipliği miras yolu ile elde edilmiş ve üretken olmayan bir meslektir. Gösteriş ve lüks tüketim ağırlıklı, ihtişamlı yaşayışına rağmen topraksahibi şunu kendi kendine sormaktan bir türlü kendini alamaz: Elde ettiğim gelirin nasıl oluyor da hepsini tüketemiyor, başkaları ile paylaşmak zorunda kalıyorum? Maddî tüketimin insanın midesinin kapasitesi kadar olabileceğine dair basit ama büyük hakikati farkettiği anda duyduğu şaşkınlık ve aldanma, Smith'e göre 'görünmez el'in ta kendisidir.

'Görünmez el' bir yanda bâtıl (gurur ve kibir) ile iştigal eden bireye belirsizlik ve yanılma duygusu taşırken (Davis, 1990: 347), diğer yanda, bireylerin gerek meslek seçimleri, gerekse de fiili uğraşıları neticesinde hiç farkedemeyecekleri ve bilmedikleri bir şekilde toplumsal menfaati ve refahın artmasına el vermiş olmaktadır. Toprak sahibinin debdebeli ama maddî tüketimi 'midesi ile sınırlı' olan yaşayışı aynı zamanda bu hayatın inşaa ve idamesinde birçok mesleğe kapı açarak, bir dizi insana geçim fırsatını farkında olmadan sağlamaktadır (Smith, 1982b: 184-185). Yanılma ya da belirsizlik duygusu bireyi sürekli olarak aldığı kararlarda, yaptığı tercihlerde bir anlamda doğal bir uyarı sistemi olarak çalışarak bireyin davranışlarına yön vermektedir. İşte bu nedenle Smith'e göre "insanoğlunun çalışma gayretini sürekli hareket halinde tutan ve geliştiren, bu yanılmadır" (1982b: 183).

IV

Ahlâkî Duygular Teorisi'nde teolojik iç örgüsü ile izah edilen yanılma duygusu ve bu duyguyu bireylerin zihinlerine taşıyan 'görünmez el' *Milletlerin Zenginliğinde* dünyevileşerek, "kamu mallarını sağlıklı bir rekabet ortamı yoluyla himaye edecek ve bireyin rekabet savaşını ve rekabetten taşma eğilimlerini kontrol edecektir" (Macfie, 1967: 62).

Smith'e göre piyasada işleyen rekabet, bireyleri kendi menfaatleri peşinde servetlerini arttırma çabası içinde iken sürekli olarak uyaran ve onları disipline eden bir kurumdur. Girişimcilerin piyasada "kazanma şanslarına dair farklı ve belirsiz beklentilere" (Richardson, 1975: 359) sahip olmaları, piyasada tam bir serbesti içinde kazanç peşinde koşmaları ancak ve ancak rekabet kurumunun sağlıklı işleyişi ile mümkündür.

Bireylerin gözünde sabit dayanak noktalarını teşkil etmesi (Lachmann, 1971: 50), bu anlamıyla davranışlara verdikleri güven duygusu ile bilgisizliklerini azaltması, bireylerin karşılaştıkları belirsizliklere karşı cevap kanallarını bulmalarına yardımcı olması, onlara, oyunun kurallarına göre oynandığı hissini vermektedir. Bireylerin zihninde rakiplerinin ve kendilerinin aynı sınırlılıklara tabi oldukları inancı (Lachmann, 1971: 61) onları davranışlarına olan güven duygusunu arttırmaktadır. İşte rekabet sürecinin hem "arzu edilen hem de doğal"

(Richardson, 1975: 350) bir süreç olmasının temelinde bu nokta yatmaktadır. Smith'e göre "insanların *huzurlarını bozan ve* kendiliğinden düzelmeleri imkânsız olan tüccar ve manüfaktür sahiplerinin monopolleşme zihniyeti hiçbir zaman ve hiçbir şekilde beşeriyetin kuralları haline gelmemelidir" (1981: 493). Dikkat edileceği gibi Smith rekabetin bozulmasını insanların zihinsel huzurlarının bozulması ile eş anlamlı kullanarak, rekabet sürecinin en önemli kurumsal özelliğinin bireylerin zihninde rakipleri ile aynı sınırlılıklara tabi oldukları duygusunun olduğunu zımnen kabul etmektedir. Bu noktada üzerinde durulması gerekli bir diğer husus da rekabetin bilinçli olarak önünün kesilmesi[24], aynı zamanda bireylerin piyasada aldıkları karar, yaptıkları tercihlerde uğradıkları yanılma ve bunu takiben yeniden doğrulma, kısaca 'doğal' belirsizlik kanallarının bilinçli olarak tıkatılması, iktisadi hayata istikrarsızlığı ve dengesizliği getiren 'olağanüstü' veya yapay belirsizliğin ortaya çıkmasıdır[25]. Smith'in etkilendiği düşünürlerden Montesquieu Kanunların Ruhu'nda "ticaret kendi tabiatı icabı son derece belirsiz bir yapıya sahiptir. Eşyanın tabiatında olan bu özelliğe yeni belirsizlik ilâve etmek en büyük kötülüktür"[26] demektedir.

İşte Smith bu sebeble bu çok kolay kırılır çerçeve üzerinde hassasiyetle durarak normatif çıkış yolları aramıştır. Laissez-faire düşüncesini normatif düzlemde ele alması, merkantilist bir iktisadî yapıda güçlü monopol eğilimleri karşısında "iktisadî arenada gücün kötü kullanımını en aza indirgemek" (Rosenberg, 1990:26) içindir. Bu anlamıyla 'laissez-faire' Smith'de dogmatik bir karakter göstermez.[27]

24 Smith, "piyasayı genişletme ve rekabeti daraltmak her zaman tüccarların gayesi olmuştur" (1981: 267) diyor. F.Engels ise, Marx'ın Felsefenin Sefaleti adlı kitabına yazdığı önsözünde "malların aşırı veya az değerlenmesi bireysel üreticilerin hangi malı ne miktarda üreteceklerini belirleyebilir... Bu durumda bireysel üreticileri kesin bilgi sahibi yapmak için rekabeti ortadan kaldırmak, piyasanın, fiyatların iniş ve çıkışları ile üreticiyi hebarder etme özelliğini yok edeceğinden üreticiler tamamen kör olmuş olacaklardır" demektedir. Zikreden, T.W.Hutchison (1983:15).

25 Bu konuda Milletlerin Zenginliği'nde şu sayfalara bakılabilir: (Smith, 1981:432, 454n, 113).

26 De L'Esprit des Lois, XXII. iii"den zikreden W.B.Todd in (Smith, 1981: 44n. 29). İbni Haldun ise Mukaddime'de "malın kıt oluşu, malın değerini belirler. Tacir bu kıtlığı ve yüksek fiyata göre, yüksek kâr için uzak mesafeli ve güç ticareti seçer" (İbni Haldun, 1986:359) diyerek kendiliğinden, "doğal" olarak ortaya çıkmış olan kıtlık ya da dengesizlik ortamından yararlanmak isteyen tüccarın eylemini överken "spekülasyon kazancı uğursuz bir kazançtır. Fiyatların yükselmesini ve kıtlık zamanını bekleyerek yiyecek maddelerini elde saklamanın uğursuz olduğu... vurguncunun bundan kazandığı mal ve kârı telef olmaya mahkumdur ve sonucu zarar ve ziyandır" (İbni Haldun, 1986:360) diyerek mevcut doğal kıtlığa suni belirsizlik ilave etmenin bireye uzun süreli bir kazanç sağlamayacağını ve bu kazancın telef olmaya mahkûm olduğunu ileri sererek kurumlaşmanın, spekülatif kazançları ortadan kaldıracak ve piyasaya kendi kanuniyetini getirecek yönde olması gerektiğini ima ediyordu. Aynı bakış açısını çağımızda takip eden iktisatçıların başında EA.Hayek geliyor: "(rekabet sürecinin) işleyişini sağlayacak olan temel şart sahtekarlığın ve aldatmanın (bilgisizliğin sömürülmesi de buna dahil) hukuksal faaliyetle engellenmesidir" (Hayek, 1986:29).

27 Ancak bu nokta "laissez-faire" düşüncesinin haklı kılınmasını düşündürmemelidir. Önemli olan, burada Smith'in devletin piyasaya müdahalesine karşıt bir tavır almasının sebebi, merkantil imtiyazlarla güçlenen güçlenen monopol eğiliminin kırılmasıdır. Kurumsal yapının tetkiki normatif tavır alışın önünde olmalıdır.

Serbest rekabet bir kez norm olarak kabul edilir, ekonominin kendiliğinden işleyişi bir politika olur ve merkantilist- düzenlemelere karşı savunulursa, kurumların oluşumunun da kendiliğinden yasaları olduğu ileri sürülecekti. Gerçekten de Smith kurumları yaşayan canlı varlıklar olarak düşünmektedir. İnsanların ihtiyaçlarına karşılık vermeyen, insanlara hitap etmekten uzak düşen kurumlar insanların talepleri ile çatıştığında bireylerin zihinlerine belirsizlik ilâve eder. insanların kurumları kendi ihtiyaçlarından uzak buldukları anda güvensizlikleri artar. İşte bu güvensizlik ortamı, belirsizliğin işlemeyen kurumlar yoluyla ortaya çıktığı andır. Smith'e göre şayet müdahaleci bir sistem bulunmuyorsa, bireylerin talepleri ile uyumlu, onların zihinlerini teskin edici yeni kurumsal düzenleme kendiliğinden oluşacaktır. Bireylerin zihinlerinin teskin edilmesi veya bireylerin uğramış oldukları belirsizliklere cevap kanallarının yeni oluşan ihtiyaçlara göre keşfedilmesi yeni kurumların da habercisidir. Smith'e göre bireylerin geleceği öngörebilmeleri veya gelecek ufuklarının önünün açılması bireylerin zihinlerinde yeniden bir dayanak noktası şeklini alan ve süreklilik arzeden yeni kurumlaşma ile mümkün olacaktır (Samuels, 1984:705). Böylece Smith'e göre, kurumlar "insanın çevresi ile olan ilişkisinin *doğal* neticeleridir" (Campbell, 1971: 82).

Ahlâkî Duygular Teorisi'nde kendi kendisinin yargıcı olan insanın doğal kurumların mimarı olduğu düşüncesi (Macfie, 1967:68n) *Milletlerin Zenginliği'nde,* "hipotetik ancak ampirik olmayan bir boyut taşımayan doğal hürriyet sistemi"nin (Campbell, 1971: 57) bulunduğu durumda banka, kâğıt para gibi kurumların oluşumunun izahıyla somutlaşmaktadır (Smith, 1981:480-81).

V

Görüldüğü gibi Smith'in *Astronomi Tarihi'nde* bilimsel keşif mantığının izahında kullanılan analitik çerçeve aynen muhafaza edilerek *Ahlâkî Duygular Teorisi ve Milletlerin Zenginliği'nde* önemli yeri olan yanılma veya belirsizlik unsurunun izahında bir düşünme aleti olarak kullanılmaktadır. Son olarak, bireylerin ihtiyaçlarına cevap vermeyen kurumların varlığının yarattığı belirsizliğin aynı zamanda bireylerin zihinlerini teskin edecek olan yeni kurumların oluşumunu hazırlaması sürecinin tahlili, *Astronomi Tarihi'nde* kurulan çerçevenin kurumların kendiliğinden oluşumunun izahında kullanıldığını göstermektedir. Aynen rekabet sürecinin açıklanmasında olduğu gibi, Smith'e göre kendi kendilerinin yargıcı olan insanların davranış ve talepleri ile kurumlar arasındaki doğru ilişkinin sürekliliği ancak ve ancak, "halkın intikâr ve stokçuluk korkularına son veren... (iktisadi) hürriyet sistemini tesis edecek hukuksal düzenleme ile mümkündür" (Smith, 1981: 534).

BİBLİYOGRAFYA

BERKELEY, G. (1948) *Philosophical Commentaries A, A.* Luce and T. E. Jessop (der.), *The Works of George Berkeley Bishop of Cloyne,* içinde, cilt. 1, T. Nelson and Sons. Londra

BLAUG, M. (1980) The Methodology of Economics, Cambridge University Press. Cambridge

BUĞRA, A. (1989) *İktisatçılar ve İnsanlar,* İstanbul: Remzi Kit.

CAMPBELL, T. D. (1971) *Adam Smith's Science of Morals,* G. Alen and Unwin. Londra

CANTILLON- R. (1952) *Essai sur la Nature du Commerce en Général,* Paris.

DAVIS, J. R. (1990) "Adam Smith on the Providential Reconciliation of Individual and Social Interests: Is Man Led by an Invisible Hand or Misled by a Sleight of Hand?", *History of Political Economy,* 22 (2), Yaz, s. 341-352.

GOLDSTEIN, H. (1981) *Social Learning and Change,* Tavistock Publ. NewYork

HAYEK, E A. (1986) *The Road to Serfdom,* ARK. Londra.

HILBRONER, R. L. (1986) The Essential Adam Smith, Oxford.

HOLLANDER, S. (1984) "Adam Smith and the Self-Interest Axion", içinde J. C. Wood (der.), *Adam Smith: Critical Assessments,* içinde Londra ve Journal of Law and Economics, cilt. 20 (1), Nisan, 1977, s. 133-52.

HOSELITZ, B. E (1962) "The Early History of Entrepreneurial Theory" içinde J. J. Spengler - W. R. Ailen (der.), *Essays in Economic Thought: Aristotle to Marshall,* içinde Chicago: Rand Mc Nally, s. 234-57.

HUTCHISON, T. W. (1964) *Positive Economics and Policy Objectives,* Londra.

HUTCHISON, T. W. (1977) *Knowledge and Ignorance in Economics,* Basil Blackwell. Oxford.

HUTCHISON, T. W. (1988) *Before Adam Smith: The Emergence of Political Economy,* 1662-1776- Basil Blackwell. Oxford-NewYork.

İBNİ HALDUN (1986) *Mukaddime,* C. II., çev. Z. K. Ugan, MEGSB. Yay. İstanbul

İNSEL, A. (1991) "Siyasal Süreç Olarak İktisadi Kalkınma II", *Birikim,* 21, Ocak, sf. 12-13.

KAMES Lord (1758) *Essays on the Principles of Morality and Natural Religion,* Londra.

KREGEL, J. A. (1990) 'Imagination, Exchange and Business Entreprise içinde Smith and Shackle" in S. E Frowen (der.), Unknowledge and Choice in Economics, London: Macmillan, s. 81-95.

LACHMANN, L. M. (1971) *The Legacy ofMax Weber,* The Glendessary Press. California.

MACFIE, A. L. (1967) *The Individual in Society: Papers on Adam Smith,* Allen-Unvin. Londra.

MAGEE, B. *(1982) Karl Popper'in Bilim Felsefesi ve Siyaset Kuramı,* Remzi Kit. İstanbul.

MINI, P. V. (1974) *Philosophy and Economics: The Origins and Development of Economic Theory,* University Press of Florida. Florida.

MOSSNER, E. C. ve ROSS, I. S. (der.) (1987), *The Correspondence of Adam Smith,* Clarendon Press. Oxford.

O'BRIEN, D.P. (1976) "The Longevity of Adam Smith's Vision", *Scottish Journal of Political Economy,* 23 (2), pp. 133-151.

PESCIARELLI, E. (1989) "Smith, Bentham and the Development of Contrasting Ideas on Entrepneurship", *History of Political Economy,* 21 (3) Fall.

POKORNY, D. (1978) "Smith and Walvas two theones of science", Caradion Journal of Economics , XI, no. 3, Ağustos.

POPPER, K. (1972) "A Note on Berkeley as a Precursor of Mach and Einstein" Popper, K.R. *Conjectures and Refutations,* içinde, Routledge and Kegan Paul. Londra.

POPPER, K. (1980) The Logic of Scientific Discovery, London: Hutchinson.

POPPER, K. (1983) Realism and the Aim of Science, London: Hutchinson.

RICHARDSON, G.B. (1975) "Adam Smith on Competition and Increasing Returns", in A.Skinner ve T.Wilson (der.), *Essays on Adam Smith,* içinde, Clarendon Press. Oxford.

RIMA, I.H. (1972), *Development of Economic Analysis,* Richard D.Irwin Inc. Illinois.

ROSENBERG, N. (1990) "Adam Smith as a Social as a Social Critic", *TheRoyal Bank of Scotland Review,* 166, Haziran.

SAMUELS, W.J. (1984) "The Political Economy of Adam Smith", J.C.Wood (der.), *Adam Smith: Critical Assessments,* içinde, Londra.

SAYAR, A.G. (1980) (1980) "İktisadi Düşüncede Moral-Immoral Çatıması üzerine notlar: Mandeville üzerine bir kitap", İktisat Fakültesi Mecmuası, 37, s. 247-255.

SCHUMPETER, J.A. (1961) *The Theory of Economic Development,* Oxford University Press. New York.

SKINNER, A.S. (1984) "Adam Smith: An Aspect of Modern Economics?", J.C.Wood (der.), Adam Smith: Critical Assessments, ve Scottish Journal of Political Economy, 26 (2), Haziran, 1979. Londra.

SKINNER, A.S. (1985) "Smith and Shackle: History and Epistemics", *Joural of Economic Studies,* 12 (1/2), 13-20.

SKINNER, A.S. ve RAPHAEL, D.D. (1982) "General Introduction" A.Smith, *Essays on Philosophical Subjects.* içinde.

SMİTH, A. (1981) *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations,* R.H. Campbell ve A.S.Skinner (der.), Vol.I Indianapolis: Liberty Press.

SMITH, A. (1982a) *Essays on Philosophical Subjects, W.P.D. Wightman ve* J.C.Bryce (der.), Liberty Classics. Indianapolis.

SMITH, A. (1982b) The Theory of Moral Sentiments, D.D.Raphael and A.L.Macfie (eds.), Indianapolis: Liberty Classics.

SMITH, A. (1985) *Lectures on Rhetoric and Belles Lettres,* J.C.Bryce (der.), Liberty Classics. Indianapolis.

SOBEL, I. (1984) "Adam Smith: What Kind of Institutionalist Was He?" J.C. Wood (der.), *Adam Smith: Critical Assessments,* içinde, Londra.

SPENGLER, J.J. (1975) "Adam Smith and Society's Decision-makers", A.S.Skinner ve T.Wilson (der.), *Essays on Adam Smith,* Clarendon Press, s. 390-414. Oxford.

STEWART, D. (1982) *Account of the Life and Writings of Adam Smith,* A.Smith, Essays on Philosophical Subjects. içinde.

THOMSON, H.F. (1984) "Adam Smith's Philosophy of Science", J.C.Wood (der.), *Adam Smith: Critical Assessments,* cilt. 1, Londra.

ÜLGENER, S.E (1981) *İktisadi Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası,* Der yay. İstanbul.

WEBER, M. (1974) *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism,* Unwin Univers. Press. Londra.

WIGHTMAN,W.P.D. (1982) "Introduction" A.Smith, *Essays on Philosophical Subjects.*

YOUNG, J.T. (1986) "The Impartial Spectator and Natural Jurisprudence: an interpretation of Adam Smith's Theory of Natural Price", *History of Political Economy,* 18 (3), Güz, s. 365-382.

Adam Smith on "decepton": From "The History of Astronomy" to "The Wealth of Nations"

Adam Smith uses not only Newtonian model-building methodology but also a behaviorial-psychological methodology: 'surprise', 'wonder' and 'admiration' are the three sequential sentiments on which mental stimulus depends, thus helping to explain the emergence of theory as an output of the mind.

According to Smith, such methodology firstly, explains why philosophy or philosophy of science is an indisponsable part of the life. At this point critical comparison can be made with Popper's Logic of Scientific Discovery.

As a distinguishing character of Smith's analysis, uncertaninty or 'deception' play a central role in defining the ideal typology because active, sober, creative entrepreneur's behaviour include error-making tendency.

Smith applies his methodology also to explain the formation of institutions such as competition, money, banking and market.

Teknoloji ve emek: Bir öncü çalışma

*Tülin Öngen Hoşgör**

H. BRAVERMANN
LABOR AND MONOPOLY CAPITAL: THE DEGRADATION OF WORK
MONTHLY REVIEW PRESS
NEW YORK ve LONDRA 1974
4. BASKI, 456 SAYFA

Tekelci kapitalizmin üretim sürecinde yolaçtığı köklü gelişmeler, Marksist bilimcilerin (başta Sweezy, Baran, Magdoff, Mandel olmak üzere) çalışmalarında önemli bir yer tutar.[1] Ancak bu çalışmalarda sermaye birikimine bağlı olarak gerçekleşen değişiklikler, üretimin sonuçları ve ürünün hareketi gibi daha çok sermayeye ilişkin süreçler açısından incelenip, Marx için kritik önemi olan emek süreçlerinin çözümlenmesine pek yer verilmez. İşte bu alandaki boşluğu ilk kez, *Labor and Monopoly Capital*[2] doldurur. Alanında bir klasik olan yapıt, gerçekte yeni bir kuram ya da yeni bir yöntem sunmaz. Bununla birlikte, kapitalist üretimin özünün anlaşılmasına ve belli bir tarihsel dönemin aydınlatılmasına yol gösteren son derece değerli ampirik bilgiyle Marx'ın çözümlemelerinin evrensel geçerliliğini kanıtladığı gibi, çalışmanın devrimci dönüşümünün ipuçlarını sunarak, sosyalist politikaların oluşturulmasına ışık tutacak önemli bir katkıyı da gerçekleştirmiş olur.

Labor and Monopoly Capital'de bizzat kendi deneyimlerinden yararlanan Braverman, proleter geçmişi ve militan sosyalist kişiliğiyle, çok yönlü entellektüel ilgisi ve üretkenliğiyle, çağımızın özgün düşünce insanlarından birisidir. Braverman, beyaz yakalıların ve bazı ücretli çalışanların varlığını orta sınıfların yükselişine, dolayısıyla proletaryanın sınıfsal ve ideolojik düzeyde yok olmasına kanıt olarak gösteren tezleri başarıyla çürüten, böylece Marksist kuramın kalbi olarak görüldüğü halde 20. yüzyılın ikinci yarısında sönmeye yüz tutan proleterleşme tezinin

(*) Dr. Tülin Ongen (Hoşgör), A.Ü.S.B.F. Çalışma Ekonomisi Bölümü'nde öğretim üyesidir.

1 P. M. Sweezy ve P. Baran, *Tekelci Kapitalizm,* 1966; E. Mandel, *Geç Kapitalizm.*

2 H. Braverman, *Labor and Monopoly Capital, The Degradation of Work in the Twentieth Century,* Monthly Review Press, NewYork and London, 1974, 4. baskı, 465 sayfa.

meşalesini yeniden tutuşturan bir bilim adamıdır. Magdoff un, dostu ve mücadele aıkadaşının mezarı başındaki son sözleri, hem Braverman'ın kişiliğinin ve yaşamının hem de *Labor and Monopoly Capital*'in anlam ve öneminin en özlü anlatımıdır.

"Harry, yapıtını hiçbir biçimde akademik doyum amacıyla yazmadı. O, sosyalist düşüncenin yayılmasında yararlı ve anlamlı olabilecek bir şeyler söyleyebilme amacıyla çabalayan... tüm gününü ve enerjisini alan *Montly Review'den* kendisine kalan o kısacık zamanlarda bile disiplinli ve tutkulu bir çalışmayla, sosyalist mücadelenin ve bunun işçi sınıfı içindeki hareketinin olanaklarını sorgulayan bir insandı..."[3]

Labor and Monopoly Capital'in katkısı, yalnızca sermaye birikiminin emek sürecinde yolaçtığı değişikliklere Marx'm kuramını uygulamakla sınırlı kalmaz. Yapıt, Taylorizmin sermaye açısından ele alınmasının yolaçtığı tek yanlı ve eksik bakış açısını başarıyla sergileyen ve emek adına bunu sorgulayan ilk çalışma olma özelliğine de sahiptir. Tekelci kapitalist aşamanın ürünü olan ve emek süreci olarak çok az gelişmesinden ötürü başlangıçta fazla önemsenmeyen büroyu ve büro işçilerini daha önce W. Mills (*Beyaz Yakalılar,* 1951) ve D. Lockword *{The Blackcoated Worker: a Study in class consciousness,* 1958) incelemişlerdi. Braverman önceki yaklaşımlardan farklı olarak, büro işini ve emekçilerini günümüz işçi sınıfı içindeki yeri bakımından değerlendirir. Bu konuda ortaya koyduğu tezler tartışmalı da olsa, sosyalist politikaların üretilmesinde güçlük çıkaran bir noktaya (işçi sınıfının tanımı ve kapsamı konusuna) belli bir açıklık getirmesinden ötürü oldukça önemlidir.

Braverman'ın temel sorunu ve çalışmasının gerçek amacı, işçi sınıfının doğru bir portresinin ortaya konmasıdır. O'na göre sosyal sınıfların, özellikle işçi sınıfının net ve güncel bir profilinin bulunmaması son derece sakıncalı olup, Marx'm kuramının en güçlü olduğu yerde zayıf gözükmesine veya gösterilmesine neden olmaktadır (s.13). İşte bu sorunu çözmek amacıyla *Labor and Monopoly Capital'de,* endüstriyel ve teknolojik gelişmelerin, üretim sürecinde ve meslek yapısında yolaçtığı değişiklikleri ve bu dönüşümün sınıfsal konumlar ile işçi sınıfının kendi içindeki farklılaşması üzerindeki etkilerini araştırır. Çözümlemeye, günümüzde daha bir önem kazanan emeğin ikili karakterini (üretken olan ve olmayan) sorgulayarak başlar ve Marx'ın sonuçlandırmadan bıraktığı, çağdaş burjuva ekonomisinin ise tümüyle geçiştirdiği bu konunun anlaşılmasını sağlayacak ve böylece çağdaş işçi sınıfının tanımlanmasını kolaylaştıracak çok sayıda veri ortaya koyar (s.412, 414, 423).

Bravermann ilk iş olarak, Marx'ın toplum ve teknoloji üzerine yazdıklarının doğru bir yorumunu ortaya koymaya çalışır. Kendisi, Marx'ın kuramının teknolojik bir determinizme indirgenmesine şiddetle karşı çıkmakta; Marx'ın kapitalizmin teknolojisini dikkatli bir rezervle, emeğin kapitalist örgütlenmesini ise tutkulu bir düşmanlıkla ele aldığına inanmaktadır. Bu bağlamda, doğrudan Marx'm çalışmalarına dayanan *Labor and Monopoly Capital*'i, Marx'ın tarih, toplum ve

3 H. Magdoff, *Monthly Review,* 1976-77, Cilt 28 (4), s.1 ve 64.

teknoloji tezlerinin çağdaş bir yorumu olarak değerlendirmek de olanaklıdır. Braverman'a göre tekelci kapitalizmin anlaşılması, emek sürecinin kapitalist karakterinin ortaya konmasıyla; kapitalizmin dönüştürülmesi ise, "emek süreçlerinin kapitalist karakterinin tasfiyesi" (s. 12) ile olanaklıdır. Kendisi tekelci kapitalizmin üretim ve emek yapısını, yönetimde kontrolün artışı, evrensel pazarın ortaya çıkışı, devletin genişleyen ve karmaşıklaşan rolü, artan ve çeşitlenen işçi sınıfı meslekleri, büronun mekanizasyonu, hizmet mesleklerinin artması ve satış işlerinin çeşitlenmesi gibi çağdaş olgular bağlamında ele alır. Beş bölümden oluşan yapıtında çözümlemelerini bu olgular temelinde yapar ve her biri için birbirini destekleyen tezler ortaya koyar.

Braverman'a göre, emek sürecinin kapitalist niteliğinin en iyi gözlemlenebileceği yer yönetim ilişkileri alanıdır. Kendisi, sermayenin emek üzerindeki ekonomik ve toplumsal denetiminin araçlarını barındıran yönetim süreçlerini sorgularken yerinde bir sezgiyle, emeğin dönüşüm dinamiklerinin işçi sınıfının tanımlanmasındaki rolünü de ortaya koyar. Nitekim daha sonra E.O.Wright, Braverman'ın ortaya çıkardığı, ancak sonuçlandırmadığı bu konuyu ele alacak ve emek denetim araçlarından soyutlanma olgusunu gerek işçi sınıfının tanımlanmasının, gerekse sınıflar arasındaki sınırların çizilmesinin anlamlı bir ölçütü olarak formüle edecektir.

Braverman'ın en önemli tezi, çağdaş bürodaki tüm gelişmelerin, Mant'ın değişim değeri yaratan emeği temel alarak yaptığı üretken emek ve işçi sınıfı tanımını doğruladığı yolundadır. Çünkü, emeğin iki türü arasındaki ayrımı ortadan kaldıran, emeği üretken olmayandan üretken olana doğru geliştiren birikim süreçleri sonucu, modern şirkette emeğin ikili karakterine bağlı olan kafa ve kol emeği farkı önemini yitirmekte ve proletarya ile orta sınıf katmanlar arasındaki sınırlar eriyerek önemsizleşmektedir. Çalışmada başta büro işçileri olmak üzere, hizmet sektöründe, ticarî işlerde ve alt düzey yönetsel kademelerde çalışan işçileri de içine alan bir proleterleşme sürecinin ve buna bağlı olarak gelişen yedek emek ordusunun varlığı ayrıntılı bir biçimde tartışılır (s.377-401). İşte *Labor and Monopoly Capital*'in rolünü, Marx'ın sınıf kuramının en tartışmalı öngörülerine sağladığı bu somut katkıda görmekteyiz. Daha açık bir deyişle, işçi sınıfının giderek türdeşleşeceğini ve gelişen proleterleşmenin kutuplaşmış kapitalist toplum karakterini iyice belirginleştireceğini, böylece devrimci çatışma olasılıklarını artıracağını öngören geleneksel görüşlere yeni bir manevra alanı kazandırmaktadır.

Yapıt, yayımlandıktan sonra pek çok eleştiriye yolaçmıştır. Tezlerinin kritik öneminden ötürü Braverman'ın görüşleri güncelliğini hep koruyacaktır. Eleştirilerin bir bölümü yönteme ilişkindir. Örneğin, araştırma alanının büro ile sınırlı olmasına karşın elde edilen bulguların genelleştirilmesi, çalışmanın değerini azaltan bir eksiklik olarak görülür. Gerçekten de emek sürecine yönelik çözümlemenin yalnızca bir sektörü, ücretli emeğin belli bir kesimini ve işin üretimle doğrudan ilgili bazı süreçlerini içermesi kuşkusuz pek çok sınırlılığı getirir. Ayrıca büro emekçilerinin, tüm işçi sınıfı içindeki niceliksel ve niteliksel ağırlığından ötürü, genelleştirmeler

yapmaya elverişli bir kitle olmadığı ortadadır. Ancak burada Braverman'ı kendi amaçları ve varsayımları açısından değerlendirdiğimizde, büroyu ele almasının yerinde bir seçim olduğunu görürüz. İşin değersizleşmesinin, işgücünün niteliksizleşmesinin ve üretken olmayan emekten üretken olana doğru dönüşümünün ve maddi yabancılaşma koşulları açısından proleterleşmenin en iyi çözümlenebileceği yer, bir kafa işi ve beyaz yakalı çalışanlar alanı olarak bilinen bürodur. Ayrıca, sınırlı bir alanının incelenmesinin çözümlemeye kazandırdığı üstünlüğü de yazar çok iyi kullanır. Beyaz yakalı bir fabrikaya, hatta bizzat bir makineye dönüşen büronun ve büro üretim hattının derinlemesine çözümlenmesi (s.315, 343-49) Braverman'a, kapitalist gelişmenin önemli çelişkilerini saptama olanağı sağlar. Bir yanda, bilimsel ve teknik devrim ile gelişen otomasyon sonucunda çalışmanın giderek daha yüksek bir eğitim, beceri ve zihinsel kapasite gerektirmesi, öte yanda ise, işin niteliksizleşmesi ve geniş emekçi kitlelerinin proleterleşmesi birarada gerçekleşir. Sonuç, hem fabrikada hem de büroda artan bir doyumsuzluk ve yabancılaşmadır. Therborn, çağdaş çalışmanın çelişkilerini ve bunları gizleyen yanılsamaları çok iyi gören Braverman'ın, özellikle çalışanların niteliksizleşmesi ile itaatin sürdürülmesi arasındaki ilişkiyi son derece çarpıcı bir biçimde ortaya koyduğunu belirtir.[4]

Braverman, işin ve işçinin niteliksizleşmesi olgusuna dayanarak tanım gereği oldukça geniş bir işçi sınıfı profili sunar. Bu profil çok tartışmalıdır. Kendisi, geniş ve kapsamlı bir işçi sınıfı tanımıyla çağdaşı pek çok Marksisten de ayrılır. Örneğin, işçi sınıfının tanımlanmasında ekonomik ölçütler (üretken olan ve olmayan emek ayrımına dayanan) yanısıra, siyasal (kafa ve kol emeği ayrımına dayanan) ve ideolojik (egemenlik ilişkilerinin yeniden üretilmesindeki rolüne dayanan) unsurların varlığını öngörerek oldukça dar bir işçi sınıfı tanımına ulaşan Poutantzas ile karşıtlık içindedir.

Gerçekte Braverman kendi terminolojisiyle, örneğin niteliksizleşme ve yabancılaşma kavramlarını kullanışıyla tutarlı bir işçi sınıfı tanımı yapar. Bu noktada, belki yazarın bazı kavramları kullanış biçimini tartışmak daha yerinde olacaktır. Örneğin Braverman işin niteliksizleşmesini, rutinleşmesini ve yabancılaşmayı, maddi koşulları açısından tanımlar. Kendisi işçi sınıfının yabancılaşmasını, "üretim araçları, ürün ve ürünün sonuçları üzerindeki sahipliğin başkasına devredilmesi ve üretim üzerinde yabancı denetimin kabulü" olarak görür.[5] Benzer biçimde, Braverman'ın işçi sınıfı tanımı da tümüyle nesnel, "kendiliğinden sınıf olma" unsurları açısından yapılmış bir tanımdır. Yazar yapıtında, Marx'ın üretim biçimi düzeyinde yaptığı sınıf çözümlemelerinden yararlanmakta; somut toplum çözümlemelerindeki (örneğin *18 Brumaire)* kavramsal çerçeveye itibar etmemektedir. Doğrusu Braverman'ın, Frankfurt toplumsal düşüncesi ile başlayan ve giderek çağdaş Marksist bakış açısına egemen hale gelen sınıf bilinci, sınıfsal bütünlük ve dayanışma

4 G. Therborn, *İktidarın İdeolojisi ve İdeolojinin İktidarı,* İletişim Yay., 1989, s.48.

5 Braverman, "Work and Unemployment", *Monthyl Review,* 1975-76, Vol: 27 (2), s.18-31.

ile hegemonya gibi büyük ölçüde keyfi unsurlara ve "kendisi için sınıf" olma nitelikleri açısından ortaya konan öznel tanımlara duyduğu tepkiyle, çubuğu tersine büktüğü görülür. Kendisi yerinde bir kaygıyla, bir sınıfın öncelikle somut bir resminde ısrar etmekte ve bu resmin ise ancak olgular temelinde elde edilebileceğine inanmaktadır.[6]

Braverman, sınıfları yalnızca mülkiyet temelinde çözümlemez. O'na göre üretim araçları üzerindeki sahiplik olgusuna dayanan sınıf konumları, çağdaş mülkiyet ilişkilerini temsil edici olmaktan uzaktır ve sınıfların daha çok statik karakterini yansıtır (s. 25 ve 378). Braverman, dinamik bir tanım geliştirmenin önemini vurgular ve bu tür bir tanımlamanın günümüzde sınıfın bütün olarak hareketinden ve bu hareketin yasalarından elde edilebileceğini düşünür. Mekanizasyon ve otomasyonun gelişmesi sonucu ortaya çıkan yeni mesleklerin ve işçi sınıfı kitlelerinin, sınıf oluşumlarını ve özellikle işçi sınıfı konumlarını nasıl çelişkili duruma getirdiğini gören Braverman, sürecin diyalektik hareketini yansıtacak bir tanımlamanın önemini açıklıkla ortaya koyar. Braverman'ın haklı olarak gündeme getirdiği, ancak ayrıca kavramlaştırmadığı dinamik sınıf tanımını, "çelişkili sınıfsal konumlar" kavramı ile daha sonra E.O. Wright gerçekleştirecektir. Poulantzas'ın şemasındaki kadar dar bir sınıf tanımından yana olmayan, ancak geniş bir işçi sınıfı yelpazesini de anlamlı bulmayan Wright, Braverman'ın proleterya içine yerleştirme eğiliminde olduğu bazı ücretli katmanlarını işçi sınıfına yakın "çelişkili sınıfsal konumlar" içinde ele almayı önerir.

Braverman, *Labor and Monopoly Capital'de* ayrıntılı bir biçimde incelediği niteliksizleşme ve proleterleşme olgusundan hareketle işçi sınıfı adına sonuçlar çıkarmadığı, Marx'ın vizyonu hakkında açıkça bir şeyler söylemediği için, zaman zaman ağır eleştirilere uğramıştır.[7] Gerçekten yazar, salt bir araştırmacı nesnelliğiyle konuyu ele alır, herhangi bir politika önerisi ortaya koymaz. Kendisi, toplumsal koşullardaki hızlı değişimin, işçi sınıfının ve sınıf mücadelesinin geleceği için anlamlı öngörülerde bulunmayı sağlayacak toplumsal deneyimlere olanak vermediği görüşündedir. Yine de Braverman, işçi sınıfının geleceği konusunda karamsarlığa düşmez ve gelişmiş kapitalist ülkelerdeki işçi sınıfının devrimci potansiyeli üzerine her türlü güvene sahip olduğunu söylemekten kaçınmaz.[8] Ayrıca, değiştirmek istediğimiz dünyayı tanımanın, neleri değiştireceğimizi ve değişme nereden başlayacağımızı bilmenin, devrimci dönüşümün somut politikalarını ortaya koymak kadar, hatta ondan daha önemli olduğu da yadsınamaz.

Sweezy önsözde, yapıtın *Kapital* (özellikle birinci cilt, dördüncü bölüm) ile birlikte okunmasını salık verir. Burada daha öteye giderek, günümüz kapitalizminin işleyişine ve çelişkilerine ilişkin doğru bir görüş elde etmek isteyenlere *Labor and Monopoly Capital'in,* Marx *(Kapital)* yanısıra, Sweezy, Baran *(Tekelci Kapitalizm)*

6 Braverman, "Two Comments", *Monthly Review,* cilt: 28 (3), s. 119-124.

7 Jand B. Ehrenreich, "Work and Consciousness", *Monthly Review, Vol:* 28 (3), s. 10-18.

8 Braverman, "Two Comments", *Monthly Review, Vol:* 28 (3), s.119-24.

ve Mandel *(Geç Kapitalizm)* ile birlikte okunmasını; çağdaş sınıf sorunsalı üzerine daha ayrıntılı bir bakış açısı elde etmek isteyen titiz okuyuculara ise, Braverman'dan sonra E. O. Wright ve Poulantzas gibi çağdaş Marksistlerin yapıtlarını önerebilirim.[9] Burada kritik bir değerlendirmesini yaptığım *Labor and Monopoly Capital'in,* yalnızca akademik çevreler için değil, işçi sınıfından okuyucular için de son derece yararlı bir başyapıt olacağına inanıyor ve geç de olsa Türkçeye kazandırılmasını diliyorum.

9 N. Poulantzas, *Classes in Contemporary Capitalism,* Lowe and Brydone Printers Lmt., 1976; E. O. Wright, *Reconstructing Marxizm, Essays on Explanation and the Theory of History, Verso,* 1991.

Fordist moderniteden esnek postmoderniteye mi?

*Levent Yılmaz**

DAVID HARVEY
THE CONDITION OF POSTMODERNITY
BASIL BLACKWELL
OXFORD 1990

David Harvey 1990 yılında yayımladığı *The Condition of Postmodernity* adlı kitabında, bir iki istisna dışında nispeten doğru bir noktada duruyor. Çoğu araştırmacı ve düşünürün yaptığı gibi postmodern diye adlandırılan dönemin ürünlerinin analizine dalmıyor. Hatta, çoğunlukla bir akım olarak görülen postmodernizmi estetik bir akımdan ziyade belirli bir dönemin ekonomi politiğindeki dönüşüm sonucu ortaya çıkan maddi ve zihinsel koşullar olarak ele alıyor. Bu ise Harvey'nin çalışmasını çoğu zaman diğer araştırmacılardan farklılaştınyor. Ancak bu farklılaşma Harvey'e argümantatif düzlemde her zaman meşruluk tanınmasını gerektirmiyor. O da çoğu yerde, diğerlerinin hafifliğini tekrarlayabiliyor. Bu da belki onları özetlemeye kalkışmasından doğuyor. Harvey kitabında esas olarak iki ana akstan hareket ediyor: bir yandan modernite projesinin bağrından çıkan kültürel modernizm ile bunun günlük hayata yansımalarını ele alırken diğer yandan bunun berisindeki ekonomi politiği açımlamaya çabalıyor. Esasında bu türden bir bütünleştirici bakış sanırım bir rahatsızlık sonucu ortaya çıkıyor. Örneğin Aydın Uğur'da da bu türden bir rahatsızlık hissediliyor: "Postmodernite tartışmaları genellikle bir sanatsal etkinlik alanıyla bağlantılı olarak sürdürülüyor, örneğin mimaride, resimde, edebiyatta, vb'de 'postmodern akım'ın dışavurumları inceleniyor; bu akımın getirdikleri ile götürdükleri zenaat-içi kaygıların terazisine vuruluyor. Ben bu yazıda bu yola gitmeyeceğim. Gitmeyeceğim, çünkü postmodernizm diye adlandırılan oluşumun -kendinden söz ettirmeye başlamasından bu yana neredeyse onbeş yıl geçmiş olmasına karşın hâlâ- bir akımın gerektirdiği iç-bütünlüğü edinmemiş olduğunu düşünüyorum; ancak bunu söylemekle postmodernizm bir akım bile

(*) Levent Yılmaz, A. Ü. İletişim Fakültesi'nde lisans öğrencisidir.

olamadı demek istemiyorum. Tam tersine, postmodernizm diye adlandırılanın, bağrında daha büyük bir ihtirası beslediğini düşünüyorum. Sanat dallarına içre tanımların koyduğu koridorsu kablara sığmayacak kadar geniş ve derin iddialar taşıdığını düşünüyorum. Doğru adlandırmanın da postmodernizm değil de Postmodernite olduğunu sanıyorum. Modernite'nin karşısında bir yerde duran, modernite'nin kuşattığı kadar kapsamlı bir düşünsel coğrafyaya göz diken bir duyarlık anlamında."[1]

Yine bu türden bir rahatsızlık, Anthony Giddens'ta da hissediliyor. O da *The Consequences of Modernity*[2] adlı kitabında, postmodern dönemden ziyade modernitenin doğurduğu ilişki biçimlerinin, zihniyetlerin hiçbir zaman olmadığı kadar evrenselleştiği ve radikalleştiği bir yüksek modernite döneminde olduğumuzu öne sürüyor ki bu bana oldukça ciddi bir argüman gibi geliyor.

Bu türden bir rahatsızlığı oluşturan ise herhalde Jameson'vari bir elmalarla armutları toplamacılık[3] olduğu kadar, *millénariste*[4] fikirlerin sıklıkla telaffuz edilmesi.

Harvey'nin kitabındaki yirmiyedi alt başlık, dört ana bölümde toplanmış. Birinci bölüm "Çağdaş kültürde moderniteden postmoderniteye geçiş" başlığını taşıyor. Harvey bu bölümde modern hayatın kültürel değerlerinde radikal değişme var mıdır yok mudur sorusuna yanıt ararken Eagleton'ın tanımlarından yola çıkarak, üst-anlatılar olarak anılan modern düşüncenin bütünlüklü yapılarında bir çözülüş olduğunu Öne süren düşünceye katılır gibi görünüyor. Ve postmodernizmin kendisini şöyle tarif ettiğini söylüyor: "Kültürel söylemin yeniden tanımlanmasında farklılık ve heterojenliğin belirleyiciliğini öne çıkarmak (s. 9)". Bunun da doğal olarak evrensel ve bütünlüklü söylemlerin parçalanmasını ve bu söylemlere güvensizliği doğurduğunu işaret ediyor. Bu türden bir oluşumun ise Kuhn, Feyerabend gibi bilim felsefecilerinin, Foucault gibi 'basit ya da karmaşık nedensellik yerine çokbiçimli korelasyon'ları öne çıkarıp, süreksizliği ve farklılığı vurgulayan düşünürlerin, 'öteki'

1 Aydın Uğur, "Postmodernin Siyasetle İlişkisi Üzerine", *Defter,* Ocak-Haziran 1992, No: 18, s. 32.

2 Anthony Giddens, *The Consequences of Modernity,* Stanford University Press, 1990.

3 Bu konuda bkz. Frederic Jameson, *Postmodernism,* Duke University Press, 1992, s. 26, özellikle şu ifade: "Ben kesinlikle -Cage, Ashbery, Sollers, Robert Wilson, Ishmael Reed, Michael Snow, Warhol, hatta Beckert'in ta kendisi- gibi önemli postmodernist sanatçıların klinik anlamda şizofrenik olduklarını düşünmüyorum." (İtalikle dizerek vurguladığım ifadeye Özellikle dikkat edilmesi gerekiyor. Kim, ne zaman, hangi kıstaslarla ve ne hakla, örneğin bu dönemin değerlerinden özellikle nefret eden Sollers'i postmodernist olarak sınıflandırabilir? Bunun böyle olmadığını anlamak için, içinde binlerce karşı çıkılabilinecek fikirler de olsa, örneğin Sollers'in *La Féte â Venise (Gallimard,* 1991) romanına, ya da *Magazine Littéraire'nin* "Bireyselcilik" özel sayısına (No: 264,1989) yazdığı mektuba göz atmak yeterli olabilir. Adı zikredilen diğer sanatçılar için de bu geçerlidir.

4 Daniel Bell'in, "İdeolojinin Sonu", Lyotard'ın "Üst-anlatıların Ölümü", Fukuyama'nın "Tarihin Sonu ve Son İnsan'ı, Denis Rocheu'nun "Şiir Kabul Edilemez, Zaten Yoktur"u vb. gibi işaret ettiği şeylerin anlamlı olduğu fakat işaretlerin kendilerinin anlamsız ve sıkıcı olduğu formülasyonları hatırlayalım. Harvey de kitabının dördüncü bölümünün başına Neil Smith'ten yaptığı bu türden bir alıntıyı yerleştirmiş: "Aydınlanma öldü, Marksizm öldü, işçi sınıfı hareketi öldü... ve bu satırların yazarı da kendini pek iyi hissetmiyor."

kavramını öne çıkaran antropologların çalışmaları sonucunda ortaya çıktığını ya da en azından tartışma zemini bulduğunu söylüyor (s. 9). Ve bütün bu tartışmaların 'duyarlık yapıları'nda değişikliğe yol açtığını vurguluyor. Modernite ile modernizm arasındaki farklılığı vurguladığı ikinci alt bölümde ise özellikle Baudelaire'den yola çıkarak modern dönemde geçici, uçucu unsurlarla karşı karşıya kalındığından ve bunun yarattığı gerginlikten söz ediyor. Bu gerginliğin ise şeyler arasındaki geçirgenliğin oluşturduğu tarihsel sürekliliğin silinişi olduğunu söylüyor (s. 11). Bu kaotik değişme içinde, Marshall Berman'ı zikrederek, modern dönemin yazarlarının (Goethe, Marx, Dostoyevski vb.) parçalanma ve geçicilik ile uğraşmak zorunda olduğunu belirtiyor (s. 11). Daha sonraki satırlarda Habermas'ın (Modernite projesinin Aydınlanma'nın bir ürünü olduğu yolundaki) görüşlerinin küçük bir özetini verdikten sonra, Adorno ve Horkheimer'i zikrederek özgürleştirici ve iyileştirici niteliği haiz olduğu varsayılan Aydınlanma'nın aklının özgürleştirici sonuçlarından ziyade totaliter sonuçlan olduğunu, aslında baskı ve yönetim mantığını gizlediğini öne süren savları vurguluyor (s. 13). 19. yüzyılın kültürel modernizminin sonucu oluşan sanat yapıtlarını ise yine Baudelaire'den hareket ederek çözümlemeye niyetlenerek, bu dönem sanat yapıtlarının, hızla akan zamanın, gitgide küçülen mekânın, değişen tekabüliyet noktalarının, modanın ve geçiciliğin içinde varolabilme koşulunu, yine klasik bir biçimde, bu uçuculuk içinde sonsuz, evrensel olanı yakalama isteklerine bağlıyor. Bu noktada, bu dönemden itibaren, sanat yapıtlarının şok unsurunu, tuhaflığını, sürekli yeniliğini, ya da en azından bu unsurları aramaya başlar olmasını, özellikle de bu sanat yapıtlarının daha insanîleştirilişini, kitlelere malolmaya doğru yolalışını, gündelik olanı yakalamaya çalışışını bu ütopik söylemin bir uzantısı olarak görüyor. Belki de bu yüzden örneğin Apollinaire Bölge 'de[5] modernliğin günlük hayatta yarattığı izdüşümleri özellikle şiirine katmıştır. Belki de bu yüzden çoğu sürrealist, reel politika ile doğrudan ilişki kurmuştur. Harvey de kitabında bu durumu örnekleri ile açıklamaya koyuluyor, Le Corbusier'yi, Mies van der Rohe'yi, bütün Bauhaus'u, onlardan önce oluşmuş reel koşulların bir sonucu olarak görüyor. Bunu da örneklendirirken daha 1910'larda *Good Housekeeping* gibi Amerikan gazetelerinin ev'i mutluluk üreten bir fabrika olarak gördüklerini ve bunun da Le Corbusier'nin ev'i tarif ederken söylediği 'modern yaşam için bir makine'den çok da uzak olmadığını belirtiyor; bunun özellikle Birinci Dünya savaşı öncesi modernizminin yeni üretim biçimlerine (makine, fabrika, kentleşme), ulaştırma (yeni ulaşım sistemleri, iletişim) ve tüketim (kitle pazarlarının doğuşu, reklam, moda) kalıplarına bir tepki hareketi olduğunu söylüyor (s. 23). Belki de daha yumuşak bir sözcük kullanıp, ayak uydurmak da denilebilir buna. Harvey, bu noktada modernite'nin pratiklerinden birini oluşturan sanayileşmeyi

5 Üç kez fabrika düdüğü çalınıyor sabahları
Kızgın bir çan havlar gibi çalıyor öğleye doğru
Tabelalardaki ve duvarlardaki yazılar
İlanlar ve levhalar papağan gibi bağrışıyorlar
Bu sanayi sokağının çekiciliğini severim (...)

öne çıkarıp, 1848 sonrasının bir kentleşme çılgınlığı olduğunu söylüyor. Bu konuda da pek de haksız sayılmaz, özellikle uzaktaki kentin ne denli çekici olduğunu, örneğin Rimbaud'da farkettiğimizde...[6] İşve, çekicilik, cazibe: bütün bunların berisinde ise onları yaratan kıymet: para.

Harvey daha sonraki sayfalarda, moderniteden postmoderniteye geçişi incelemeye koyuluyor: Ancak bu geçişin nedenlerini birinci ana bölümde ortaya koymuyor. Derrida'dan, Heidegger'den, 'öteki' fikrinin iyice yerleştiğinden, Daniel Bell ve Alain Touraine'in 'Sanayi-sonrası toplumlar'dan bahsettiğinden, tüketim toplumu'ndan, göstergeler düzeninden, metaforlardan, Borges'den, labirentten, reklamın eski metaforların içini boşalttığından, örneğin Rauschenberg'in nasıl klasik modernizmin tekniklerinden montaj/kolaj'ı kullandığından, bu tekniğin de Salle'nin resimlerinde ve Citizen saatleri reklamında nasıl yer aldığından, San Fransisco'da yaşayanların çoğunluğunu azınlıkların oluşturduğundan, eşcinsel, kadın ve yeşilci hareketlerden, yerel cemaatlerin nasıl özerk yaşam alanları talep ettiğinden, yeni şehir planlamasının değil ama design'ının bu taleplere nasıl cevap verdiğinden, postmodern mimarlığın, örneğin Charles Moore'da nasıl tarihsel üslupları yağmaya dönüşebildiğinden vb. sözederek, yani bildik serüvenleri ve işlenmiş temaları özetleyerek, yeni bir argüman öne sürmeden, bu arada örneğin Ihab Hassan'dan ödünç aldığı gayet saftirik dikotomik tablo gibi şematizasyonları da zikrederek, birinci ana bölümünü sona erdiriyor. Zaten bu kitabın esas dikkate alınacak kısmı da bu birinci ana bölümden ziyade ikinci ana bölüm.

Harvey moderniteden postmoderniteye geçişi, bu kültürel dönüşümü, birinci bölümde vurguladığı bütün Üst-anlatıların parçalanışını, ve bunun gerisindeki zihinsel iklimin çatırdayışını, kendi deyimiyle 'duyarlık yapıları'nın başkalaşışını, belirli bir dönemin ekonomi politiğindeki dönüşümle açıklamaya çalışıyor. Bu bakış her ne kadar kendisi doğrudan söylemese de gayet radikal Marksist bir bakış. Harvey, bu dönemi 1914'den başlatıyor, 1973'de bir kırılma olduğunu söylüyor ve kırılmadan günümüze kadar olan kısmından söz ediyor. Esas terimleriyle 1914'den 45'e kadar Batı ekonomilerine Fordist, 45'lerden 70'lerdeki krize kadar Fordist-Keynesçi bir yaklaşımın egemen olduğunu, sanayinin ulusal ekonomi içindeki yerinin başat olduğunu, sanayi içi örgütlenişin rasyonel ve ağır büyümeye yönelik olduğunu, sanayi ve tarımdaki istihdamın işgücünün çoğunluğunu oluşturduğunu, 60'lar sonrasında ise -ki bu kriz sonra artarak sürecektir- bu iş kollarındaki istihdamın azalma eğilimi gösterdiğini söylüyor. OECD istatistiklerine gönderme yaparak bu ülkelerde tarımdaki istihdamda yüzde elliye yaklaşan bir azalma, sanayide ise yüzde onluk bir düşüş görüldüğünü, hizmet sektöründe ise aşağı yukarı yüzde otuzluk bir artış olduğunu bunun ise 73 sonrasında yeni bir ekonomi politikasının izlenmesinin sonucu olduğunu belirtiyor. Bu rejimin adı da esnek birikim modeli. Bu model yeni teknolojiler kullanılmasını zorunlu kılan, üretkenliği artıran,

6 Roman'dan: Gürültü yüklü rüzgâr, -şehir de pek uzak değil.-

emeğin daha değerlenmesini zaruri kılan bir modeldir. Oysa bunun yanısıra, dünya rekabeti artmış, rekabete direnme koşuları oldukça zayıflamış, şirketler maliyetleri kısma ve rekabete dayanabilme yollarını araştırma noktasına gelmişlerdir. Sanayide verimliliği artırma ve maliyetleri kısma ise yine bu dönemde yoğun işten çıkarmalara ve işsizliğe yol açmıştır. Ancak bu dönem, Fordist sanayinin dünya rekabetine dayanamayan, maliyetleri esas olarak ücretleri azaltarak düşüren yöntemlerinin uygulandığı dönemden farklılaşmıştır. Firmaların izlediği yol ise az işgücü, yüksek verimlilik, bunun karşılığında da ömür boyu iş garantisidir. Bu durum, çoğu Batı ülkesinde sendikal hareketlerin 1945 öncesine nazaran daha durulmasına neden olmuştur. Tüm bu koşullar sonucu, ayrıca, dünya rekabeti karşısında firmalar, işgücü koşullarının daha gevşek olduğu coğrafyalara doğru kaymaya başlamışlardır. Yine aynı dönemde devlet korumacılığı yavaş yavaş gücünü ve etkinliğini yitirmeye başlamış, gümrük pazarları artık ulusal ekonomileri destekleyemez hale gelmiştir. Nihayetinde ise globalleşmeye doğru hızla yolalan, yerelliklerin ancak bu dünya ekseninde önem kazandığı ve nispeten özerkleştiği, ürünlerin de sonuç olarak iç ve dış pazar koşulları dolayısıyla farklılaştığı esnek üretim biçimi ortaya çıkmıştır.[7] Çok kaba hatlarıyla...

Sonuç olarak Harvey, Postmodernite olarak adlandırdığımızın koşullarını bu dönemin ekonomi politiğindeki dönüşümlerin mümkün kıldığını söylüyor. Bunu formüle edişinin en açıkça belirdiği yer ise kitabının 340-341. sayfalarında oluşturduğu tablo. Bu tabloda Harvey, Fordist modernite ile esnek Postmodernite arasındaki geçişi belirgin kılmaya çalışıyor.

Bu yazı Harvey'nin bütün kitabını özetlemeyi hedeflemiyor: örneğin Harvey'nin bir başka önemli aksı olan Zaman-Mekân Daralması'nın üzerinde durduğu üçüncü ana bölüme ve Postmodernite olarak adlandırılan karşısındaki tercihlerini beyan ettiği dördüncü ana bölüme değinilmiyor. Ayrıca birinci ve ikinci ana bölümlerinin de yeterince tartışıldığı ve açıklandığı iddia edilemez. Bunlar bu yazının eksikliğidir... Ancak eksiklikler söz konusu olduğunda, yine bu yazının, Harvey'nin kitabının eksikliklerinden de söz etmediği görülecektir. Bu türden argümanları herhalde bir tanıtma yazısının dışında geliştirmek gerekir.

7 Bu konunun Türkçede bu terimlerle tartışılması oldukça yeni bir döneme tekabül ediyor. Bu konuda özellikle bkz: Çağlar Keyder'le Söyleşi, "Ulusal Devletin Krizi", *Defter,* Nisan-Temmuz 91, No: 16, s. 7-37. Ayrıca yine bu konuda Aydın Ugur'un *Monitör* dergisinde yayımladığı bir dizi yazı: "Şirketler ve Kültürel İklim, 3 Haziran 91, "Şirketler ve Programların en Köklüsü: Zihinsel Program", 10 Haziran 1991, "Bir Uluslararası Firma, Dört Ulusal Eda", 17 Haziran 91, "Firmaları Biricik Kılan", 1 Temmuz 1991, "Japon İşçisi=Öğreni artı Öneri", 11 Ocak 1993.

• tanıtım

Post-Fordizm ve mekân

AYDA ERAYDIN
POST-FORDİZM VE DEĞİŞEN MEKÂNSAL ÖNCELİKLER
ODTÜ, MİMARLIK FAKÜLTESİ YAYINLARI
KASIM 1992
213 SAYFA

Eraydın'ın kitabı, önce adıyla sonra da hemen ilk satırlarıyla, Türkiye'den pek az kâşifin gittiği, haritası çıkarılmamış bir alana götürüyor okuyucuyu. Bu, bildiğimizden çok farklı bir coğrafya: Biraz engebeli, çarpıcı, biraz da kavranması zor bir coğrafya. Bu yeni coğrafyanın iki temel elemanından biri, az çok okur yazar herkesin bildiği, bilmese bile "post" ön eki sayesinde bir yerlerden duymuş olması çok muhtemel bir kavram: "Post-Fordizm". Bu coğrafyanın ikinci elemanı ise, hemen herkesin gündelik yaşamında bile sıkça kullanıldığı, bunun için bildiği, bildiğini sandığı, ama kimsenin üzerinde pek de durmadığı, bir kitap başlığında görmeye alışmadığı, daha doğrusu hakkında kitap yazılacak ölçüde önem atfetmediği bir kavram: "Mekân". Eraydın'ın kitabı, öncelikle "mekân" konusunu alışkın olmadığımız bir biçimde ele alışı, bunu günümüzde yaşadığımız ve kısaca da "Post-Fordizm" olarak adlandırdığımız değişimlerle ilişkilendirme çabalarından ötürü en azından Türkiye için ilk adım olma niteliğini taşıyor ve her ilk adım gibi de övgüyü hakediyor.

Eraydın, "dünyanın yaşamakta olduğu Fordist üretim sisteminden Post-Fordist üretim sistemine geçiş sürecini, böyle bir sürecin mekânsal boyutlarını tartışmak ve gelişmekte olan ülkeler için bu sürecin anlamını tartışarak, konuyu Türkiye gündemine sanayileşme ve mekânsal gelişme politikaları bağlamında taşımak" (s.l) amacıyla çıkıyor yola. Son on yılda üretim sistemleri üzerine yapılan kuramsal çalışmalar ile çoğunlukla gelişmiş ülkelerin deneyimlerine dayalı bu çalışmaların "gelişmekte olan ülkeler" açısından irdelenmesi, Eraydın'ın kitabının başlıca dayanak noktalarından biri. Önce esnek üretim süreçlerinin, Fordist üretim tekniklerinin yerini almasıyla gelişmiş ülkelerde yaşanan uyum süreçleri, ardından da tüm bu süreçlerin azgelişmiş ülkeler açısından anlamı ve olası sonuçları tartışılıyor kitapta. Eraydın özellikle de "gelişmiş kapitalist ülkelerde ortaya çıkan yeni üretim yapılarının, gelişmekte olan ülkelerde değişik yansımaları olacağı ve bu ülkelerin Fordist üretim döneminden farklı olarak, kendilerine özgü yapısal özelliklerini ve birikimlerini kullanabileceklerini" (s.2) ve bunun da sanayileşme ve mekânsal yönlendirme politikaları bağlamında önemli fırsatlar yarattığını vurguluyor.

Eraydın, kitabının önemli bir bölümünü Türkiye'nin 1980 sonrasında yaşadığı

değişen koşullara uyum sürecine ayırıyor. Türk ekonomisinin dünya ekonomisi ile değişen bütünleşme biçiminin yanısıra, mekândaki uyum süreçleri de Eraydın'ın ayrıntısıyla değindiği konular arasında. Fordizm/post-Fordizm tartışmalarına ilişkin olarak yapılan önermeler daha sonra titiz ve ayrıntılı bir çalışma ile Bursa giyim sanayindeki değişmeler bağlamında somutlanıyor.

Eraydın'ın çalışmasının *Türkiye açısından* özgün yanı, üretim yapısında gözlenen değişimleri mekân organizasyonundaki değişmelerle ilişkilendirme çabasına girişmesi. Bunu yaparken de Eraydın modernizmin mekânı "ölü, sabit, diyalektik olmayan, taşınmaz, pasif" gören yaklaşımına karşı çıkarak mekânı, en genelde toplumsal örgütlenmenin aktif bir elemanı, hem belirleyeni hem de belirleneni olarak ele alıyor. Eraydın, son yıllarda sosyal bilimlerin belki de en hareketli alanı durumuna gelen coğrafya disiplinindeki tartışmaları özetlerken Lefebvre, Harvey, Massey, Dunford, Urry, Scott, Soja, Sayer, Lipietz gibi bu alanın "devler"ini belki de ilk kez Türk okuruna tanıtıyor.

Türkiyeli okurlar için çok yeni olmakla birlikte coğrafya disiplinindeki tartışmalar son on yılda son derece hareketlenmiş ve dar anlamda coğrafyanın sınırlarını aşarak sosyal bilimlerin temeline katkıda bulunur bir düzeye ulaşmış durumda. Eraydın'ın en önemli katkısı da bu tartışmaları özellikle sosyal bilimlerde büyük bir durgunluğun yaşandığı bu çorak ülkeye aktarması. Ancak kuramsal düzeyde gözlenen temel önemde bir dizi eksiklik kitabın olumlu katkılarına ister istemez gölge düşürüyor. Daha açık bir anlatanla, özellikle felsefi/epistemolojik tartışmalara girmekteki çekingenliği, Eraydın'ın kitabının bir anlamda "Akhilleus topuğu"nu oluşturuyor. Tartışmaların kuramsal temellerinin yeterince ele alınmaması en belirgin biçimiyle postmodernizm konusunda kendini gösteriyor. Post-Fordizm ile postmodernizm bağlantısı gibi üzerinde çok önemli tartışmaların sürdüğü bir konu neredeyse -biraz da çarpıtma pahasına- "post-Fordizm geç kapitalizmin altyapısıdır", "postmodernizm ise üstyapısıdır" şeklinde özetlenebilecek son derece "modern" bir tavırla sonuca bağlanıyor. Sadece postmodernizm konusunda değil, hem post-Fordizm hem de mekân konularındaki ciltler dolduracak çaptaki, geniş odaklı çalışmalar aşırı basite indirgenerek, birkaç cümle ile özetleniveriyor.

Kitabın bütününe hakim görünen kuramsal çekingenlik, neredeyse özetlenen tartışmalar arasında taraf tutmama düzeyine erişiyor ve okur, daha önceden hiç tanımadığı, yazarın ise kendini dışarıda tuttuğu bir alanda, elinde yolunu bulmasını sağlayacak bir harita olmaksızın, yapayalnız bırakılıyor. Postmodernizm tartışmalarının felsefi/epistemolojik temellerine girilmediği için, bu tartışmaların coğrafya/mekân konularıyla olan bağlantıları da havada kalıyor. Dolayısıyla da "modern" dönemde ihmal edilen mekân konusunun, "postmodern" çalışmalarda niye bu denli önemli bir yer tuttuğu gibi temel bir soru da okurun kafasında bir dizi soru işareti yaratarak cevaplanmadan kalıyor. Oysa bu konuda başlatılacak bir tartışma bir yandan, temelde tarihle hesaplaşma olan modernizmin daha önce üzerinde durulmamış bir yönünü açıklarken, postmodernizmin de mekânla niye böylesine sıkı bir hesaplaşmaya girdiği sorusuna ışık tutacak, öte yandan da tarih/

coğrafya bağlantılarına ilişkin olarak hele hele Türkiye'de hiç keşfedilmemiş yeni yollar açabilecekti.

Eraydın'ın kitabına ilişkin olarak vurgulanması gereken bir diğer nokta da kitaba neredeyse katıksız diyebileceğimiz ölçüde "ekonomist" bir bakış açısının hakim olması. Bu özellikle de "Türkiye'nin değişen koşullara uyum süreci" başlıklı bölümde belirginleşiyor. 1980 sonrasında Türkiye'nin yaşadığı yeniden yapılanma salt ekonomik yönleriyle ele alınırken, bu dönüşümün politik/ideolojik/kültürel/toplumsal boyutları birkaç cümle dışında hemen hiç ele alınmıyor; 12 Eylül'ün Türkiye'ye giydirdiği deli gömleğinden hiç söz edilmiyor. Bu da kitabın bence temel katkısı olan mekâna bakışını ciddi ölçüde zedeliyor. Sonuçta da mekân, salt ekonomik belirleyenleri olan bir değişken olarak ele alınıyor. Böylelikle de coğrafya disiplinindeki zengin tartışmaların özünü oluşturan, mekânın oluşumu sürecine çok yönlü bakabilme çabalarının okura ulaştırmak istediği mesaj yerine ulaşmamış oluyor.

Kuramsal düzeydeki eksikliklerine ve tartışmaların felsefî/epistemolojik öncüllerine girmekteki çekingenliğine -dolayısıyla da kafalarda yarattığı karışıklığa- karşın Eraydın'ın kitabı post-Fordizm ve özellikle de coğrafya/mekân konularındaki tartışmaları bu çorak topraklar okuruna aktarıyor olmasıyla yaşamakta olduğumuz dönüşümü kavramak isteyen herkesin üzerinde durması gereken, dikkatle okunmayı hakeden bir çalışma.

OĞUZ IŞIK

• *tanıtım*

Geç kapitalizm

ERNEST MANDEL
LATE CAPITALISM
VERSO EDITION
LONDRA 1978

Ernest Mandel'in kitabının giriş sayfalarında da belirttiği gibi *Late Capitalism*'in (Geç Kapitalizm) ana gayelerinden biri uluslararası kapitalist ekonominin savaş sonrası süreğen hızlı büyüme dalgasının sebeplerine ve bu 'parlak' dönemin çok daha yavaş büyüme hızının varolduğu sosyal ve iktisadi kriz dalgasıyla yer değiştirmesini zorunlu kılan kısıtlara Marksist açıklamalar getirmek; ve genel an-

lamdaki sermayenin gelişim yasalarını varolan çeşitli somut sermaye biçimleriyle uyumlu hale getirebilen bir "yirminci yüzyıl kapitalist üretim tarzı tarihi"nin açıklanmasıdır.

Mandel karma ekonomi dahilinde hızlı büyüme ve tam istihdamın kapitalizmin kendi gelişme mantığından dolayı zorunlu olarak süreğen olamayacağını öne sürmekte ve bu olgunun klasik Marksist kategoriler dahilinde açıklanabileceğini söylemektedir. Diğer bir deyişle, Ernest Mandel'e göre Marx'ın *Kapital* kitabında ortaya koyduğu kapitalizmin devinim yasaları geçerliliğini halen korumaktadır. Bu görüş, sermayenin uzun dönemli devinim yasalarının değişik politikalarla etkisiz hale getirilebileceği ya da geçersiz kılınabileceğini savunan her türlü görüşü reddetmektedir. Bunun yanısıra bu görüşün karşısında yeralan iktisadi devinim yasalarının 'gerçek tarihte ifade bulamayacak kadar soyut olduklarını savunan tezi de kabul etmemektedir.

Aynı zamanda, kapitalist üretim tarzının tek değişkene bağımlı açıklamaları da, herhangi belirgin bir sonucun anlaşılabilmesi için *bütün* temel gelişim yasalarının karşılıklı etkileşimlerinin esas alınması gerektiğinden, yetersiz kalmaktadır. Bu sebepten ötürü Mandel *Late Capitalism* kitabında tüm temel değişkenleri ve bir bütün olarak kapitalist üretim tarzının gelişim yasalarının karşılıklı etkileşimini gözönüne alan bir yöntem kullanarak varsayımlarını sınamakta ve kapitalizm uzun dönemli dalgalanmalarını analiz etmektedir.

Bu doğrultuda Ernest Mandel kapitalizmin dalgasal hareketlerinin ardında tek bir açıklama aramakta. Sermayenin organik bileşiminden (organic composition of capital) yola çıkan Mandel, kapitalist sistem içerisindeki krizleri kâr oranındaki düşüşleri gözönüne alarak açıklamaktadır. Sermayenin organik bileşimi yükseldiğinde her işçinin üretim yapmak üzere daha fazla aleti olur ve bir işçiden elde edilen artı değer (surplus value) yükselir. Ancak eğer hızlı makineleşme sonucunda işgücü talebi yedek işgücü ordusunu (labour reserve army) eritecek düzeyde artarsa, ücretlerin artması ve dolayısıyla kâr haddinin düşmesi kaçınılmaz olacak ve kriz dönemine girilecektir. Bu durumda sermayedarlar işçi çıkartmaya başlayacak ve ücretler düşerek giderleri azaltacak, bunun sonucunda da yatırımlar artacaktır.

Elbette yukarıdaki paragraf oldukça basitleştirilmiş bir şekilde Mandel'in kapitalist sistem içerisindeki dalgalanmaları nasıl açıkladığının bir özeti. *Late Capitalismkitabı* kapitalizmin uzun dönemli dalgalanmaları çerçevesinde yirminci yüzyılda devlet, ideoloji, endüstriyel dalgalanmalar, silahlanma ve teknolojik devrimler de dahil olmak üzere, bu özetin sınırlarını aşan ve birçok farklı açıdan daha değerlendirilmesi gereken bir çalışma.

Late Capitalism'in metodoloji sorunu, kapitalizmin içsel çelişkileri ve kapitalist üretim tarzının gelişmesi, kapitalist teknolojinin gelişimi ve sermayenin değerlenmesiyle (valorization of capital) ile ilgili ilk dört bölümü kitabın genel teorik çerçevesini çizmeye yönelik. Müteakip dokuz bölüm yirminci yüzyıl kapitalizminin ana özelliklerini tarihsel ve mantıksal sırayla ele alıyor: yirminci yüzyıl ka-

pitalizminin çıkış noktası; üçüncü teknolojik devrimle beraber gelişmesi; sermaye fazlasının sürekli silahlanmayla emilmesi; dünya pazarıyla olan ilişkisi ve gerçekleşme (realization) sorununa dair yeni gelişmeler ve çözümler. Son beş bölüm ise önceki bölümlerin sonuçlarının sentezine yönelik olarak yazılmış.

Bu kitabın gücü, yazıldıktan yaklaşık yirmi yıl sonra hâlâ devam eden önemi ve geçerliliği hem yukarıda özetlemeye çalıştığımız yöntemi en iyi şekilde kullanmasından, hem de geniş bir yelpaze içerisinde yeralan birçok teoriye detaylı ve can alıcı eleştiriler getirebilmesinden kaynaklanıyor.

Fakat kanımca *Late Capitalism'in* asıl önemi okuyucunun kafasında yeni sorular üretebilmesinden kaynaklanmaktadır. Mandel'in bu kitapta yirminci yüzyıl kapitalizmini açıklamak ve anlamak üzere kullanmış olduğu yöntem ve bu yolla yaptığı analiz, kitabı sosyal bilimlere ilgi duyan herkes ve tüm sosyal bilimciler için gerekli kılıyor. *Late Capitalism* kitabının halen Türkçeye kazandırılmamış olması ise Türkiye sosyal bilim çevresinin büyük bir eksikliği.

YILDIRIM KIRGÖ

• *tanıtım*

Sürat ve siyaset

PAUL VIRILIO
VITESSE ET POLITIQUE: ESSAI DE DROMOLOGIE
GALILEE
PARİS 1977
151SAYFA

Clausewitz'in eserinden bu yana "savaş" üstüne yazılan bütün önemli kitapların, bütün araştırmaların ana temasını (dar anlamda askeri ve jeostratejik çözümlemeler dışında) strateji ve taktik verilerin değerlendirilmesi çerçevesini pek aşamayan, bunu çok çok uluslararası diplomasinin ve siyasetin, biraz da "ulusal" ekonomilerin tartışılabildiği bildik bir sosla zenginleştirerek sunan bir "siyaset-savaş" alternatifi oluşturuyordu. Bu alternatif Napoléon savaşlarının göbeğinde şekillenen Clausewitz tartışmasından bu yana defalarca yeniden formüle edilen, zamanla Devlet Aklı'nın tartışmasız çıkmazlarından biri haline gelen 'savaş'ın siyasetin bir deneyimini oluşturduğu düşüncesinde ifade buluyordu. Modern savaşın anlaşılması konusundaysa, bu tür bir döngüsel formülün yetersizliği (özellikle nükleer, biyolojik

ve kimyasal silahların 'toptan savaş' haline getirdiği muazzam yokedici güç yüzünden) gittikçe daha belirginlik kazandı. Işte Virilio'nun eseri *(Vitesse et politique)*, savaşa ilişkin 'politik savaş' anlayışının aşılması yönünde gösterilen en esaslı çabalardan birini oluşturuyor.

Savaş modelleri, gerilla savaşlarının sahneye çıktığı 20. yüzyıl ortalarına kadar, ülkeler-arası uzamda geçerliydiler. *"Sürat ve Siyasetle* Virilio savaşı bir "iç politika" temasına oturtarak, "sıkıyönetim" modeli çerçevesinde ele almayı önerir. Kitabına "Sürat Devrimi"yle, 19. yüzyıl sonlarında kent mimarisinden (ünlü Hausmann deneyi) toplu taşım araçlanndaki kapitalizmin modern yapılarına içsel yetkinleşme ve yoğunlaşmaya kadar varan sarsıcı bir dönüşüm anıyla başlatır. Nazizmin sokakla kurduğu ayrıcalıklı ilişki, Virilio'ya göre "sokak hakkından Devlet hakkına" bir geçişi en iyi ifade eden tarihsel anı oluşturur: Sokaktaki kitle, Sanayi Devrimi'ye fabrikalara kapatılmış proleter ordusunun aksine, ideal biçimini "makinaların teknik bir aksamı" haline gelmek tarzında değil, bizzat "motor" bir güç oluşturmakta bulur; o bir "hücum makinası", yani "sürat üreticisi"dir (s.13). Böylece Engels'in 1848 Devrimi'ne ilişkin bir hatırlatmasına geliriz: "İlk toplaşmalar büyük bulvarlar üzerinde, Paris yaşamının en büyük yoğunlukla akıp geçtiği yerde ortaya çıktılar". Weber de Rosa Luxemburg'la Karl Liebknecht'in katledilmeleri üzerine "Sokağa yaptılar çağrılarını, sokak da öldürdü onları" diye yazıyordu. Günümüzde 19. yüzyıldan miras kalan bir adlandırmanın, siyaseti esas olarak 'akım' ya da 'hareket' terimleriyle kurmasına şaşmamak gerek. Ancak "asfaltı siyasetin mekânı" haline getiren esas dönüşüm Nazizmin yükselişiyle yaşandı. Goebbels: "...böylece fanatik varlıkları yollara düşürdük... Dört milyon canıyla metropolün ritmi propagandacıların bildirileriyle nefes alıp veriyordu..." (s. 25) Nazi öğretisi 'sokağı ele geçirenin Devlet'i ele geçireceğine' sıkı bir inanç kılığına bürünmüştü. 19. yüzyıldan bu yana "ilerici" olsun, "tutucu" olsun, bütün devrimci hareketler kent yaşamının 'sürat'iyle vazgeçilmez bir ilişki içindeydiler. Virilio'nun formülüne göre: "Tarih boyunca adı konmamış bir devrimci dolaşıp durma vardır; Devrim'in kendisi bizzat işte bu ilk toplu taşım aracıdır." (s.15)

Kentle kalabalıkların ilişkisi, Nazizm örneğinde, "sokak hakkından Devlet hakkına" geçişin yalnız bir örneğini buluyordu demek ki. Ama kentlerin kenarlarında proletaryayı 'evcilleştirmeye' dayanan burjuva kent örgütlenmesi, yine 19. yüzyılda zıt yönde bir eğilime de sahipti: Kitleleri şehirlerin merkezlerinden uzakta, çevrede yerleştirmek, bir anlamda 'durdurmak', süratlerini denetleme gücünü bizzat devlet gücünün özü haline getirmek. Hitler rejimi, "Berlin üzerindeki Savaş"ı, Blitzkrieg'e, Avrupa ve Dünya sathına yayılan "toptan savaş"a tercüme ederken, işte bu ikinci yolu seçiyordu: Nazi döneminin kent mimarisi projeleri önce sokaklardaki halkı evlere kapatarak "ailenin ve ulus'un düzenine 'kavuşturuyor', ardından da onlara yeni "haklarını", "yol hakkını" gösteriyordu: VW (fabrikadan daha tek bir araba çıkmadan Hitler 170.000 vatandaşına neredeyse referandum niteliği taşıyan yoğun bir kampanya sonucu bu 'siyasal' otomobili satmayı başarmıştı). Nasyonal Sosyalist Otomobil Birimleri (NSKK=National

Sozialistisches Kraftfahrt Korps) adı verilen 'yerel' özel otomobil birimlerinin oluşturulması, Alman işçi sınıfına verilen 'tatil' ve 'yolculuk' hakları Hitler'in beklediği bir plebisit gücünde olan bu 'trafik' saldırısının parçalarıydılar. Artık yollara düşmenin zamanıydı. Hitler'in "American way of life" (Amerikan hayat tarzı) hayranlığının nedenlerinden birine değinerek, 'kentler-arası'nın artık bir 'kır' olmaktan çıktığını, modern kapitalizmin kent-kır karşıtlığının yerine durgunluk-dolaşım karşıtlığını getirdiğini hatırlatmalıyız burada: Ford'un ilk seri-ürün otomobillerinin piyasa çıktığı yıllar içinde, önce toplam 400 kilometreyi bile bulmayan şehirlerarası yolların binlerce kilometreye ulaşması, Virilio'nun sözettiği "sürat devrimi"nin modern ve geç kapitalizmin altyapısıyla ne kadar yakından ilişkili olduğunun kanıtıydı.

ULUS BAKER

• *tanıtım*

Post-Fordizm ve Türk Sanayii

LALE DURUİZ, NURHAN YENTÜRK

FACING THE CHALLENGE: TURKISH AUTOMOBILE, STEEL AND CLOTHING INDUSTRIES; RESPONSES TO THE POST-FORDIST RESTRUCTURING

AYHAN MATBAASI
İSTANBUL 1992
192 SAYFA

Türkiye ekonomisinin 1980'li yılları değerlendirilirken, ilgiler çoğunlukla istikrar amaçlı iktisat politikaları uygulamalarında odaklaştı ve söz konusu politikaların istikrar getirmediğine, tersine enflasyonu müzminleştirdiği ve kurumsallaştırdığına işaret edildi. İktisat politikalarının bir başka temel boyutu olan yeniden yapılanma, 1980'lerin ikinci yarısında daha çok ilgi çekmeye başladı denilebilir. Gelişmiş ülkeler'deki yeniden yapılanmanın Türkiye'de de izlediğimiz ortak rahatsızlıklarını (düşük büyüme hızı, yatırım açlığı, sanayisizleşme, emekçi sınıf hareketlerinin güçsüzleşmesi ve yoksullaşma, vb.) vurgulayan siyasal iktisat yazıları dışında, bu alandaki çalışmalar çoğunlukla üretim ve dış ticaret yapısındaki kaymaların saptanmasına yöneldi; bu kaymaların uygulanan politikalarla bağlantısı sorgulandı. Sektör ayrıntısına ne denli girilmiş olursa olsun, böylesi çalışmalar esas itibariyle makroekonomik düzlemde kaldı ve sermayenin sektörler arası hareketliliğine ışık tutmaya çalıştı. Sermayenin belirli bir sektör (ya da sektörler) içinde nasıl yeniden

yapılandığını inceleyen, mikroekonomik düzlemdeki araştırmalar ise, nitelik açısından olmasa bile, sayıca epey eksik kaldı. Duruiz ve Yentürk, *Facing the Challenge...* ile bu eksikliği gideren önemli bir yapıtı okurlara sunmuş bulunuyorlar.

Facing the Challenge... yedi bölümden oluşuyor. Kitabın ilk bölümünde 1970'li bunalım yıllarında biçimlenmeye başlayan yeni ("Post-Fordist") üretim paradigmasının özellikleri ile bu paradigmanın yeni uluslararası işbölümü ve azgelişmiş ülkelerin (AGÜ) sanayileşmesi üzerindeki olası etkileri genel çizgileriyle ele almıyor. İkinci bölüm, 1980'lerde Türkiye imalat sanayiinin ithalat bağımlılığmdaki değişmeyi genelde ve kitaba konu olan üç sektör özelinde belirtiyor. Üçüncü, dördüncü ve beşinci bölümlerde ise otomobil, demir-çelik ve giyim sanayilerindeki yeniden yapılanma, belirli bir yazım planı çerçevesinde ele alınıyor: İlkin incelenen sektör üretim ve dış ticaretinde dünyada ve Türkiye'de izlenen gelişmeler özetleniyor, sonra sektördeki teknolojik gelişme ve firma örgütlenmesindeki değişme doğrultuları tartışılıyor; son olarak da birer örnek (ve öncü) firmanın 1980'lerdeki yapılanma çabalan gözleniyor ve yorumlanıyor. Altıncı bölüm, örnek firma deneyimlerinin karşılaştırmalı bir değerlendirmesine, yedinci ve son bölüm ise araştırma sonuçlarının özlü bir biçimde sunulmasına ayrılmış bulunuyor.

Dünya ekonomisindeki yeni yönelimleri esnek uzmanlaşma ve yığınsal üretimin yanyana yaşadığı ve yığınsal üretimin Üçüncü Dünya'ya göç ettiği bir model mi (Piore ve Sabel), "Post-Fordist" örgütlenmenin evrensel olarak uygulandığı bir model mi (Hoffman ve Kaplinski) daha iyi temsil edecek? Üçüncü Dünya'daki başarılı sanayileşme örnekleri, Post-Fordizmin çevresel yansımaları olarak değil, geç sanayileşen ülkelere özgü ve farklı bir toplumsal birikim olarak mı algılanmalı (Amsden)? Son on yılın iktisat yazım, bu alanda genellikle soyut ve spekülatif ürünler vermiştir; kullanılan terminolojinin bile tam yerleştiği söylenemez. Post-Fordizm evrensel bir model olarak yaygınlaşsa bile, teknik gelişmenin yayılması sürecinde esnek uzmanlaşma opsiyonunun AGÜ'in tüm üretken sektörleri için anlam taşıyıp taşımadığı da tartışılmaya değer. Geleceğin sanayi ekonomileri büyük bir olasılıkla ürün ve süreç teknolojilerinin, yenilik yapma ve yayılma süreçlerinin, talep niteliğinin ve piyasa biçimlerinin belirlediği çeşitli "dünyalar"ı bir arada barındıracağa benzemektedir (Storper ve Salais).

Doğaldır ki, bu tezlerin berraklaşması ve somut veriler önünde sulanabilmesi ancak sektör ve firma düzeyinde, derinlemesine çalışmalarla mümkün olabilecektir. Duruiz ve Yentürk'ün kitabın birinci bölümünde başarı ile yaptıkları şey yeni paradigmanın oluşumu konusunda ileri sürülen çeşitli görüşleri ve yeni paradigmanın eskisinden ayrıldığı noktalan özetlemek, yeni paradigmanın AGÜ sanayileşmesi önüne çıkardığı sorunları ve fırsatları ortaya koymaktır.

Kitabın ikinci bölümünün araştırmanın ana teması ile yakından ilgili olmadığı kanısındayım. Yazarların girdi/çıktı tekniklerine dayalı yapı değişikliği analizleri Türkiye ekonomisinde ithalat bağımlılığının arttığını gösteriyor. Ancak bu sap-

tamalar yazarların sorduğu sorulara (örneğin sanayi ve ticaret politikalarının yatırım ve üretim kararları üzerindeki etkisi, ihracat hamlesinin yeni yatırımlar gerektirip gerektirmediği, v.b.) verilecek cevaplara katkı sağlıyor mu? Bu konuda kuşkularım var. Üretimin girdi bileşiminde yatırım malları payındaki değişmelerle, sektöre yapılacak yatırım karan arasında doğrudan bir nedensellik bağı kurulamayacağını düşünüyorum.

Facing the Challenge... 'in üçüncü, dördüncü ve beşinci bölümleri, 1980 sonrası teknolojik gelişme yazınımıza çok önemli katkılar getiriyor kanısındayım. Duruiz ve Yentürk, firma düzeyindeki gözlem ve saptamalarını övgüye değer bir titizlik ve tutarlılıkla genel ve sektörel teknolojik gelişme bağlamına yerleştiriyorlar. Kitabın altıncı bölümünde örnek olayların karşılaştırmalı değerlendirmesi de başarı ile yapılmış bulunuyor. 1980'lerde oluşan dış rekabet ortamına firmaların hangi biçimlerde tepki gösterdiği, mikroelektronik kökenli yeniliklerin nasıl ve hangi amaçlan gerçekleştirmek üzere yaygınlaştırıldığı, mikroelektronik kökenli yenilikleri uygulamak üzere girişilen yatırımların firmanın işleyiş ve örgütlenme tarzı ile teknolojik beceri düzeyinde ve firmalar arası ilişkilerde ne tür değişikliklere yol açtığı tartışılıyor. Teknolojik gelişmenin devletçe sağlanacak altyapısı konusundaki firma görüşleri de sistematik bir çerçevede sunuluyor. Yedinci ve son bölümde özetlenen genel sonuçlar, Türkiye imalat sanayiindeki öncü girişimlerin 1980'deki yeniden yapılanması konusunda önemli ipuçları veriyor. Duruiz ve Yentürk, (i) öncü girişimlerin teknolojik gelişme ve otomasyonda selektif davrandıklarını, (ii) mikroelektronik kökenli teknolojik yeniliklerin de yine selektif bir tarzda ve esas itibariyle kalite iyileştirmesi ve üretim süresi, malzeme ve enerjiden tasarruf sağlanması amaçları ile uygulamaya aktarıldığını, esnek imalat tekniklerine geçişin firmaların esas kaygısı olmadığını, (iii) mikroelektronik kökenli yeniliklerin işletmede sağlayacağı sistemik entegrasyondan kaynaklanacak yararların şu anda firma yöneticilerince fazlasıyla önemli bulunmadığını, (iv) söz konusu yeniliklerin firma iç organizasyonu ve diğer firmalarla ilişkiler konusunda köklü değişiklikler getirmesi gerektiği bilincinin henüz tam yerleşmediğini saptamış bulunuyorlar. Bu "muhafazakâr" tutumun "münferit" otomasyon uygulamalarını özendirerek gelecekteki yeniden yapılanmalara engel oluşturabileceğini de kaydediyorlar. Mühendislik ve işletme becerisini artırma amacına dönük eğitim programlarının, mikroelektronik kökenli yeniliklerin yaygınlaşmasını ve verimli kullanımını sağlayacak üretici-kullanıcı ilişkilerinin ve devletçe uygulanacak aktif sanayi ve teknoloji politikalarının önemi de bu bölümde vurgulanıyor.

Cesur bir genelleme ile belki şunlar söylenebilir: 1980'ler Türkiye'sinde sınai yeniden yapılanma, Duruiz ve Yentürk'ün işaret ettikleri gibi, esas itibariyle dış ve iç piyasalarda uluslararası rekabetin zorlaması ile gündeme geldi. Uyuma zorlanan firmaların ufku, doğal olarak, rekabete karşı kendini savunma mekanizmaları ile biçimlendi ve öncü firmalar bile geçmişin ayakbağlarından kurtularak üretim teknolojisinde büyük atılımları tasarlayamadılar. Türkiye'nin görece yeni ve zayıf sınai birikimi önünde bu tutumu şaşırtıcı bulmuyorum. Ancak

uluslararası ekonomiye daha ileri bir teknolojik düzeyde katılabilmek için zamanı daha akılcı kullanma gereği ile karşı karşıyayız. Öncü firmalardaki akımı güçlü bir sele dönüştürmek, herhalde 1990'lı yıllar iktisat politikasının temel uğraşlarından biri olabilir. Olmalıdır da.

Yazarları tekrar kutluyor, başarılarının sürmesini diliyorum.

OKTAR TÜREL

• *tanıtım*

Aglietta ve düzenleme kuramı

M. AGLIETTA
A THEORY OF CAPITALIST REGULATION: THE US EXPERIENCE
NEWLEFT BOOKS
LONDRA 1979
390 SAYFA

Düşünür G. Canguilhem düzenleme kavramının tanımını *Encyclopedia Universalis'te* şöyle yapar: "Önceleri birbirlerine yabancı olan birçok hareket ve eylemin ve bunların sonuç ve etkilerinin, bazı esas ve kurallara göre ayarlanmasına (adjustment) düzenleme denir."

Ekonomideki düzenleme yaklaşımını anlayabilmek için önce, J. Piaget'nin bu yaklaşıma epistemik açıdan katkısına bakalım. Piaget. Düzenleme kavramını altı düzeyde inceliyor.

1. Basit fizik sistemlerindeki düzenleme: Sifon mekanizmasındaki suyun boşalıp tekrar aynı düzeyde dolması gibi.

2. Termodinamik düzenleme: Prigogine'nin "dissipatif" (dağılan) yapılarında olduğu gibidir. Belirli bir noktanın çevresinde dengeler oluşur.

3. Uyarıcılara (stimulus) uyum gösteren düzenleme: Vücut ısısı, vücut sistemini değişik şartlar altında korumaya çalışır.

4. Sistemin korunması yeniliklere uyum sağlamayı gerekli kılar: Biyolojik yapı değişen koşullara kendisini uyarlar.

5. Biyolojik yapılar dönüşerek yeni biçimler alır; bunlar düşünce ve toplumsal davranışlar ve/veya işlevlerle ilgilidir.

6. Edinilen bilgilerle insan veya toplum yeni biçimler oluşturacaktır.

Düzeylerin ilk üçü tutucu, dördüncü ve beşinci evrimci ve sonuncu devrimci düzenlemeleri içermektedir. Birinci ve ikinci düzeyler sistemin korunmasına yönelik

işlevler görürken, üçüncü düzey sistemin dış koşullara uyumunu sağlar. Dördüncü düzey, sistemin gelişmesini sağlarken beşinci düzey biçimlerin iyileştirilmesine yöneliktir. Ancak, biçimlerin iyileştirilmesi sistemi aşmaya yönelik olmayıp sistem içerisinde bütünlük ve dengenin oluşturulmasına hizmet etmektedir.

Batı dillerinde düzenleme kavramından önce, düzenleyici (regulator) kavramı ortaya çıkmıştır. Düzenleyici, sistemin duyarlı (sensible) organıdır. Bu organ sistemdeki değişimleri algılar ve alınan bilgiyi inceledikten sonra sistemin dengesini sağlayacak emirleri ilgili birimlere iletir. Düzenleyicinin algılamış olduğu bunalımlar sistemin içinden veya çevresinden kaynaklanabilir.

Düzenleme yaklaşımında bunalımların içsel veya dışsal olmalarına göre farklı unsurlar sistemin düzenlenmesinde rol alırlar. Ancak bunun için açık bir sistemin kurgulanması gerekmektedir. Herhalde, sistemin krize girmesi durumunda çözüm üretilmesi yaşamsal bir zorunluluktur. Üretilen bu çözümler zorunlu (krizce belirlenen) ve olası (birçok çözümün bileşimi ile ortaya çıkan) olmak üzere iki türdür.

İnsanın içinde yer aldığı sistemlerde, düzenleme mekanizmalarını bilmek krize hakim olunmasını sağlayarak geleceğin bilinçli bir şekilde oluşturulmasına imkân hazırlar.

Düzenleme kuramlarının ekonomik sistemlerde uygulanmasının tartışılmasındaki temel varsayımlar zincirini özetlersek: Ekonomik sistem doğayı insanların gereksinimlerine göre dönüştürür. Ekonomik sistem bir taraftan insanlar üzerinde etkide bulunurken, diğer taraftan doğayı etkilemektedir. Bu etkileşim çerçevesinde sistem, üretici güçler ve sistem nedeniyle insanlar arasında oluşan toplumsal ilişkilerin tümü aracılığıyla uyum sağlar. Üretici güçler içerisinde insanlar, fiziksel donanımlar (dönüştürülmüş doğa) ve doğa yeralmaktadır. Sistem nedeniyle insanlar arasında oluşan toplumsal ilişkiler üretim, dolaşım ve tüketim bağlan tarafından belirlenmektedir.

Ekonomik sistemde bunalıma yolaçan unsurlar içsel ve dışsaldır. İçsel çerçevede bazı unsurlar diğerlerinden daha hızlı gelişerek dengesizliğe yolaçar. Nüfus artışı, olumsuz doğal koşullar ve doğal kaynakların tükenmesi dışsal unsurları oluşturmaktadır.

Değişik şiddette oluşan bunalımlar farklı değişim düzeyleri yaratırken düzenleyiciler sistemin karmaşıklık derecesine göre belirlenirler. İçsel düzenleyici olarak kâr oranı, dışsal düzenleyici olarak da toplumsal mücadeleler örnek olarak belirtilebilir.

Ekonomik sistemde üç farklı düzenleme sözkonusudur.

Bir: Tutucu nitelikteki düzenleme. Pazar mekanizması çerçevesinde küçük bunalımları çözümler.

İki: Konjonktürel düzenleme. Sistem daha üst düzeyde bir düzeltmeye giderek uyum sağlar. Sözgelimi kâr oranlarının yüksekliği yatırımlar üzerine etki ederek yetersiz tüketime karşın bir aşırı üretim krizi ortaya çıkartmaktadır. Bunun için kâr oranları düşürülerek sistem kendisini düzenlemek durumunda kalır.

Üç: Bütünsel düzenleme. Bu düzeyde insanların gereksinimlerine yanıt veren sistemin içsel ve dışsal etkenler nedeni ile bunalıma girmesi durumunda var olan biçimler yerine yenileri oluşturularak düzenleme söz konusudur. Bu düzeyde konjonktürel düzenleme için etkin bir araç olabilen kâr oranları herhangi bir işlev göremez. Artık bu düzeyde yapısal aşırı birikimler Sözkonusu olduğundan yapısal düzenlemelere gerek vardır. Buluş ve yenilikler (innovation) bu düzeydeki düzenleme çabalarına hizmet edebilirler. Bütünsel düzenleme düzeyinde oluşturulan çözüm biçimleri spekülatif özellik taşımaktadır.

Bu noktaya kadar düzenleme kuramı içerisinde Paul Boccara'nın "sermayenin aşım birikimi ve değersizleştirilmesi" yaklaşımı çerçevesinde açıklamalar yapılmaya çalışılmıştır.

Düzenleme kuramı içerisinde en önemli yeri olan Fransız Okulu tek bir yaklaşım olarak alınmaktadır. Fransa dışında yalnızca R.Boyer yönetimindeki "Paris Okulu" Fransız Okulu olarak tanınır. Ancak bu Okulun yanısıra P.Boccara'nın öncüsü olduğu "sermayenin aşırı birikimi ve değersizleştirilmesi" okulu ve G.D.de Bernis öncülüğündeki "Grenoble Okulu" da Fransız Okulunu oluşturmaktadır.

Düzenleme kuramlarının amacı kapitalizmi ve kapitalizmin tarihini anlaşılır kılabilmektir. P. Boccara kapitalist sistemi uzun dönemli dalgalanmalar ile açıklamaya çalışmıştır. Bu konuyla ilgili ilk çalışmalar, P.Boccara'nın yazılarının yer aldığı 1960'larda yayınlanan *Devlet Tekelciliğinde Kapitalizm* kitabına kadar uzanmaktadır.

Bunun dışında düzenleme kuramlarına temel alınabilecek çalışma M.Aglietta'nın doktora tezi ("Uzun dönemde kapitalizmin birikim ve düzenlenmesi: ABD örneği (1870-1970)") ve daha sonra kitap olarak yayınlayarak *Bir Kapitalist Düzenleme Teorisi* kitabıdır. M.Aglietta'nın çalışması sistemik, sibernetik veya termodinamik yaklaşımlardan farklılaşmaktadır. Ona göre gerçeklerden uzak yapılar üzerine bir nesnel söylem olanaksızdır. M Aglietta düzenlemeyi devletin değişik şekillerde ekonomiye müdahalesi olarak algılanmaktan çıkartır. Soyut ekonomik kanunları reddeden M.Aglietta'nın ana amacı Genel Denge teorisine bir alternatif yaratmaktır.

Genel yaklaşımın tersine, toplumbilimlerinin konusunun toplumsal ilişkiler olduğu hipotezini geliştirerek, yapısal biçimler kavramını temel toplumsal ilişkilerin kodifikasyonu olarak tanımlar. Bu durumda araştırmanın amacı çok iddialı hale gelir: Ekonomik ve ekonomik olmayan yeni biçimlerin toplumsal ilişkilerin değişimi ile yaratılmasını kapsar. Bu biçimler aynı zamanda yapılar şeklinde örgütlenmiştir. Oluşturulan yapıların en üstünü yeniden-üretim biçimidir.

Başlangıç noktası temel Marksist kategoriler üzerine teorik düşüncelerdir (iş gücünün değerinin, varolan tüketim biçimi ve birikim sürecinden çıkan sömürü oranının kesiştiği noktada incelenmesi gibi). Aynı şekilde, paranın statüsü, kredilerin rolü ve enflasyonun birikim üzerindeki sonuçları da dikkatle incelenir.

Kitabın özgünlüğü, düzenleme kuramı ile ABD'nin ekonomik ve toplumsal tarihini ilişkilendirmesindedir. Böylece, kollektif konvansiyonların ortaya çıkışı

ve bunların anlamının incelenmesi, tüketim şekilleri kavramının biçimlenmesini sağlar ve sistemin dinamiğini bu biçimlerin üretim şekilleri ile etkileşimi olarak düşünmemizi getirir.

Aynı şekilde, büyük şirketlerdeki değişim birikim rejiminin özelliklerine ve kârın dinamiklerine bağlıdır. Böylece, bugünkü kriz, tüketim ve üretim şekilleri arasındaki ayrılık olarak yorumlanır. Enflasyon krizin özel (particular) bir şeklidir, dengesizliklerin zaman içinde ileriye atılması olarak yorumlanabilir. M.Aglietta'nın bu ilk çalışmasında iş gücünün yeniden üretiminde etki eden kamusal hizmetlerin ticarileştirilmesi yeni bir birikim rejiminin olası dinamiği olarak gösterilmiştir.

M.Aglietta, düzenleme yaklaşımına kuramsal düzeyde de katkıda bulunur. Çalışmanın sorunsalı sermayenin birikimi yasaları ile rekabet yasaları arasındaki eklemleme üzerine kuruludur. Metafizik bir sorunsal (önceden verili kaynaklarla donatılmış bireylerin rasyonel davranarak uyum içinde yaşadığı bir dünya) yerine, Aglietta, tarihsel çözümlemeye yer veren deneysel bir yöntemin sorunsalını ortaya koyar.

Kitabın birinci bölümü ücret/kâr ilişkisindeki değişimleri inceleyerek sermayenin birikimi yasalarını ortaya koymaktadır. İkinci bölümde ise sermayenin içindeki ilişkilerin dönüşümü incelenerek rekabet yasaları ortaya konur. Örneğin 20. yüzyıldaki dönüşümlerle genişleyen ücretlilik ilişkisi kapitalist sınıfın bölünmesine yol açmaktadır. Bu bölünme sermayenin eşitsiz gelişmesi ve tekelleşmesi ile artmaktadır. Sermayenin genişlemiş yeniden üretiminin zorunlu kılmasından dolayı değişen toplumsal ilişkiler tarihsel olarak rekabet biçimlerini değiştirmektedir. Rekabet değiştiği ölçüde sermaye sınıfı bölünmektedir; sermaye sınıfı bütünlüğünü devlet düzeyinde arar hale gelmektedir. Kapitalist sınıf aynı zamanda bütün toplumu devletle ilişkilendirerektir ki egemenliğini sağlamlaştırır.

Aglietta'ya göre krizler toplumsal ilişkilerin yeniden üretim sürecindeki kesikliklerdir (rupture). Kriz dönemleri en yoğun toplumsal yaratma (creation) dönemleridir ve üretim biçiminin dönüştürülemez biçimde değiştiği aralıklardır. Böylelikle, Düzenleme toplumsal yaratma olarak da yorumlanabilir. Kesiklik kavramı ancak niteliksel değişiklikleri gözönünde bulunduran kuramlarda anlam taşır.

M.Aglietta ABD kapitalizminin tarihini inceleyerek dünya kapitalizminin eğilimlerini görmeye çalışmıştır. Aynı şekilde uzun dönem incelemesi yaparak tarihsel zamanın doğrusal gelişmediğini vurgulamıştır. Bu çalışmada tarihsel zaman kuramsal olarak üretilir; zamanın içeriği toplumsal ilişkilerin değişimidir. Aglietta bu kitapta, varolan yapıları incelemekten çok yeni oluşanları değerlendirebilmek için gerekli olan kavramsal araçları geliştirmeye çalışmıştır.

M.Aglietta'nın kitabı çok büyük eleştirilerle karşı karşıya kalmıştır. Bu hem sevindirici, hem de düşündürücüdür, çünkü bu kitap yalnızca temel (founder) bir çalışmadır ve Popperci anlamda yanlışlanamaz bir kuram değildir.

1990'lara geldiğimizde düzenleme kuramlarının çok yol aldığı görülür. Can-

guilhem'in çizdiği biyolojik düzenleme tanımı bile aşılmaya başlanmıştır ve değişik okullar arasındaki fark daha keskinleşmiştir. Bu durumda en özgün yaklaşım P.Boccara'nın temelini attığı "Aşırı birikim ve değersizleştirme okulu"dur.

Kısaca, bütünsel düzenleme ekonominin gelişmesine teşvik olarak algılanmalıdır. Bu gelişme tarihsel tüketim ihtiyacına yanıt olarak emeğin üretkenliğinin artırılmasına, toplumsal üretim kapasitesinin büyümesine karşılık gelir. Ayrıca, düzenleme bu gelişmelerin yarattığı bozuklukların düzeltilmesine yöneliktir. Bu düzeltmeler üretim, tüketim, dolaşım ve bölüşüm biçimleri arasında karşılıklı ilişkiler çerçevesinde yapılır.

Bu iki tanımda kapitalizmin genel hareketinin işlevsel, yapısal gelişim ve olgusal etkileri arasındaki bağlantıyı görüyoruz. Üretkenliğin artırılması koşullar çerçevesinde tarihsel ve özgündür. Bu nedenle bir süre sonra oluşan dengesizlikleri aşmak için olumlu feed-back'ler (sermayenin yapısal aşırı birikimi gibi) ve bunları da aşmak için olumsuz feed-back'ler oluşur (sermayenin yapısal değersizleştirilmesi gibi). P.Boccara'daki üretkenliğin gelişiminin özgünlüğü ve tarihsel özelliği unsurları, diğer düzenleme okullarında yoktur.

VOLKAN ÇAKIR

• *tanıtım*

İkinci sınaî eşik

PIORE, M ve SABEL, C

THE SECOND INDUSTRIAL DIVIDE: POSSIBILITIES FOR PROSPERITY

BASIC BOOKS
NEW YORK 1984

Piore ve Sabel'in *İkinci Sınaî Eşik* adlı kitabı yayın tarihi olan 1984'den itibaren yapılan tüm post-Fordizm ve esneklik tartışmalarında sürekli olarak referans gösterilen bir kitap haline gelmiştir. Özellikle post-Fordist üretim biçimi olarak ortaya çıktığı ileri sürülen esnek uzmanlaşma ve Japon modelinde ilki, yani esnek uzmanlaşma, tanım olarak ilk kez Piore ve Sabel'in bu kitabında kullanılmıştır. Bu anlamda *İkinci Sınai Eşik* esneklik tartışmalarında ilk elde değerlendirilmesi gereken önemli bir yapıt olarak önümüzde durmaktadır. Dolayısıyla, bu kitabı okumadan bu kitabın ileri sürdüğü ya da bu kitapla başlayan birçok tartışmayı anlamak mümkün değildir.

Kitabın adını oluşturan "sınai eşik", özgül bir üretim organizasyonu biçiminden bir diğerine geçiş anlamına gelmektedir. Bu geçişlerin ilki kitle üretim teknolojisi, ikincisi ise esnek üretim teknolojisidir. Birinci eşik üretimde Fordist tekniklerin yaygınlaşmasıdır. İkinci eşik ise esas olarak kitle üretiminin iflas etmesi ve çok amaçlı makinaların kullanılmasıdır. Dolayısıyla Piore ve Sabel bütün bir endüstri tarihini bu geçişlerle açıklamaya çalışmaktadır.

Yazarlara göre 19. yy'ın başında kitle üretimi ve esnek uzmanlaşma olmak üzere iki tür teknolojik gelişme seçeneği mevcuttu. Kitle üretiminin tüm dünyada uygulanan bir model haline gelmesi Amerika'nın Birinci Dünya Savaşı sırasında kitle üretiminde gösterdiği başarıya ve politik güçlerin etkisine dayanmaktadır. İddiaya göre kitle üretimi teknik bir üstünlük sağladığı için değil politik olarak tercih edildiği için gündeme gelmiştir.

Kitabın ana örgüsünü oluşturan kitle üretimi, vasıfsız işgücü ve özel amaçlı makinalar kullanarak, büyük ölçeklerde yapılan standart mal üretimini ifade etmektedir. Bu üretim sisteminin diğer özellikleri de kitap boyunca şöyle özetlenmektedir: Yüksek kâr marjı, yüksek ücret, düşük tüketici fiyatları, yüksek yatırım, anonim şirket yapısı (işletme organizasyonu olarak) ve Keynesçi politikalar (mak-, ro-düzenleyici olarak pazarların düzenlenmesini sağlar).

Kitle üretiminin toplumsal gelişmenin sadece bir yanını gösterdiğini söyleyen yazarlar, ulus, devlet oluşumunun bu gelişmenin diğer yanını oluşturduğunu söylemektedirler. Ayrıca kitle üretiminin beraberinde bir kitle tüketimi toplumu yarattığından bahsedilir. Bunun sonucunda ise yatırımlar talebe çok duyarlı hale gelmekte, üretim ve dayanıklı tüketim mallarında planlama önem kazanmakta ve endüstriyel ilişkiler şekil değiştirmektedir.

Piore ve Sabel'e göre iktisadi krizler üretim ile tüketim arasında oluşturulmuş olan dengenin bozulmasıdır. 1960'ların sonunda dünyanın krize girdiğini düşünen yazarlar krizi beş ayrı döneme ayırmışlardır. Bunlar sırasıyla şunlardır: 1. Dönem 1960'ların sonu ve 1970'lerin başındaki sosyal huzursuzluklar, 2. dönem döviz kurlarının dalgalanması, 3. dönem 1973-79 yıllarındaki petrol fiyat artışları ve tarımsal ürün talebinin artması, 4. dönem 1979-1983 arası Iran Devrimi, 5. dönem 1980'lerdeki ABD'deki yüksek faiz oranlarının yarattığı ekonomik durgunluk.

1980'lerdeki krizin bir arz sorunu olarak başlayıp daha sonra talep krizi haline dönüştüğü iddia edilir. Krizi oluşturan esas sebep piyasaların standart mallara olan doygunluğudur ve artık kriz kitle üretiminin krizi haline gelmiştir.

Piore ve Sabel ABD'nin 1960'lardaki krizden ürün çeşitlemesi yoluyla, 1970'lerdekinden ise uluslararası üretim yaparak kurtulduğunu iddia etmektedirler. 1980'lerdeki krizi ise büyük şirketlerin sınai üretim organizasyon biçimini değiştirerek aşmaya çalıştıklarını, dolayısıyla artık esnek uzmanlaşma döneminin başladığını ileri sürmektedirler. Çünkü birçok şirket yaşam standardını arttırıp işleri daha insanî yapmaya, monotonluğu azaltmaya, işleri dönüşümlü hale getirmeye, esnek yönetimi desteklemeye ve üretimin esnekliğini arttırmaya yönelmiştir.

Piore ve Sabel esnek uzmanlaşmanın krize çözüm olabileceğini ileri sürerler. Özellikle esnek uzmanlaşmanın oldukça başarılı olduğu "Üçüncü İtalya" diye anılan Emiliano bölgesini örnek olarak göstermektedirler. Zanaatkar üretime dönüş diye gördükleri bu küçük ölçekli üretim biçimi çok amaçlı makinalara, vasıflı işçilere, ürün çeşitlemesine, sürekli yeniliklerin yapıldığı teknolojik gelişmelere, üretimi destekleyen bölgesel politik güçlere ve işletme ile işçiler arasında işbirliğine dayanan bir sistemdir.

Piore ve Sabel'a göre göre önümüzdeki dönemde kitle üretimi sistemi ile esnek uzmanlaşmaya dayalı üretim sistemi arasında bir rekabete tanık olunacaktır.

Krizden çıkış olarak görülen birinci seçenek kitle üretiminin uluslararası Keynesçi politikalarla gündeme gelmesidir. Uluslararası Keynesçilik uluslararası alanda talebi üretim kapasitesine eşitliyecek, iş ortamını istikrara kavuşturacak, sanayileşmiş ve yeni sanayileşen ülkelerin üretken kapasiteleri arasında bir dengeyi sağlayacaktır.

İkinci seçenek ise krizden çıkışı esnek uzmanlaşmanın uygulanmasında görür. Bu yeni üretim sistemi piyasanın müdahalesiz çalışmasını sağlayacak, değişen piyasalara göre kendisini farklı ürünlere uyarlayabilecektir. Ayrıca esnek uzmanlaşma küçük üretici ağları ile toplumsal bir işbirliği ve dayanışmayı da sağlayacaktır.

Piore ve Sabel gelişmiş ülkelerin bu iki üretim sisteminden birini kendi istekleri doğrultusunda seçeceklerinden bahsetmelerine rağmen aslında tek çözüm yolu olarak esnek uzmanlaşmayı görmektedirler.

Şimdi de kısaca kitabın yarattığı tartışmalardan ve yöneltilen başlıca eleştirilerden bahsetmek istiyorum.

Kitap özel olarak esnek uzmanlaşma ile küçük ölçekli üretim arasında bir ilişki kurduğu için oldukça ilgi çekti ve ölçek ile esnek üretim ilişkisini tartışmaya açmış oldu. Bir çok yazar büyük ölçekle esnekliğin Japon modelinde olduğu gibi birarada olabileceğini, dolayısıyla esnekliğin sadece küçük ölçekte olmadığını belirttiler. Ayrıca bu küçük ölçekli firmaların çokuluslu büyük firmalarla ilişkisinin gözardı edildiğini Öne sürdüler. Bazı yazarlar ise ölçekten ziyade esnek uzmanlaşma uygulayan firmaların kendi aralarındaki işbirliğinin önemli olduğunu vurguladılar.

Esnek uzmanlaşma ile kitle üretiminin Piore ve Sabel tarafından iki alternatif model olarak sunulması eleştirilmiştir. Esnek otomasyonun ortaya çıkmasıyla esnek uzmanlaşma ile kitle üretimi arasındaki farkın azaldığı belirtilmektedir. Hatta bazı yazarlar bu ayrımı baştan reddederler. Bu görüşe göre birçok üretim sistemi birarada varolur, dolayısıyla ortada bir kutuplaşma yoktur.

Piore ve Sabel'in esnek uzmanlaşma sayesinde işçilerin esneklik kazanarak 19. yüzyılda olduğu gibi zanaatkar bazlı üretimdeki demokratik çalışma koşullarına kavuştuğu iddiası şiddetle reddedilmekte ve esnek uzmanlaşmanın aslında tamamen işçilerin aleyhine olduğu söylenmektedir. Piore ve Sabel esnek uzmanlaşma modellerini ileri sürerken işçilerin vasıf kazanacaklarını ve karar süreçlerine

katılacaklarını düşünmüşlerdir. Dolayısıyla onlar için sendika, devlet ve işveren üçlüsünün bir uzlaşma içinde çalışması arzulanmıştır. Oysa birçok yazarın da ileri sürdüğü gibi esnek uzmanlaşmanın uygulandığı tüm yerlerde durum hiç de Piore ve Sabel'in beklediği gibi olmamıştır. İşçi sınıfı bir yandan ırka ve cinsiyete dayanan ayrımcılığa maruz kalırken, diğer yandan da vasıflı-vasıfsız olmak üzere bölünmektedir. Ayrıca sendikasız, geçici ve mevsimlik çalıştırma politikaları altında ezilmektedir.

Bunlara ek olarak esnek uzlaşmanın gelişmiş ülkelerin koşullarına göre azgelişmiş ülke koşullarında çok daha kötü sonuçlar yarattığı ve yaratacağı ileri sürülmektedir.

Piore ve Sabel'in gelişmiş ülkelerdeki endüstriyel üretimin tarihsel gelişimini incelemesi bu konunun tekrar gündeme gelmesine katkıda bulunduğu için olumlu karşılanmakla birlikte, Piore ve Sabel'in endüstriyel gelişmeyi maddi toplum koşullarından soyutlayarak sadece esnek uzmanlaşma ve kitle üretimi seçeneği çerçevesinde sunmaları eleştirilmektedir. Çünkü kitle üretimi ile esnek uzmanlaşma arasında yapılacak bir seçimin neye dayanacağı ve hangisinin hangi koşullarda egemen olacağının saptanması konusu kitap boyunca hiç ele alınmamaktadır.

Piore ve Sabel'in kapitalizmin krizini sadece kitle üretiminin girdiği bunalım ve talep eksikliği çerçevesinde görmeleri ve bundan yola çıkarak esnek uzmanlaşmanın krize çözüm olduğunu söylemeleri de eleştirilmektedir. Bu yüzden esnek uzmanlaşma yaklaşımının sadece kitle üretimi bağlamında açıklayıcı olabileceği ama endüstri tarihini açıklayan bir büyük proje olamayacağı öne sürülmektedir.

Piore ve Sabel'in eleştiri aldığı bir diğer nokta da çok sınırlı bir somut gerçeklikten çıkardıkları sonuçları büyük bir teori gibi sunup herşeyi açıklamaya açıklamaya kalkışmalarıdır. Piore ve Sabel tarafından başarılı bir örnek olarak sunulan Üçüncü İtalya, birçok araştırmacı tarafından daha sonra incelenmiş ve Piore ve Sabel'in iddia ettiği sonuçların oldukça abartmalı olduğu, o yöreye özgü koşulların genelleştirilerek sunulduğu ve yöresel gelişmenin dinamiklerinin yanlış anlaşıldığı ileri sürülmüştür.

DİLEK ÇETINDAMAR

• *tanıtım*

Toplumsalın sökümü

ANN GAME
UNDOING THE SOCIAL: TOWARDS A DECONSTRUCTIVE SOCIOLOGY
OPEN UNIVERSITY PRESS,
MILTON KEYNES
BUCKINGHAM 1991
210+24 SAYFA

(Soru: Ve işinizi anlatır mısınız?)
Ne desem ki, pek uzmanca bir şey olduğunu sanmıyorum
sadece ne denirse onu yapıyorum
pek çok küçük
öbür küçük görevler var
ayıklayıp sınıflandırarak ilgilendiğim
çeşitli kayıtlar ve bunun gibi şeyler
işte, sorumlu olduğum
ama bundan başka
başlıca sekreteryal işler
(Soru: Sekreteryal işle neyi kastediyorsunuz?)
söyleneni yapmak (gülüşler)
ne istenmişse onu yapmak (122)

* * *

M'nin denetlediği büyük bir dosyalama sistemim var
belli bir dosyayı istediğimde
o dosyayı benim için bulması konusunda M'ye güveniyorum
şu notu anımsa dediğimde
o notu benim için anımsamak zorunda
ben anımsayamam
dosya tutmaya çalışmam (116)

* * *

Bir sekreter ve o sekreterin patronuyla yapılan bir görüşmenin nüshalarından yaptığım bu alıntılar, Ann Game'in kitaptaki analizi sırasında zaman zaman beliren yazımlardan iki küçük örnek. Yukarıdaki ifadeler için 'yazım' terimini kullandım,

analize tabi tutulan ampirik malzeme değil. Çünkü bu kitap hakkında dikkat edilmesi gereken iki küçük nokta var. Birincisi, bu bir araştırma değil, yazım, yazma pratiği. İkincisi, yazım bir değil, birden fazla. Yani, alışıldık standartlara göre kitabı hayalinizde canlandırmaya kalkarsanız sonuç yanıltıcı olacaktır. Yukarıdaki alıntılardan ve benzerlerinden sonra analiz sonuçlarının rapor edildiği bir sonuç bölümü gelmiyor.

Tipik bir sosyolojik tezin yapısı bellidir. O nedenle, yapısal olarak neyle karşılaşacağımızı iyi-kötü biliriz. Önce çeşitli teorik yaklaşımların kavramsal düzeyde çürütülerek eleştirildikleri ve daha iyi bir yaklaşımın önerildiği bir kısım vardır. Ardından, bu yaklaşımın önerilmesi esnasında ortaya konulmuş bulunan hipotezlerin test edilmelerinde uygulanacak olan araştırma metodolojisinin bir serimlenişi yapılır. Bundan sonra da araştırmanın bulgularının sunulmasına ve bu bulguların ışığında, daha önce benimsenmiş olan teoride değişiklik yapılmasına ya da onaylanmasına sıra gelir. Oysa Game, Roland Barthes'a gönderme yaparak, araştırmanın bir yazım pratiği olmayıp bir rapor etme faaliyeti olduğu düşüncesinin bir kurgudan ibaret olduğunu öne sürüyor (27-28). Bu ilginç iddianın ve yazarın bu iddiaya koşut bir şekilde ortaya koyduğu çalışmanın acaipliği (!) yeterince belli sanırım. Ama bu acaipliklik mesnetsiz olmadığı gibi, öyle sanıyorum ki, yazar da çalışmasının alışıldık standartlar içinde bir acaiplik olarak nitelenmesine pek serzenişte bulunmayacaktır. Niye mi?

Ann Game'in kitabında ilgilendiği temel nokta, öncelikle Fransa kaynaklı ve post-yapısalcılık olarak bilinen teorinin eleştirel pratiğinin verimlerinin toplum bilimleri için taşıyabileceği içlemlemeleri araştırmaktır. Bu, masum bir yoklama ya da gözden geçirme işleminden ibaret değil, elbette. Son yirmi yıl içinde 'kim kimin adına, hangi yetkeyle konuşup karar verecektir?' sorusunun toplum bilimlerini de içine alan (186) bir sorgulama faaliyeti gündemdedir. Bu sorgulama sosyoloji özelinde, sosyolojinin yapıbozumunu gerektiren yapıbozumcu bir sosyolojinin olanaklarını araştırma biçimine bürünüyor. Bu araştırmada dikkat edilmesi gereken önemli noktalardan biri, Fransa kaynaklı teorinin eleştirel pratiğine yapılan başvuruların disiplinlerarası bir alış-veriş faaliyeti olarak görülmemesidir. Game'e göre, daha iyi ya da daha bütünlüklü ve tam bir sosyoloji üretmek için başka alanlardan birtakım içgörüleri devşirme işlemi zaten genelde sosyologların pek eğilimli oldukları kolonileştirici ve özümseyici bir faaliyettir. Oysa bu kitapta Sözkonusu olan, toplum bilimlerinin ayrıcalıklı bir bilgi barındırma statüsünde durma yolundaki iddialara temel oluşturan kuralların ve kapanmaların sorgulanmasıyla bizzat disipliner bölümlenmeleri işaretleyen sınır çizgilerinin karmakarışık edilerek disiplinlerin dağılmalarını sağlamaktır. Bu kitapta yapılmaya çalışılan da, sosyolojinin gündemine yeni sorular konulması ve bir 'açılış' yapılması yolunda gerçekleştirilen bir denemedir. Bu deneme, birkaç bilimi bir izlek çevresinde düzenlemekten değil, bu bilimlerin 'hiçbirine ait olmayan' yeni bir nesne yaratmaktan geçiyor: 'Metin' (4).

Bu yeni nesnenin anlaşılabilmesi, ancak toplum bilimlerindeki olgu-teori, gerçek-temsil karşıtlıklarının bertaraf edilmesiyle mümkün olabilir. Ann Game'e göre,

söylem, maddi olan birşeylerle bir dışsallık ilişkisi içinde olmayıp, pratiktir. Sözgelimi, felsefe ya da daha genel olarak toplumsal düşünce, kıyaslandığı 'gerçek'ten daha az ya da daha çok gerçek değildir. Felsefi söylem gerçek dünya üzerine yapılmış bir yorum ya da bu gerçek dünyayı başka bir söylemsel düzeyde yansıtan bir ayna değildir. Bizzat felsefi söylem gerçek dünyanın oluşturulmasına katılır. O bakımdan bilgi de söylemsel bir pratik olup, tüm pratikler gibi iktidar/bilgi şebekelerinde üretilir ve eşanlı olarak da bu şebekelerin üreticisidir (9).

Durum sosyoloji için de pek farklı değildir. Sosyolojik nesneler de (modern toplum, endüstriyel ya da kapitalist toplum) ayrıcalıklı bilgi statüsü sağlama bakımından benzer bir tarzda işlev görür. Sosyolojide nesnenin metinsellik-üstü (extra-textual) gönderge olarak anlaşılması, sosyolojik bilgiye bir ayna statüsü kazandırır. Ama özellikle sosyoloji bağlamında, bu statüyle çelişkili bir durum sözkonusudur, aslına bakılırsa. Sosyoloji, teorileştirdiği şeyin, modern toplumun bir ürünü olduğunu belirtir. Buna göre, sosyoloji, modernitenin bir ürünü olması nedeniyle, modernitenin kendi kendisini sorgulama ve anlama girişimidir. Bu, sosyolojinin toplumsal olarak üretildiğini kabul etmek demektir. Sosyoloji, yeni doğan tarihsel oluşuma eşlik eden bir teori olarak açıklar kendisini. Ve aynı zamanda, sosyoloji toplumun bütünüyle ilgilenen bir disiplindir. Öyleyse, sosyolojinin nesnesiyle eşuzanımlı olduğu söylenebilir. Sosyoloji toplumun dinamiğiyle, tarihin hareketiyle eşuzanımlıdır. İşte bu dinamiği sorgularken de, kendi kendisini sorgulamış olur. Toplumsalı kendisine nesne olarak alırken, kendini de bir nesne olarak ele alabilir. İşte yine aynayla karşı karşıyayız.

Gelgelelim, sosyolojinin düşünümsel bir toplum bilimi olduğu şeklindeki bu iddia, bir meta düzeye doğru yapılan bir sıçramayla, metinsellik-üstü bir gerçeklik zeminine göndermede bulunmakla çelişkili bir konumda bulur kendisini. Bir bütünsellik olarak kavranan toplumsalın yansıması olma sıfatıyla sosyoloji de bir bütündür, hakikattir. Ama burada gözden kaçırılan nokta; sosyolojiyi açıklamada zorunlu olarak yine sosyolojik kavramların devreye sokulmasıdır. 'Modern toplumun gelişimi', 'sınıf mücadelesi', 'rasyonelleşme' gibi kavramlar sosyoloji tarafından söylemsel olarak üretilmiştir. Sosyolojiye ilişkin anlatının topluma ilişkin anlatıyla örtüşmesini sağlayan budur aslında. Üstelik, sosyolojinin kendisini tarih disiplininden ayrıştırabilmesinin en sağlam gerekçesi de yine bu noktadan bulunup çıkarılır. Bu düşünümsel yansıtma kapasitesi sosyolojiyi tarihten ayıran temel ögedir. Genel olarak savunulan görüş, her iki disiplinin de gerçeği nesne edinmelerine karşın, tarih kendi teorileştiriminin farkında değildir; kendisini tarih içine teorik olarak dahil etmekten acizdir ve dolayısıyla gerçeğe gömülü ve ondan farklılaşmamış bir durumda sürdürür mevcudiyetini. Oysa sosyoloji, tam da düşünümselliği sayesinde edindiği özbilinçliliğin sağladığı destekle tarihin üzerine çıkabilir. İster sınıf mücadelesi olsun, isterse rasyonelleşme, toplumsal dinamikler toplumu tarihsel aşamalar boyunca taşır ve sosyoloji şimdi ulaştığımız yerin, en son noktanın bilincini ifade eder. Bu son ise kökenlerde yatar: Modern toplumun

ve toplumsal teorinin kökenlerinde ya da kaynağmda(22-24).

İşte bu çelişkiyle başedebilmek için öncelikle teori ve olgu arasındaki mütekabiliyet olarak bilgi anlayışından kopmak ve 'metnin' bir temsil olduğu düşüncesini bir kenara koymak gerekir. Game'e göre, toplum bilimleri ve beşeri bilimler arasındaki disipliner ayrımın altında yatan şey böyle bir toplumsal gerçek-temsil ayrımıdır. Bu ayrıma dayanarak, Derrida'nın öncülük ettiği yapıbozumcu stratejilerin özgül olarak edebi ve felsefî metinlere uygulanabilir olduğu, ama sosyoloji Sözkonusu olduğunda işin renginin değiştiği savunulmuştur. Bu düşünce, Game'e göre, gerçek-temsil ayrımını, bu kez bağlam-metin aynını şeklinde yeniden icat etmekten başka bir şey yapmamaktadır. Bu düşünceye bakılırsa, toplumsal gerçeklik söylemsellik-üstü bir statüye sahip olup, dil ve metnin bağlamı olarak işlev görmektedir. Bu bakımdan, metinsel analiz ve toplumsal gerçekliğin analizinde farklı analitik yaklaşımların benimsenmesi gerekir. Oysa Game, toplumsalı sökmeyi amaçlayan bu çalışmasında sözü edilen çıkmazın ötesine geçebilmek için temel bir semiyotik varsayıma dayanıyor: Kültür ya da toplumsal yazılmıştır; kültürel sistemlerin dışında söylemsellik-üstü gerçek yoktur. Toplumsal dünya, daha sonradan temsil edilecek mamül nesnelerden ibaret değildir. Dolayısıyla, bu kitapta metinsel analiz, bir temsil olarak kavranmıyor. Metinsel analiz kendisi bir yazım pratiği ya da söylemsel bir pratik olarak anlaşılıyor(4-5).

Böylece, olgu-teori ayrımını yeniden icat etmeyen bir yazım pratiğiyle, bizzat araştırmayı yazım olarak koyan bir söylemsel pratikle karşı karşıyayız. Yukarıda yazının girişinde alıntılamış olduğum nüshalar da, sahici bir tecrübenin ortaya konularak, bu tecrübeden hareketle teorik çerçevenin araştırma bulgularına göre doğrulanması ya da değişiklik yapılması yolundaki denek taşları işlevi görmüyor. Çünkü Game, bizzat araştırmayı yazım pratiği olarak alıp, metinsel üretimin kendisini bir araştırma olarak görüyor. Araştırma, kitabın bir bölümünde sergilenen olguların rapor edilmesi değildir; başından sonuna, olmayan sonuna, bir başlangıç olan sonuna kadar kitabın tamamı zaten araştırmadır, yazım pratiğidir, metinsel üretimdir. Metod da, temel oluşturucu bir ayrıcalıklı organon değil, metin üzerine oturtulmuş bir gösteriden başkaca bir şey değildir(28). Bu ise, oldukça farklı bir analitik yaklaşımı gerektirir. Hegel, Cixous, Bondi'yi tanıtan turistik broşürler (Avustralya'nın en ünlü plajıdır Bondi), Derrida, patronların sekreterlerine ilişkin betimlemeleri, Barthes, İrigaray, sekreterlerin patronlarına ilişkin betimlemeleri; bunların hepsi, aralarında hiyerarşik bir ilişkinin konulmadığı birer metin statüsündedirler -tekrar yazıldıkları bir metni üretmede başvurulan metinler: "Benim analitik stratejim teorik ya da felsefi metinleri toplumsal metinlerle birarada okumaktan geçiyor. Bunu, metinleri birbirleriyle diyaloğa geçirmekten oluşan bir bilgi pratiği olarak anlıyorum. Hem 'teori'yi, hem de 'toplumsal'ı metin olarak oluşturmak, teorileştirmeyi tercüme olarak gören anlayıştan kökten farklı bir teorileştir dönüştürme pratiğini içlemler. Ne tercüme etmeyi, ne de temsil etmeyi arzulayan metinsel bir üretimde, hem felsefi, hem de toplumsal metinler yeniden yazılır. Özgül toplumsal metinlerin analizleri en iyi, ya da doğru okuma olmaya

dair iddialarda bulunmaz; tam tersine, buradaki merkezi ilgilerimden biri, daha sonraki yeniden yazımlara davetiye çıkaran bir analiz biçimi geliştirmektir" (8).

Metinleri birbirlerine göre, birbirleriyle tokuşturarak yeniden yazma esnasında patronun kendisiyle sekreterini bir birim, bir beden olarak betimlediğini, sekreterini bir müttefik, evliliğe dayalı gönüllü bir birliğin parçası olarak betimlediğini buluruz(120). Bir öyküden öbürüne geçerken, Hegel'in köle-efendi diyalektiği öyküsünün, ya da felsefi jargonla söylendikte, özbilinçlerarası tanınma sorunları ve mücadele öyküsünün Hegel'in anlattığından daha karmaşık olduğu iddiasıyla karşılaşırız. Patron, sekreterinin kendisini tanımasını arzulamakta, ama bu tanıma öteki bir özbilincin tanıması olamamaktadır çünkü patron sekreterini kendisine göre olumsuz bir ilişki içinde konumlandırmaktadır, sekreterini bağımsız bir özbilinç olarak algılamamaktadır(125).

Avustralya'nın en ünlü plajı olan Bondi'yi tanıtan turistik broşürler bir başka alemdir. Geçmiş, şimdiyle ilişkili olarak ve şimdi bazında temsil edilirken, haritaları çıkartılmış bir kırsal bölgenin keşfinden duyulacak hazlara davetiye çıkartılırken ne gibi çelişkilerin boyverdiklerini görürüz. Bu görme/gösterme işlemi esnasında zaman zaman Barthes'in, zaman zaman da Benjamin'in anlattıkları öyküler devreye girer. Turistik broşürlerde geçmiş bir dizi ikili karşıtlıklar aracılığıyla üretilir, nostaljik sosyoloji paradigmasının hiç de yabancısı olmadığı ikili karşıtlıklarla: Zenaat-kitlesel üretim, nitelik-nicelik, kır-kent, aylaklık-iş. Bu esnada garip paradokslar boygösterir. "Zenaat ve nitelik tarihin metalaştırılması içinde metalaşır. Tarih, turistik gezide, tüketilmeye elverişli birtakım ürünlerin ambarı haline gelir". Geçmiş, yalnızca metalaşmakla kalmayıp, rahatsız edici olmayan, huzur içindeki bir dönem olarak betimlenir. Geçmişte baskı, fark, ya da süreksizlik yoktur. O günler bugünlere varmak içindir (164).

Ve bu analizler okuyucu sonul bir 'anlam'a yöneltmez; analizin sonucunda teşhis ve yargı yoktur. Yapılan, metinlerin birbirleriyle beraber okunup tokuşturuldukları bir yazım pratiğidir. Bu pratiğin bileşkeleri de birbirlerine indirgenemeyecek olan öykülerdir. Öyküler, olgu ve kurgu, teori ve kurgu, sosyolojik söylemdeki teorik ve ampirik arasındaki karşıtlıkları yerlerinden etmenin birer aracıdırlar. Böylece, Ann Game, teorileştirmeyi geniş anlamda bir yazma pratiği olarak, daha dar anlamda ise bir öykü anlatma olarak düşünmenin bize hangi imkanları açmakta olduğunu araştırmaktadır. Teorileri ve analizleri, onlar hakkında yeniden yazma girişimlerini davet eden birer öykü biçimine bürünür. Bu biçim içinde, yazan öznenin konumu sorgulanmaya sonuna kadar açıktır. Yeni yazımlarla bu konum da eleştirilip sorgulanabilir. Canalıcı olan nokta, bu sorgulama ihtiyacını bizzat analizin her adımda duyuruyor olmasıdır. Yazan özne, epistemolojik özne, tarihin, dilin, toplumsalın, kültürün bulaşmadığı, bunların üzerinde ve ötesinde yerleştirilmiş bir konuma tırmanmaya çalışmaz. Ortaya koyduğu söylemse, hakikat ve bilgiye dair iddiaların sökülmesine yapılmış bir katkıdır(190-191.).

Ann Game'in davetiyesi toplum bilimleriyle uğraşan topluluğa postalanmıştır. Ann Game, Avustralya'daki bir üniversitede, University of New South Wales'de

bir hoca. Sosyoloji bölümünde. Ann'in bu çalışmasını, postyapısalcı söylemin özellikle (ve ama yalnızca değil) akademik topluluk içinde karşılaştığı muhafazakar tavrın kırılması yolunda bir işleve sahip olsun diye tanıtmayı istedim. Çünkü, Foucault ve Derrida gibilerine yapılan artist muamelesini Game'e de yapmanın imkanı yok. O, sıradan bir akademisyen. Ünlü değil. Ve ortaya koyduğu çalışma, yapıbozumcu stratejilerin sosyolojiye de pekala uygulanabileceğini açıkça ortaya koyuyor. Postyapısalcı söylemden tedirgin olan konumlan daha da telaşlandırabilecek bir çalışma olarak, ülkemizdeki akademik topluluğun muhafazakar ataletini biraz olsun sarsabilmesini umuyor ve diliyorum.

MEHMET KÜÇÜK